

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM

2003

ARGUMENTUM KIADÓ

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

119. ÉVFOLYAM 2003. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társzerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.). **Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft.** (H-1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. tel./fax: 200-1153.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb I ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 lötés, jegyzetek a főszoveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratok I oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

UGRAI JÁNOS

Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában*

Bevezetés

A Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII. és a XIX. század fordulóján messzire mutató tanrendi-tantervi változások mentek végbe. A legfontosabb újdonságnak a magyar nyelvű tanítás a középfokú, majd az akadémiai képzésben való gyors elterjedése, a korabeli igényeket minden tekintetben kielégítő – éppen ezért gyorsan országos hírűvé váló – jogi oktatás bevezetése és a természettudományok korszerű tanításának példátlan térnyerése számított. Talán kevésbé ismert, hogy a humán tárgyaknál is jelentős változásokat vezettek be. A filozófiában a racionalizmus eszméje hódított, a történelmi előadásokon pedig fokozatosan nagyobb figyelmet szenteltek az újabb korok vizsgálatának, s egyre meghatározóbbá váltak a honismeret és a hazaszeretet szempontjai is. Sorra születtek a pataki tanárok tollából – immár jobbára magyar nyelven – az új tankönyvek, folyamatosan törekedtek a külföldi, többnyire német nyelvű szakkönyvek beszerzésére, hangsúlyosabbá vált a kollégiumi könyvtár gyarapítása és használata.¹

A tantervi változásoknak megfelelően a XIX. század elején megszilárdult egy koncentrikusan bővülő, minden tárgyból lehetőleg az „arany középutat”, s a tehetéseket külön gondozó rendszer. A néhány évtizeddel korábbi, szélsőségesen egyoldalú filozófiai és teológiai jelleg helyére a természettudományok és a humán tárgyak modern tanítása lépett. Ezúttal a történelem és a gazdasági-politikai földrajz tanításának egy kicsiny, de a reformkorhoz vezető átmeneti korszakban a Patakon uralkodó felfogást és körülményeket jól jellemző szeletét vizsgáljuk meg: Arra vagyunk kíváncsiak, miként jelentek meg a pataki tanárok munkáiban, illetve a képzés során használt tankönyvekben a Béccsel, Ausztriával, a központi hata-

* Írásom a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Osztrák–magyar közös múlt” Szakalapítvány támogatásával készült. A Szakalapítvány értékes segítségét ezúton is köszönöm. (U. J.)

¹ A korszak tanrendi változásairól bővebben: CSORBA Sándor: *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*. Bp. 2000. (A továbbiakban: CSORBA, 2000.) 21–49.; KONCZ Sándor: *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között*. In: *A Sárospataki Református Kollégium*. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 116–154.; UGRAI János: *Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban*. = *Egyháztörténeti Szemle* 2001. 1. sz. 94–111.

lommal kapcsolatos vélemények, a kifejezetten a tanításra, illetve a szélesebb olvasóközönség számára készült műveikben az erre vonatkozó információk mennyiségéből és minőségéből milyen vélekedésre lehet következtetni. A földrajzi kötetekben elsősorban az osztrák tartományok gazdasági, politikai, vallási, esetleg társadalmi viszonyainak ismertetését figyeljük meg, míg a történelmi kötetekben a XVIII. század közepétől zajló események értékelését, valamint néhány korábbi, a politikai felfogásról különösen sokat eláruló esemény (pl. a Dózsa-féle felkelés vagy a Rákóczi-szabadságharc) megítélését tesszük vizsgálatunk tárgyává.

Dolgozatunk segítségével talán az eddigieknél pontosabban megítélhetővé válik, hogy milyen mértékben alapozódott konkrét információkra a sokszor emlegetett, a nemzeti mozgalmakat izgatottan fogadó reformkori pataki diákszellemiség. Illetve mennyire volt pusztán érzelmi eredetű és a környezet állásfoglalásában gyökerező a XVIII. század végén és a XIX. század első felében oly kiváló hazafiakat (Kazinczy Ferenc, Decsy Sámuel, Fáy András, Palóczy László, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan) nevelő intézményben kibontakozó nemzeti ellenállás.²

A földrajz- és történelemtanítás általános jellemzői

Az I. Ratio Educationis fontos vívmányaként emlegetjük a hazai történelemmel, földrajzi viszonyokkal kapcsolatos tudnivalók és tanórák arányának növekedését. A korábbi iskolák hagyományos, teológiai-filozófiai szemléletével szemben az első oktatási kódexben teret hódított a világi életben jobban hasznosítható tárgyak, ismeretkörök tanítása, s ennek részét képezte az előzőtől jóval részletesebb és precízebb, korszerű földrajzi, történelmi tudás is. A Ratio ugyan a legtöbb tekintetben csak kevéssé érvényesült, ám a világi értelmiségi réteg iránti igények megmaradtak, s így a katolikus és – a Ratiótól eleve elzárkózó – protestáns oktatásban eltérő mértékben, de egyaránt nyomot hagytak ezen törekvések.³

Bár a leggyorsabban talán Sárospatakon alkalmazkodtak az új idők követelményeihez, a többi református és evangélikus intézményben is megjelentek a modern történelmi, földrajzi követelmények.⁴ Még a történetírás szerint konzervatívabb debreceni kollégiumban is észrevehetőek a változások, a könyvtár gyarapodása például egyértelműen bizonyítja a korszerű ismeretek bővülését: mind a történelmi, mind pedig a földrajzi művek közül kiemelt jelentőséget kaptak az újabban

² A pataki nemzeti ellenállás bőséges irodalmát újabban feldolgozta, valamint a Páncél és a Nándor vármegyék működésére vonatkozóan alapos kutatásokkal kiegészítette: CSORBA, 2000. 50–81.

³ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1996.; VÖRÖS Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. = Valóság 1975. 10. sz. 1–20.

⁴ Erről részletesen: BAJKÓ Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1976.; KOSÁRY Domokos: *Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790–1830*. In: HORVÁTH Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története I*. Bp. 1988. 226–240.; MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története, 1790–1849*. Bp. 1968.

született kötetek.⁵ A bibliotéka gazdagodása azért is lényeges, mert a hivatalosan, a két Ratióban előírt, s ezért csak a királyi katolikus intézményekben bevezetett előírások meglehetősen elhanyagolták a földrajzi és történelmi tankönyveket. Lényegében mindkét törvény a korábbi állapotokat szentesítette, s nem gondoskodott új, modern művek kijelöléséről vagy megíratásáról. Így a földrajzban főként Bél Mátyás írása, a történelemtanításban pedig elavult, az újkori időket hanyagoló könyvek domináltak.⁶

A földrajz tanításában a Ratio előtti időkben nagyon egyenetlen színvonal uralkodott. Bár egyre terjedt a szemléltetés, s a történeti, közigazgatási és statisztikai szemlélet, csak kevés új tankönyv született, ráadásul azok is csak ritkán jelentettek módszertani vagy tudományos szempontból igazi előrelépést. Így sokáig Comenius, Tomka-Szászky János és Bél Mátyás munkáját használták, s csak az 1770-es évek elején, Losontzi István *Hármas Kis Tükör* című műve jelentett áttörést – kizárólag azért, mert magyar nyelven jelent meg. A megfelelő tankönyvek, térképek hiánya egészen a XIX. század közepéig egyaránt jellemezte a természeti és a gazdasági-politikai földrajz oktatását.⁷

A történelemtanítást hasonló problémák akadályozták a megfelelő fejlődésben. A földrajzhoz hasonlóan a történelem iránti igény is jelentősen megnőtt, s az alapos műveltség egyik feltételévé vált a haza és a közelmúlt történetének ismerete. Nem véletlen tehát, hogy szaporodtak a forráskiadványok és a Magyarország történelméről összegző munkák.⁸ Azonban a tudósok hagyományos történelemfelfogásával szembeni fellépése éppen a tankönyv- és a tanárhiány miatt nem érvényesülhetett megfelelően.⁹

Az oktatás és a világi értelmiségi réteg iránti igény növekedése, a nemzeti nyelv erősödése, a magyar nyelvű sajtó és színjátszás megszületése, az olvasókörök és kölcsönkönyvtárak kialakulása egyaránt növelte Magyarországon a könyvkiadás iránti érdeklődést. A könyvkultúra fejlődésében is törést okozott ugyan az 1790-es években a politikai klíma megváltozása, de ennek ellenére a felvilágosodás kitörhetetlen, a reformkori vívmányokat megalapozó nyomokat hagyott a hazai

⁵ TÓTH Béla: *Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században*. = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 1–2. sz. 66–80.

⁶ MÉSZÁROS István: *Az 1777-i és 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*. = Magyar Könyvszemle (96.) 1980. 4. sz. 350–369.

⁷ CSINÁDI Gerő: *Földrajzi tankönyvirodalmunk a XVIII. században*. = Pedagógiai Szemle (9.) 1959. 11. sz. 1033–1043.; LISZTES Edit: *A magyarországi földtanítás története Mária Terézia uralkodásától az 1848/49. évi szabadságharcig*. = Földtani Közlöny (116.) 1986. 2. sz. 179–184.; UDVARHELYI Károly – GÖCSEI Imre: *Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon*. Bp. 1973. 7–37.

⁸ BENDA Kálmán: *Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján*. In: BENDA Kálmán (szerk.): *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 13–63.; GUNST Péter: *A magyar történettudomány története*. Debrecen, 1995. 123–132.

⁹ BALASSA Brúnó: *A történelemtanítás múltja hazánkban*. Pécs, 1929. 108–155.

olvasási kultúrában.¹⁰ A könyvírás és -kiadás sarkalatos problémájának számított a cenzúra ebben az időszakban. Az 1770–80-as években ez az intézmény – a felvilágosult abszolutizmus elvárásainak megfelelően – vesztett korábbi szigorúságából, II. József különösen engedékeny volt a bíráló hangokkal szemben, sőt a kéziratok ellenőrzése esetenként formálissá is vált.¹¹ Ám vizsgálódásunk során figyelembe kell vennünk, hogy ez a viszonylagos engedékenység épp a tankönyvek esetében volt a legkevésbé markáns. Ráadásul a szabadabb légkör nem bizonyult tartósnak, s a XVIII. század legvégétől ismét nyomasztó teherként, hatékony elszigetelő tényezőként nehezedett a hazai szellemi életre a nem túl következetes, ám annál rigorózusabb könyvvizsgálás.¹²

Földrajzi művek

Bár a földrajztanítás Sárospatakon Comenius és Csécsi János révén korábban is nagy jelentőséggel bírt¹³, de önálló tárgyként, rendszeresen az elsőtől a hetedikig csak 1786-tól, a kilencedik évig pedig 1804-től szerepelt a tantervben. A tanrend idevágó passzusai szerint nagy hangsúlyt helyeztek hazánk és Európa alaposabb vizsgálatára, sőt az utolsó évben bizonyos gazdaságföldrajzi kérdések tárgyalásába is belefogtak. Az első két év alapozó jellegű oktatását követően a harmadik évben Magyarország és Erdély, a negyedikben Európa, az ötödikben pedig Németország, Ausztria, Cseh- és Morvaország általános jellemzőinek ismertetése következett.¹⁴ Az 1810. évi tanterv által is megerősített földrajzi képzés azonban mégsem volt igazán magas színvonalú, hiszen az általános tankönyvproblémák a Sárospataki Református Kollégiumban is éreztették a hatását.¹⁵

¹⁰ FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. (A továbbiakban: FÜLÖP, 1978.) 24–69.

¹¹ DONÁTH Regina: *Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén*. = Magyar Könyvszemle (77.) 1961. 4. sz. 489–496.; FEJTŐ Ferenc: *II. József és a szellem szabadsága*. = Szép Szó 1938. 238–247.

¹² BÉNYEI Miklós: *A nemzeti és polgári kultúra felé*. Debrecen, 1998. 24–26.; FÜLÖP, 1978. 69–77.

¹³ Nem véletlen, hogy Kazinczy Ferenc legelső, Magyarországot bemutató műve, az 1775-ben írt „Patriae memoria dulcis” földrajzi tárgyú. FRISNYÁK Sándor: *Földrajztanítás Sárospatakon a XVII–XIX. században*. = Művelődésügyünk 1960. december. (A továbbiakban: FRISNYÁK, 1960.) 40–43.

¹⁴ SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: *A sárospataki kollégium 19. század eleji kézirat tantervei*. = Levéltári Szemle 1980. 3. sz. 491–502.; SZILÁGYI István: *A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásúknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére*. = Sárospataki Füzetek 1861. (A továbbiakban: SZILÁGYI, 1861.) 193–231.

¹⁵ FRISNYÁK, 1960. 40–43.

Az országszerte elterjedt, a XIX. század talán legismertebb tankönyvének számitó *Hármas Kis Tükör* című könyvet Losontzi Hányoki István, a nagykőrösi református gimnázium egykori tanára írta 1771-ben. A leginkább magyar nyelvűsége miatt példátlanul sikeres kötet 1771–1849 között legalább hetven kiadást ért meg, kisebb-nagyobb kiegészítésekkel szinte évente újabb változat jelent meg. A *Hármas Kis Tükör* Magyarország földrajzi és történeti ismertetésén túl Erdéllyel is foglalkozott, a mű első ötödében „Szent História” címmel a szerző – szinte bevallott – céljának megfelelően a cenzúra éberségét, figyelmét kijátszani hivatott általános történeti bevezető olvasható. A földrajzi rész a vármegyék, valamint az ország polgári állapotának meglehetősen szűkszavú ismertetéséből áll. A megyéket a korszak tankönyveiben leginkább elterjedt módszer, a rövid strófák-ból álló versek segítségével sorolja fel, s mindegyikhez a legfontosabb városokat és tájegységeket kapcsolja, s mindehhez esetleg néhány egyéb, főként gazdasági jellegű megjegyzést fűz. Ennek megfelelően a tanuló a városok, várak, főbb folyók, hegyek mellett többek között Túróc megye jövedelmező disznó- és juhartásáról, Tolna és Zemplén jó boráról, a felvidéki gazdag bányavárosokról, Liptó szegénységéről szerezhette tudomást. A könyv csak kivételesen szól a művelődési viszonyok fejlettségéről – például Somogy, valamint a közbiztonság hiánya miatt igen veszélyes Borsod megyét elmarasztalja ebben a tekintetben, míg Zemplént éppen Patak, „nemzetünk scholája” miatt kiemeli. Felekezeti különbségekről, a katolikus-protestáns ellentétekről vagy arányokról nem olvashattak ebben a részben, mindössze Ung megye leírásában áll az, hogy „az orosz püspök is itt lakik”. Nemzetiségi különbségekről sem szól módszeresen a szerző, de néhány közbevetése tanúsítja, hogy a legfontosabb jellemzőket számon tartotta: Árva megyénél írja, hogy „Itt lakik a tótság zürös ház népével, / És a szegénységnek él zab kenyerével.”; Arad vármegyében a „vad ráz”, Zarándban pedig a „félelmes, vad oláhság” él. Békés megyéhez érven külön megemlíti Harruckern báró uraságát. A geográfiai részben a hazafias szemlélet nem igazán jellemző: csak kivételes esetekben, igaz, akkor meglepő nyíltsággal fordul elő ilyen megállapítás. Amikor például Komárom megye várait tárgyalja, megállapítja: „Itt Almás, Kots, Tata, Szöny, Komárom vára / ki még nem jutott ellenségnek karjára.”; vagy Győr megye esetében: „Korontzo is itt van mely nemes hírében, sok kurutz el veszett véres mezejében.”

A következőkben kiskáté, azaz kérdés-felelet formájában röviden vázolja a Habsburgok 1687-től öröklődő hatalmának legfőbb jellemzőit: a törökök kiűzésének hatalmas tette után I. Lipót megszerezte az örökletes uralom jogát, amelyet 1723-ban leányágra is kiterjesztettek. Majd a felséges, bölcs uralkodó által gyakorolt jogok rövid, tételszerű áttekintésével zárul a fejezet. A társadalom, az államigazgatási szervek, főtisztviselők, a települések jogi típusainak és az országban honos felekezetek szervezeti felépítésének leírása szintén ugyanilyen tömör, tényyszerűen száraz, mentes mindenfajta érzelmi alapú megjegyzéstől.¹⁶

¹⁶ LOSONTZI István: *Hármas Kis Tükör*. Bp. 1999. Reprint. (A továbbiakban: LOSONTZI, 1999.) 26–58.

Egy fennmaradt kéziratos vázlat segítségével kapunk betekintést abba, hogy mit tanultak a német nyelvű területek, illetve a Habsburg Birodalomhoz tartozó – köztük az erdélyi és magyarországi – területek földrajzáról az ötödik osztályban a pataki alsó syntaxisták. Losontzi geográfiai jellemzéséhez képest ez a tananyag bővebb volt, részletesebben taglalta előbb a tájegységeket, a természeti földrajz elemeit, majd az épített környezet főbb sajátosságait is. Ellentétben a *Hármas Kis Tükörrel*, konkrét adatokat is tartalmaz az egyes tartományok és némelyik város területi nagyságára és lakosságára vonatkozóan. A tavak, folyók, hegységek felsorolása mellett nagy hangsúlyt kapnak a gazdasági jellemzők. Így előbb általánosságban a gazdag nyersanyagforrásokról, a kiváló természeti lehetőségekről, a ló-, juh-, marhatenyésztés lehetőségeiről, a növényvilágról, a kiváltképpen Magyarországra jellemző nagyszerű bor- és gyümölcsstermesztési adottságokról, végül a főként német és olasz tartományokra érvényes fejlett iparról, vászon-, gyapjú-, bőr-, üveg-, dohány-, pamut-, réz- és vasipari termeléssel foglalkozó „fabrikákról” számol be a szerző. Már az ipari feltételek általános taglalásánál külön kiemeli a szöveg II. József nagy fejlesztéseinek jelentőségét. Ugyancsak a Birodalom általános jellemzőinek sorában olvashatunk a vallási sokszínűségről, amelynek arányaira azonban ezúttal sem találunk utalást.

Ahogy az egész jegyzetben, az osztrák területekre vonatkozó részben is a legfontosabb városok néhány mondatos bemutatása alkotja a tananyag gerincét. Alsó-Ausztriánál Laxenburg csodálatos vára, Baden tükörgyártása és pompás fürdői, Bécsújhely sokszínű ipara és színvonalas katonai akadémiaja, Theresienfeld Mária Terézia alapította, nyugalmazott tisztek lakhelyéül szolgáló városa és Aspern múltja (e Duna-menti faluban győztek 1809-ben a francia csapatok fölött) kerül kiemelésre. A szerző szerint Bécs, a 300 ezres csodálatos főváros nevezetességei közül az egyetem, a Burg, a több százezer kötetes császári bibliotéka, József császár ércszobra, a Szent István-templom, az akadémia, a siket-néma iskola, a tizenhatezer férőhelyes ispotály, az öt színház és további hat könyvtár, valamint külön a Prater és az Augarten méltó megjegyzésre. Továbbá Schönbrunn császári mulatójáról, a gyönyörű kastélyról és kertről, a fűvészs-, valamint az egzotikus vadak által benépesített állatkertről szerezhettek tudomást a pataki diákok.

Valamivel szűkszavúbb a jegyzet a többi osztrák tartomány, Cseh- és Morvaország, a Habsburgok illíriai, itáliai és lengyelországi birtokai, valamint Erdély, Magyarország és egész Poroszország esetében. A településekre összpontosító leírás az egyes tartományok székhelyeinek és nagyobb városainak gazdasági és kulturális jelentőségét ecseteli, s a további településeket is e két fő szempont alapján említi meg. Különösen érdekes, hogy Stájerországhoz érve a jelentős búcsúhelyről, Mariazzellről, majd Tirolról, Vorarlberghez érve pedig a híres zsinat székhelyéről, Tridentről is szót ejt, s az érseki központokat is felsorolja a mű. A főként gazdasági és kulturális intézményeket, vívmányokat tárgyaló leírásban tehát nem fedezhető föl a felekezeti kivételezés, a katolikusok számára különös jelentőséggel bíró városokról, épületekről is említést tesz a protestáns gyermekek számára készült jegyzet. Miként a központi udvarral is lojálisnak mutatkozik a szerző, hiszen például a nem túl dicsőséges hétéves háború egyetlen komo-

lyabb győzelmet eredményező csatájának helyszínéről, Kolin városáról is külön szól.¹⁷

A kötelezően elsajátítandó tankönyvek mellett a Nagykönyvtár gyarapodásának vizsgálatával is nyomon követhető, hogy milyen helyet foglalt el a pataki tanításban a korszerű, gyakorlatias földrajz. A kollégiumi bibliotéka fejlődése a korszakunkban közismert: mind az előrelépés anyagi alapjainak megteremtése, a bevételek bővítése, mind pedig azok felhasználása, a könyvvásárlás terén számottevő eredményeket értek el a helyi professzorok.¹⁸ A könyvtár ügyét elsőként az egyebek között éppen a történelmet is tanító, a nyelvújítás hívének számító Szombathi János karolta föl. A professzor a XVIII. század második felében ugyan bejárta az egész országot, s vásárlásaival megalapozta a pataki magyar könyvtárat, de a régiségek gyűjtőjeként elsősorban nem a témánkba vágó köteteket vásárolta meg.¹⁹ Igazán jelentős, a földrajzi, s nem utolsósorban a modern földrajzi munkákra is kiterjedő gyarapodás Kazinczy Ferenc gyűjteményének megszerzésével érte az intézményt. Az 1806-ban kétezer forintért megvásárolt kétezres állomány ugyanis szép számmal tartalmazott olyan geográfiai könyveket is, amelyek kitűnően tükrözték eredeti tulajdonosuk gyakori utazásait és nyitott gondolkodását. Sőt, a gazdag vásárlás további, Kazinczy által jórészt bajorországi kolostorokból beszerzett, kilencszáz rézmetszettel és térképpel is kiegészült.²⁰ A rendszeretlen, esetleges vásárlási alkalmak mellett az intézmény előljárói mind jobban igyekeztek szisztematikusan, előre megtervezett módon is bizonyos művekkel gazdagítani a választékot. Fennmaradt 1816-ból egy lista, amelyben a tanárok javaslataikat, igényeiket sorolták föl. Szombathi János teológiai és történelmi, valamint pedagógiai; a két természettudományokkal foglalkozó professzor, Kézy Mózes és Nyíri István fizikai, kémiai és természetrajzi; valamint más tanárok teológiai, jogi, filozófiai és néhány gyakorlati gazdasági (például méhészeti) könyveket gyűjtöttek össze. A közel száz tételt tartalmazó lista több szempontból is tanulságos a számunkra. Mindenképpen feltűnő, hogy Kézy és Nyíri reményei szerint az iskola kifejezetten korszerű, általában német nyelvű és az utolsó évtizedekben kiadott szakkönyveket fog beszerezni, míg Szombathi János többnyire latin nyelvű, antik köteteket igényelt. Feltűnő a magyar nyelvű művek alacsony száma (kevesebb mint ötöde az összesnek). Földrajzi tárgyú

¹⁷ Az Ausztriai és Prussiai Birodalomnak rövid leírása az Inferior Syntaxisták számára. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára. (A továbbiakban: SRKKt.) 2027.

¹⁸ A kollégiumi könyvtár bőséges szakirodalmából néhány mű: CZEGLE Imre: *A Sárospataki Nagykönyvtár múltja, jelene és problémái*. = *Confessio* (3.) 1980. 4. sz. 52–59.; CZEGLE Imre: *A sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése (1531–1945)*. In: *Borsodi Könyvtári Krónika*. III. Miskolc, 1981. 18–70. (A továbbiakban: CZEGLE, 1981.); SZINYEI Gerzson: *A Sárospataki Főiskolai Könyvtár Története*. Sárospatak, 1884.

¹⁹ CZEGLE, 1981. 25–30.

²⁰ FRISNYÁK, 1960. 40–43.

munkát nem találunk a beszerzendők között, mindössze egyetlen kivételt említhetünk: éppen az egyik magyar nyelvű kötetet, Kis János *Utazások gyűjteménye* című művét rendelték meg a tanárok.²¹

Történeti művek

A modern – tehát nem egyháztörténeti, teológiai alapú – történelemtanítás korszakunkban nem számított a pataki oktatás szerves részének. Hazánk történelmét ugyan az első két osztályban gyorsan átvették a tanulók, az ötödik osztályban pedig gazdagabb ismeretekhez is juthattak, de folyamatos történelemoktatásban nem részesültek. Csak az 1820-as évek közepétől vált a világtörténelem tanulása is kötelezővé.²²

Amint fentebb jeleztük, javarészt a *Hármas Kis Tükör* szolgálta a hazai történelem tanítását is. E fejezetekben a földrajzi leíráshoz képest határozottabb álláspontot képvisel Losontzi a Habsburgokkal szemben. A hun–magyar rokonság és őseink dicső cselekedeteinek a részletezésével, az alkotmánytörténeti részben a papíron meglévő jogok a valóságos állapotokkal való szembesítésével, a szegényekkel és üldözöttekkel szembeni empátia kinyilvánításával, a hazaárulás éles elutasításával a kötet mindenképpen fontos szerepet játszott a magyar történelmi tudat, a nemzeti öntudat és az egységes haza eszményének megerősítésében.²³ Losontzi művében ennek megfelelően, ha szűkszavúan is, de tudomást szerezhettek a diákok olyan történeti eseményekről, amelyeknek az ismerete nem szolgálta a politikai és társadalmi elit érdekeit. Rövid megjegyzésként szerepel a kötetben például Mátyás király sikeres ostroma Bécs ellen, s az egy-két soros megállapításokhoz képest viszonylag hosszan szól a szerző a Dózsa-féle parasztfelkelésről. Ennek elmesélését azzal zárja, hogy „igen nagy járom alá vetették a nemesek a parasztokat, mely alatt ma is nyögnek.”²⁴ A három részre szakadt ország történetét többnyire a török elleni közös erőfeszítések, sikeres és kevésbé eredményes ostromok mentén meséli el, s csak kivételes esetben tér ki más kérdésekre, például a Habsburg-ellenes törekvésekre és felkelésekre. Az egyes uralkodók regnálása ismertetésének elején igyekszik mindig néhány jó szót írni az adott személy előnyös tulajdonságairól – Miksa igazságszerető, a békességet előmozdító; II. Mátyás a koronát hetven év után Pozsonyba viaszszállító, II. Ferdinánd sohasem csüggedő, vallásában buzgó; III. Ferdinánd a katolikusok és protestánsok közötti békességet megteremtő uralkodóként tűnik föl a lapokon. Míg

²¹ A Sárospataki Református Kollégium Levéltára (A továbbiakban: SRKLT.) A. XXXIX. 16.039 – 16.040.

²² SZILÁGYI, 1861. 193–231.

²³ BÍRÓ Sándor: *A Hármas Kis Tükör mint a magyar történelem tanításának alapja a XIX. század első felében.* = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica.* (Szerk. I. TÓTH Zoltán). Tomus I. 1957. 221–242.

²⁴ LOSONTZI, 1999. 95–96.

a különösen negatív megítélésű királyok esetében (I. Rudolf, I. Lipót) emberi tulajdonságokról szemérmesen egyetlen szót sem szól.²⁵ A saját századában megtörtént eseményeket szintén a megvívott – immár közvetlenül a magyarokat nem mindig érintő – csaták és háborúk tükrében helyezi el. A belpolitikai változások ismertetését ugyanakkor lényegében teljesen elhagyta az író. A Rákóczi-szabadságharcról megemlékezik ugyan, ám ennek ismertetése nemigen támasztja alá a hazaszeretet erősítéséről szóló fenti nézeteket: a szintén rendkívül rövid leírás egyik kulcsmondata szerint ugyanis „a magyarok József királynak kegyelmes ígéreteit megvetvén tovább is folytatták a hadakozást nem kevés károkkal, mert Trencsin táján igen megverettettek generális Heister és Pálffy János által az 1708. esztendőben.” A végkimenetelről írtak is inkább lojalitásról tanúskodnak: „Rákóczi Ferenc, Bercsényi és egyebek sok pénzzel Lengyelországba mentenek; a többiek a királynak ajánlott kegyelmessége mellett az országban megmaradtanak.”²⁶ További magyarországi érdekltségű megjegyzést olvashatunk még a rengeteg külső támadás ellenére mindvégig „bátor szívű” és „felséges” Mária Terézia uralmáról, aki „örökké való emlékezetét” a bécsi és váci Theresianum megalapításával és a budai királyi ház pompás formára való megépítésével is biztosította.²⁷ Megjegyezzük, hogy Losontzi István műve akkoriban kivételesen nagy terjedelmet biztosított Erdély földrajzának és történelmének leírására. E résznek, a fentiekhez hasonló súlyos tartalmi hiányosságai, vázlatossága és hadi eseményekre való koncentrálása ellenére is (még Bethlen Gábor kultúrapártoló tevékenységéről sem ejt szót) döntő szerepe volt abban, hogy Erdély és Magyarország sorsának párhuzamosságát megfelelően érzékeltesse a tanulóknak, ráadásul megítélésünk szerint mind terjedelemben, mind pedig hangvételében a Bocskai-féle felkelés tárgyalásánál bizonyult a szerző a legkevésbé lojálisnak.

A XIX. század első felében az egyik legjelentősebb, számottevő szakírói munkásságot is felmutató sárospataki történelemtanár Csengery József volt. Az egykor maga is pataki diák Csengerynek a diplomatika tudnivalóit latin nyelven összefoglaló művén kívül legismertebb *Az egyetemes történettudomány vázlata* című, a korszakban vaskosnak számító kötete.²⁸ Az 1843-ban Sárospatakon kiadott könyvben a Krisztus születése előtti 4000-tól, az „Özönvíz előtti világról” szóló résszel kezdi a történelem leírását, s a *Hármas Kis Tükör*höz képest jóval nagyobb terjedelemben igyekszik a világtörténelem jelesebb korszakairól, személyiségeiről, eseményeiről szólni. Az 1648–1789 közötti időszakot vizsgálva a jelentősebb európai országok sorsát külön-külön követi, öt-nyolc oldalt szánva egy-egy államra. Felfogására alapvetően jellemző a kritikára való hajlam, ugyanakkor a királyi intézmény megítélésénél inkább engedékeny, s a körülményeket teszi felelőssé.

²⁵ LOSONTZI, 1999. 93–103.

²⁶ LOSONTZI, 1999. 103–104.

²⁷ LOSONTZI, 1999. 103–106.

²⁸ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. (A továbbiakban: SZINYEI.) 267–268. hasáb.

Például a forradalmi események során kivégzett XVI. Lajosnak a szelídségét és jóindulatát emeli ki, mondván, dicséretére szolgál, hogy mindössze öt rabot találta a felkelők a Bastille-ban; bukását az író a királyi környezet és felesége romlottságával, pazarlásával és megvesztegethetőségével magyarázza. Csengery a felvilágosult gondolkodókról óvatos elismeréssel szól, nekik tulajdonítja, hogy „elkészítették a francziákat a nyomasztó szolgaság békói széttörésére”, de a forradalmi vezetőkről az általuk meghonosított terror miatt lesújtó a véleménye – Dantont egyszerűen „vérszopónak” titulálja.²⁹ Helvécia, azaz Svájc történetéhez érve sem fogalmaz meg király- vagy királyságellenes véleményt, a köztársasági berendezkedést megemlíti ugyan, de semmilyen – pozitív vagy negatív – bírálatra sem méltatja.³⁰

A Habsburg Birodalomról szólva Losontzihoz hasonlóan szűkszavú, a kényes témák kapcsán pedig nagyvonalú. Wesselényi és Thököly mozgalmai, valamint a Rákóczi-szabadságharc kapcsán szolid szimpátia érezhető ki a rövid leírásból, de sajátosnak tekinthetjük például azt a megjegyzését, hogy e felkelések, belső zavarok rövid idő alatt három ízben is gyengítették a „nemzet erejét”. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot szintén nem túl nagy elismeréssel ecseteli; az ellenállási jogot, a külföldi szövetség segítségébe vetett hitet „Rákóczi kedves képzelgéseinek” nevezi Csengery. A szécsényi és az ónodi országgyűlések végzéseit, Rákóczi vezérlő fejedelemmé választását és a Habsburg-ház trónfosztását pedig olyan eseményeknek írja le a nem egészen öt évvel a pesti forradalom kirobbanása előtt megjelent kötet, amelyek semmilyen problémát nem oldottak meg, inkább csak mélyítették a felek közötti szakadékokat. A szatmári béke Csengery József szerint „jótékony feltételek” között született, amely hozzájárult a békésebb idők eljövételéhez.³¹

Mária Terézia uralmához érve ismét kiemelt szerepet kap a királynő által megívni kényszerült örökösödési és hétéves háború, s egy félmondattal általánosságban a magyarok vitézségének tulajdonítja a hadi sikereket. De „a had lármái közt sem felejtkezett népei boldogításáról”, s ennek jegyében megszervezte a határőrséget a délkeleti végeken, jelentősen csökkentette a katolikus ünnepek számát, árvaházakat létesített, gondoskodott a csatornázás és az iskolázás fejlesztéséről, eltörölte a kínvallatást, feloszlatta a jezsuita rendet, valamint az úrbérrendezéssel is fontos lépést tett a társadalmi igazságosság irányába. Az 1765-től művelt fiát, mint társuralkodót maga mellé vevő, „a közjót teljes életében buzgó kebellet előmozdítani törekvő királynő” végül Lengyelország felosztásakor visszaszerelte a tizenhat elzálogosított szepességi várost – ezzel is népe javát szolgálva. A bel- és külpolitikai intézkedések meglehetősen részletes taglalása mellett azonban a legkényesebb témát, a Birodalom egységesítése irányába történő tetteket egyetlen utalás erejéig sem említi a szerző.

²⁹ CSENGERY József: *Az egyetemes történettudomány vázlatja*. Sárospatak, 1843. (A továbbiakban: CSENGERY, 1843.) 211–215.

³⁰ CSENGERY, 1843. 221–222.

³¹ CSENGERY, 1843. 265–273.

II. József uralmának ismertetésekor ismét kiemelt jelentőséghez jut a külpolitikai és hadi események ismertetése, benne a kortársak és a közvetlen utókor által egyaránt elítélt török háború szenvtelen, mindenfajta kritikát mellőző ismeretetésével. A korábbiakhoz képest feltűnően sok belpolitikai jellegű intézkedésről és törekvésről is említést tesz a szerző. Szól a hivatali visszaélésekkel szembeni fellépésről, a sajtó- és szólásszabadság elősegítéséről, a németesítő tervekről, a „kalapos király” halhatatlanságát Csengery szerint önmagában biztosító türelmi rendeletről, hétszáz kolostor eltörléséről és II. Józsefnek a katolikus egyházzal való ellentétéről, VI. Pius eredménytelen bécsi látogatásáról. Részletes és elismerő leírása ráadásul azzal a megjegyzéssel kezdődik, hogy II. József egész életét „országai boldogítására fordítá, kár, hogy céljai s nézetei félre értettek.” Igaz, a szerző leszögezi, hogy a jozefinus politika kudarcáért az uralkodó is felelőssé tehető, aki az ország rendezésében mértéket nem tartott „...így legcél- szerűbb újításait is gyanúba hozván, megalégületlenséget és elkeseredést okoztak.”³²

Hogy Csengery József ettől határozottabb, sőt, radikálisabb nézeteket vallott, arról egy kiadatlan, s így a cenzúra előtt nyilván ismeretlen, rövid vázlata tanúskodik. A mindössze harmincoldalas „Európa politikai megtekintése” című irat a fentitől lényegesen eltérő hangnemben íródott, s ez erősíti feltételezésünket, hogy a korabeli professzorok a tanórák során a könyvektől jóval szabadabb hangnemben adták elő a modern történeti – s esetenként politikai – ismereteket.³³ Csengery ebben kiemeli az európai „civilisatio” rendkívül gyors fejlődését, amelynek a végét azonban még nem lehet látni. Mivel a királyok megijedtek a fejlődés ütemétől, akadályozni próbálták azt, s ez forradalomhoz vezetett. Csengery forradalomról alkotott nézetei megfontolt véleményalkotásról tanúskodnak. Bár elismeri, hogy a forradalmak forrása a nemes érzésekben és a közjó iránti szeretetben, valamint a kormányok-fejedelmek folyamatos hibáiban gyökereznek, ezúttal is elveti a fegyveres felkelés lehetőségét, s végül kiáll a királyság intézménye mellett: „nem ok nélkül mondják azt, hogy nincs oly rossz Fejedelem, aki jobb ne volna a revolúciónál.”³⁴ A forradalom szükségszerűen bukásra van ugyanis ítélve, hiszen egy teljesíthetetlen, megvalósíthatatlan ideára, a jussok egyenlő elosztásának utópiájára épül. Ám esetenként szükséges a királyi hatalom igazságossá tétele, hiszen fontos, hogy az uralkodó rendelkezék virtussal, törekedjen a királyok egymás közötti, szakadatlan háborúzásának a felszámolására, s állandóan népe boldogulása, boldogsága lebegjen a szeme előtt. Kiemeli, hogy a jobb sorsra érdemes uralkodó és züllött környezete között különbséget nem tevő francia nép forradalmának leverésében kulcsfontosságú volt, hogy az európai dinasztiák összefogtak egymással. E nélkül szerencsétlen bukás lett volna

³² CSENGERY, 1843. 204–207., 265–273.

³³ A művet – megítélésünk szerint annak radikalizmusát valamelyest eltúlozva – ismertette: BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében.* Bp. 1960. 155–165.

³⁴ CSENGERY József: *Európa politikai megtekintése 1825-ben. Kézirat (A továbbiakban: CSENGERY, 1825.)* SRKKt. 549.

nemcsak a királyok végzete, hanem a forradalom által félrevezetett népeké is. Mindezek ellenére súlyosan bírálja is ezt az összefogást, mondván, az igen nagy veszedelmet foglal magában, mert arra vezérelheti a népeket, hogy fejedelmek példáját követve ők is szövetkezzenek egymással.

Ebben, a lényegében a felvilágosult abszolutizmus legfontosabb elveit a béke igényével ötvöző politikai állásfoglalásban és elemzésben az 1820-as évek Habsburg Birodalmát Csengery mélységesen elítélte. Ausztria ismét „a despotizmus hazája”, uralkodója „se vétket, se virtust nem ismer”, szemében a despotizmus konkrét célkitűzésein kívül minden eretnokség, s fegyver által is érvényt szerez az abszolutizmus princípiumának. Megítélése szerint Bécsnek sem céljai, sem eszközei nem változtak, legfeljebb arra hajlandó, hogy óvatos intézkedésekkel tűrhetővé tegye ezt az állapotot. Végül külön megjegyzi, hogy Ferenc ellentmondást nem tűrő politikája különösen végzetes a protestánsokra nézve.³⁵

Szintén kéziratos formában bukkantunk Futó István „Magyarország históriája” című, kb. 80 oldalas kötetére, amelyben a hunoktól 1806-ig folyik az igen tömör, a minősítésektől teljes mértékben tartózkodó eseményleírás. Mindössze az utolsó négy oldal vonatkozik Mária Terézia és utódai idejére. A királynő negyven éves uralkodásának ezúttal is csak a külharcait olvashatjuk, itt különösen hangsúlyos módon kiemelve Nádasdy Ferenc prágai és Hadik András berlini érdemeit. A külső konfliktusok kiemelése csak a népes család rövid jellemzésével egészül ki. II. József idejéből is csak a megszokott intézkedések érdemelték helyet: a tolerancia pátens, a németesítő törekvések és a török háború. A minősítésektől mentes jellemzés azzal a rövid megjegyzéssel kezdődik, hogy az uralkodó nem koronáztatta meg magát. A „kalapos király” utódairól is hasonló visszafogottsággal szól a szerző. II. Lipót uralmánál kiemeli az országgyűlés ismételt összehívását, s a koronázást; Ferenc idejéről pedig a francia háborúban való részvétel, az Ausztria örökös császári cím felvétele, s a siket-némák váci intézetének a mai olvasó számára kevésbé lényegesnek tűnő felavatása olvasható.³⁶

Végül egy viszonylag szűk körben ismert, noha magas színvonalú és kifejezetten korszerű, 1819-ben született négy kötetes biográfiai lexikonról szólunk, amelyet különösen érdekessé tesz számunkra a szerző személye. Mokry Benjámint ugyanis a pataki kollégium tanulója volt, majd Pápára került, s az ottani anyaiskola professzorává vált. A tanári pályától való korai távozását követően Pesten telepedett le, s nem elhanyagolható tudományos, írói tevékenységet folytatott élete utolsó szakaszában.³⁷ A hazánkban akkoriban példátlan vállalkozása körülbelül ezer történelmi személy hosszabb-rövidebb életrajzával szolgált a művelt olvasók és a tanulmányaikat magasabb szinten művelő diákok számára. Az ókori és a kortárs uralkodókat, hadvezéreket, politikusokat, művészeket, tudósokat, híresebb világi és egyházi főurakat, s egyéb okokból hírnevet szerzett egyéneket egyaránt felvonultató műben a Habsburg Birodalom XVIII–XIX. századi sorsát

³⁵ CSENGERY, 1825. 26–30.

³⁶ FUTÓ István: Magyarország históriája 1835-ből. SRKKt. 510.

³⁷ SZINYEI. IX. Bp. 1903. 116–118.

alakító személyiségek közül is olvasható néhány életrajz. A számunkra legérdekesebb személyeknek Mokry viszonylag nagy teret szentelt. Mária Terézia és II. József uralkodásáról egyaránt közel tíz oldalon számolt be, amely messze nagyobb terjedelmet jelent az átlagoshoz képest. Ennek ellenére a korábbiaktól sokoldalúbb vagy arányosabb ismertetéssel itt sem találkozhatunk: a külpolitikai intézkedések és a hadi szerencse változásai mellett elenyésző maradt a birodalom egységesítése érdekében tett lépések, illetve a további belpolitikai törekvések szerepe. Ezúttal sem találkozhatunk a felvilágosult abszolutizmus oktatás-, társadalom- és gazdaságpolitikájának legelemibb tárgyalásával sem, noha a szerző például II. Frigyes porosz uralkodó leírásánál bizonyítja, hogy érzékeny az ehhez hasonló problémákra.³⁸ A szerző egyébként kifejezetten rokonszenvez Mária Teréziával, II. Józseffel és II. Lipóttal is. Szívesen szól emberi tulajdonságaikról, de ezek között egy-két jellemhibájukról (például Mária Terézia túlzott kíváncsiságáról, illetve hajlamáról arra érdemtelenek segítésére; II. József türelmetlenségéről) sem feledkezik el. II. Józsefről alkotott véleményét frappánsan összefoglalja zárómondatainak egyike: „Vallyon az Egek nem azért vették ki olly hamar közzülünk, mivel nagy érdemeit betsülni nem tudtuk?”³⁹ Újdonság a korábbiakhoz képest, hogy II. Lipóthoz érve kiemeli, az emberszerető, igazságos, ráadásul elődjétől türelmesebb új uralkodó sokra hivatottságát előzőleg, Toscana hercegeként egy negyedszázadon át már bizonyította.⁴⁰

Az uralkodókon kívül a XVIII. század végi Ausztriából feltűnően kevés híres személyiség került be a szerző válogatásába – Van Swieten kivételével kimaradt az összes terézianus, illetve jozefinista politikus, udvari tisztviselő, s hiányoznak a politikával bármilyen kapcsolatba került egyéb gondolkodók, lapalapítók, újságírók stb. (Itt ismét a porosz példára kell hivatkoznunk, hiszen például Archenholzról, a hamburgi kiadású politikai-történeti *Minerva* alapító szerkesztőjéről megemlékezik Mokry Benjámín.)⁴¹ Ugyanakkor zeneszerzők (például Haydn vagy a bécsi és stockholmi zeneakadémia főmuzsikususa, Albrechtsberger), a szatirikus műveiről akkoriban közismert költő, II. József idején rövid ideig főcenzor Blumauer, vagy éppen a „sakkautomatája” vagy a beszélőgépe révén máig híres Kempelen Farkas helyet kapott az enciklopédiában. A fentebb áttekintett művek tanulsága alapján szinte természetes, hogy külön címszót érdemelt ki itt is Hadik András, Mária Terézia kapitánya, aki a hétéves háborúban megsarcolta Berlin lakosságát.⁴² (Meg kell jegyeznünk, hogy Mokry emelte ki talán leginkább a magyarok hősiességét, amelyet Mária Terézia oldalán mutattak az örökösödési

³⁸ MOKRY Benjámín: *Közönséges Históriai-Biográfiai Kézi-Lexikon avagy Rövid Élet-leírások*. Pest, 1819. (A továbbiakban: MOKRY, 1819.) II. 212–221.; 370–377.; IV. 177–187.

³⁹ MOKRY, 1819. II. 376.

⁴⁰ MOKRY, 1819. III. 96–99.

⁴¹ MOKRY, 1819. I. 98–99.

⁴² MOKRY, 1819. II. 46–48.

és a hétéves háborúban, valamint ő volt az, aki a legrészletesebben fejtette ki a híres „életünket és vérünket”-jelenetet is.)⁴³

Az előző fejezetben már bemutatott könyvvásárlási tervzet vizsgálata ezúttal is tanulságosnak mutatkozik. Annál is inkább, mert Szombathi János részben történelmi munkák beszerzésére tett javaslatot. Az általa elkészített 15 tételes listán azonban az ókori görög és a középkori bizánci történelemmel, valamint Nagy Károllyal foglalkozó könyvek mellett mindössze néhány, a szomszédos népek, a szlávok, a dalmáciaiak, horvátok történetéről szóló munkát találunk, azaz témánk szempontjából előremutató változások tervszerű bevezetése nem állt a professzor szándékában.⁴⁴

Összegzés

Dolgozatunkban arra törekedtünk, hogy a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII. század végén és a XIX. század első felében használt földrajzi és történelmi tankönyveket abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy azok miként tárgyalták Bécs és hazánk viszonyát. Ez az akkori tantervek készítői, tankönyvek írói és a tanárok számára több szempontból is kínos feladatnak bizonyulhatott, hiszen a protestantizmus barátjának vagy megbízható szövetségesének sohasem mutatkozó udvar könnyűszerrel okozhatott volna súlyos gondokat a vele nyíltan szembe forduló intézménynek. Ugyanakkor valószínűleg a jobbára kismemesi sorból professzorrá lett tanárok jobb meggyőződése, valamint a közvetlen környezet társadalmi, történelmi hagyományokra épülő elvárásai a némileg radikálisabb hangvételt erősítették. Az közismert, hogy a pataki diákok nagyobb szabadságnak örvendhettek, mint a nagyobb, jobban szem előtt lévő, s társadalmi, gazdasági okokból konzervatívabb debreceni iskola, s elsősorban Sárospatakon alakultak ki olyan kezdeményezések (például a jogi oktatás gyakorlatias oktatása, a már említett Páncél, majd Nándor vármegye), amelyek municiót adtak az 1830–40-es évek termékeny politikai-társadalmi vitáinak, mozgalmainak.

Írásunkban arra kerestük a választ, hogy ezt a kétségtelenül látványos és közismert eredményekkel járó folyamatot megalapozta, megalapozhatta-e rendszeresen megszerezhető iskolai tudás, vagy pedig inkább érzelmi-indulati fundamentumra épült-e. Áttekintésünkben azt láthattuk, hogy mind a földrajz, mind pedig a történelem meglehetősen mostoha elbánásban részesült az iskola előjárói részéről, viszonylag rövid ideig tanulták a diákok e tárgyakat, s e rövid idő alatt sem kellett túlzott részletességre törekedniük. Ez a mindkét tudományágra jellemző – különböző okokból máshol is érvényesülő – periférikus helyzet tükröződik a bemutatott könyvbeszerzési lista esetében is. Különösen kicsiny mértékű volt a földrajzi és a történelmi tananyagban a modern kérdések, problémák taglalása, s azon belül is hazánk és az udvar viszonya. A széles körben elfogadott

⁴³ MOKRY, 1819. IV. 177–187.

⁴⁴ SRKLT. A. XXXIX. 16.039 – 16.040.

tankönyv, Losontzi *Hármas Kis Tüköre* ehhez a ponthoz érve a megszokottnál is vázlatosabbá válik, s persze a többi munkára – függetlenül attól, hogy nyomtatott vagy kézíratos – is jellemző a szűkszavúság.

Ez az egyébként nem különösebben kockázatos gazdasági és politikai földrajzi könyvek esetében árulkodó, hiszen ez azt mutatja, hogy a modern tudnivalók esetében általában megengedhető volt a nagyvonalúság. Ugyanakkor a történelmi írások esetében feltételezhető az, hogy a szűkszavúság valaminek, vagy a radikális, vagy a lojális álláspontnak az elpalástolására alkalmas eszköz. Megítélésünk szerint a pataki tanárok és az ott használatos tankönyvek szerzői nem voltak radikálisak. Csengery József nemcsak a cenzúra előtt ismert könyvében nem rajongott a köztársaságért és a forradalomért, hanem kézíratos művében is elvetette ezeket a megoldásokat. Losontzi és Csengery sem túl megértően szól Rákóczi-ról és szabadságharcáról. S mindegyik vizsgált műben pozitív színben tűnnek fel azok az uralkodók is, akik a reformkorban, akár már néhány év múlva is közmegejtés tárgyává váltak. Egyik szerzőben sem merül fel a Béctől való függetlenedés gondolata sem, sőt a külpolitikai és hadi események kiemelt taglalása a közös sors, az összetartozás érzését erősítették az olvasókban, a tanulóknak. Ám nem tekinthetjük a szűkszavúságot és az elismerő mondatokat a feltétlen lojalitás jelének sem. Határozott álláspontot foglalnak el a szerzők az egyes uralkodók rendeket semmibe vevő, vagy vallásüldöző politikájával szemben, kritikusak az egyébként általuk tisztelt és elismert II. József kapcsán is és a múlt egyes fejezeteinek tárgyalásakor esetenként a kortársaknak is üzennek a tankönyvírók.

A határozott, olykor kritikus, bár a nemzeti öntudat kialakításáért hivatalosan-formálisan nem sokat tevő (nem sokat tehető) pataki tanárok valószínűleg magánemberként, illetve előadásaik során szóban lényegesen keményebb véleményeket fogalmaztak meg – erre utal a kézíratos művek szóhasználata és témaválasztása is. Ez jelentősen erősíthette az iskola falain belül és azon kívül egyaránt érzékelhető mentális változásokat, ám a vizsgált tankönyvek önmagukban nem voltak erre elegendők. A radikális tankönyvek elterjedésének megakadályozásához még túlságosan is erős volt az udvar, a még keményebb hangvételű kéziratok szaporodása pedig nem állt a Kollégiumot leginkább igénybe vevő társadalmi rétegeknek az érdekében.

JÁNOS UGRAI

L'Autriche et la Hongrie dans les manuels scolaires de Sárospatak au premier tiers du 19e siècle

Nous avons examiné la vie du Collège Réformé de Sárospatak, ayant un rôle prépondérant direct et indirect par ses réformes pédagogiques et ses anciens élèves également dans les changements politiques de l'Ere des Réformes. Nous avons voulu voir, combien les étudiants recevaient au cours de l'enseignement une éducation patriotique et détaillée au sujet de l'Autriche et du gouvernement central.

Nous avons essayé d'analyser non seulement les manuels scolaires prescrites à l'époque, mais aussi de rechercher les essais manuscrits écrits ou acquis par les professeurs de l'école – puisque l'enseignement quotidien souvent différent de la matière officielle, donnait des connaissances plus divergentes dans ce domaine délicat, par les ouvrages officiellement prescrits et ceux qui restaient inconnus pour la censure des autorités.

Dans le cas des ouvrages historiques et géographiques le laconisme du traitement de ces sujets délicats est éclatant. Cela peut être expliqué en partie par le système pédagogique de l'époque, qui mettait un accent minimal aux sciences modernes (la géographie politique et économique et l'histoire universelle y comptant sans doute), par rapport aux sciences traditionnelles (telles le latin, la philosophie, la théologie). D'autre part la délicatesse du sujet avait augmenté encore l'envergure déjà observée dans d'autres domaines. Ainsi les élèves n'ont pas reçu de connaissances détaillées et précises au sujet des questions géographiques, économiques, politiques, historiques concernant l'ensemble de l'empire Habsbourg, par conséquent leur formation très insuffisante ne pouvait pas fonder une conception objective ultérieure.

A la fin de nos examens nous supposons que les manuels scolaires reflètent surtout la situation vraiment difficile des dirigeants de l'école et des auteurs des manuels scolaires: ils devaient répondre aux exigences sociales du public de l'école, issu surtout de la petite noblesse, de telle manière, qu'ils ne montrent pas – malgré toute pression de la censure du gouvernement centrale – trop de loyauté au souverain, d'autre part qu'ils n'exagèrent pas trop par la représentation du soulèvement paysan de Dózsa, la guerre d'indépendance de Rákóczi ou éventuellement par l'exigence de l'indépendance politique.

KŐSZEGFALVI FERENC

A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi évei

(1952. december 21–1972. december 31.)

Magyarországon 1952 végéig 19 megyei és 41 járási könyvtárat alapítottak. Néhány helyen, – így Hódmezővásárhelyen is, (lévén akkor ez Csongrád megye székhelye), úgy kötötték össze a kellemest a hasznossal, hogy a megyei könyvtár megnyitását Joszif Visszárionovics Dzsugasvili generalisszimusz, a Szovjetunió vezetője akkoriban nemzeti ünnepnek számító születésnapjára, december 21-re időzítették. (A népnyelv ezt a 24 órát gyöngéd célzással az esztendő legsötétebb napjának nevezte, mert hisz ez a téli napéjegyenlőség ideje.) A Sztálin néven hírhedetté vált politikus születésnapja Prónay József vaskereskedő egykori, akkor már államosított Lenin /korábban és később/ Andrassy utcai házában érte a magas rangra kiszemelt, egyszemélyes, Bodrogi János bácsi által vezetett városi közkönyvtárat. Az intézmény az előző év januárjában vált külön a múzeumtól, s az év nyarán foglalta el a neki kiutalt volt lakást, meg sem melegegett az új helyen, amikor a nagy tisztesség érte. A megyei lap, a *Viharsarok* így számolt be a megnyitás eseményéről:

„Húszezer kötettel nyílt meg vasárnap a megyei könyvtár. Sztálin elvtárs 73. születésnapján délelőtt tíz órakor adták át rendeltetésének Hódmezővásárhelyen – a volt városi könyvtár helyén [sic!] a megyei könyvtárat. Az új megyei könyvtár mintegy húszezer könyvvel, szép világos olvasóteremmel várja az olvasni és tanulni vágyó dolgozókat.”¹

1948 után Vásárhelyen is módszeres elszántsággal láttak hozzá a polgári könyvkultúra intézményi-szervezeti rendszerének, objektumainak szétzúzásához. Hat könyvesbolt szűnt meg (miután egyetlen államosított üzlet kezdett el működni), öt nyomdát államosították. Fölszámolták a városi könyvtár „háterszágát” jelentő kisgyűjteményeket; megszüntették a város majd ötven olvasókörét, előbb kislejtezték, majd 1951 elején elkobozták a még működő két magán-kölcsönkönyvtár állományát. A könyvtári anyagot ömlesztve, válogatás nélkül vitték a papírgyárak zúzdájába.

Mindezek pótlását, helyettesítését a rendkívül egyszerű közművelődési könyvtárak, az úgynevezett népkönyvtárak gáttalan szaporításával, az olvasók számának állandó, versenyszerű emelésével kívánták elérni. Ilyen, egy-kétszáz kötetes népkönyvtárakat hoztak létre az ipari vállalatoknál, a tévészékben, gépállomásokon,

¹ *Viharsarok* 1952. okt. 26. 4., dec. 20. 2., dec. 23. 3.

s a társadalmi munkás, képzetlen könyvtárosnak kötelessége volt az olvasók számát állandóan emelni. Vásárhelyen 1952 őszén már 18 népkönyvtár működött, a megyében pedig 1951-ben ötvenöttel emelkedett a kisgyűjtemények száma, állományuk 20 ezer kötetel gyarapodott. (Könyvtáranként 363 kötet.) A könyv mindenhol ott volt, a Kossuth tértől, ahol olvasóparkot/?/ létesítettek, a tanyákig, ahol mozgó könyvárusítás folyt. Az irányítást az Országos Könyvtári Központ Népkönyvtári Alosztályából 1949 végén megszervezett Népkönyvtári Központ, illetve középszinten a körzeti könyvtárak végezték. Vásárhely, a városi könyvtár is –, a szentesi körzeti könyvtár irányítása alá tartozott. A minden hónapban három helyre jelentést adni köteles könyvtáros, ha nem akarta, hogy kipellengérezzék, szégyentábrára kerüljön, kénytelen volt eredményeit kozmetikázni, néhány olvasóval havonta többet jelenteni.

A hódmezővásárhelyi közkönyvtár ilyen körülmények között kezdte meg rövid, mindössze két éves önálló életét, miután a múzeumtól, annak államosítása következtében, 1951 január elsején végre különvált, s mint már említettük, azév nyarán a Kálvin tér 2. szám alól a Sztálin utca 30. szám alá költözött. A gyűjteményt a kétlakásos, földszintes ház utcai frontján, egy tágasabb és három kisebb szobában helyezték el, illetve próbálták elhelyezni, hiszen az állománynak csak körülbelül fele kerülhetett polcokra két szobában, a többit a ház mosókonyhájában és padlásán voltak kénytelenek összezsúfoltan tárolni. (Még 1954-ben is!)

Mivel 1952 őszén Csongrád megyében már 194 népkönyvtár működött, az összesen 78 750 kötetes állományt 13 914 olvasó használta, a majd kétszáz könyvtár irányítását a két körzeti könyvtár (Makó, Szentes) már nehezen tudta ellátni. A mennyiségi fejlesztés napirendre tűzte a közművelődési könyvtári hálózat átszervezését. A járási és megyei könyvtáraknak az év végéig való fölállítását is elrendelő, 1952 májusában hozott 2042/13/1952. számú kormányhatározat nyomán a társadalmi háttértől megfosztott, fölkaavart állományú, nyomorúságos körülmények között tengődő, egyszemélyes könyvtárnak el kellett vállalnia a megyei könyvtár szerepet.²

A gyökeresen új szerepre, igazi hivatásának betöltésére a kispolgári kölcsönkönyvtár igen kevésbé volt alkalmas, a munka nehezen, lassan indult meg. Kezdetben szinte nem is tettek mást, csak kölcsönöztek. Nem volt megfelelő hely, nem volt vezető, szakképzett személyzet, a politikai változások az állományt alaposan szétzilálták, majd csakhamar egészségtelenül földuzzasztották. Az átmenet nehézségeit fokozta, hogy a könyvtárnak nemcsak önmagát kellett megújítania, hanem az egész megyei könyvtárhálózatot. Az egyszem könyvtárkezelő mellé könyvtárosokat kellett keresni, találni, képezni, (az első alapfokú könyvtáros tanfolyamot 1963-ban rendezték Vásárhelyen, ennek folytatásaként kétéves középfokú tanfolyamot is szerveztek,) a központi könyvtár tevékenységi körét ki kellett terjeszteni a város egész hatalmas határára; létre kellett hozni a fiókhálózatot, át kellett térni a korszerű katalogizálásra, pedig a feldolgozás egyébként sem bírta

² KŐSZEGFALVI Ferenc: *A vásárhelyi közkönyvtár és társadalmi háttere 1944–1952-ben.* = Könyvtáros 1988. 2. sz.

követni az állománynak az átmeneti kor okozta hullámszását. (Még 1956-ban sem tudták például pontosan, hogy tulajdonképpen mekkora állománnyal rendelkeznek.)

Az indulás két legsúlyosabb gondja azonban, mint jeleztük, a megfelelő helyiség (épület), és szakképzett vezető hiánya volt. A problémát a köztisztviselői álló Bodrogi János, (1891–1967) a könyvtár régi dolgozója a *Könyvtáros* című folyóirat 1953. júniusi számában is elpanaszolta. Mint írta „nem végezhetünk megfelelő munkát, mivel nincs felelős könyvtárvezetőnk. Az induláskor ideiglenesen megbízott elvtársnőt egy hónap elteltével áthelyezték Makóra járási könyvtárosnak és mindmáig nincs utódja.” A megyei könyvtár négy hónapig működött (vagy állt?) vezető nélkül; az intézményt megalapításától irányító instruktor, Papp Margit ugyanis, aki naponta járt át Szegedről, 1953. február elején megbetegedett, utódát, Vastagh Józsefet pedig csak június elsejével helyezték ide Zalaegerszegről, megbízott vezetőnek. Kinevezett, felelős vezetője csak 1953. október elsejétől lett a könyvtárnak Jelencsik Sándor (1926–1999) személyében. (Vastaghot nemsokára, 1954. december 15-én át is helyezték Szegedre, a járási tanács népművelési csoportvezetője lett.) Sajnos Jelencsik sem maradt sokáig tisztségében, őt – négy (Kirschner szerint három) másik munkatárssal együtt –, 1956-os politikai szerepvállalása miatt mozdították el, dobták ki 1957-ben. (Hogy aztán közmegelegedésre töltse be 24 évig a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatói tisztségét.) A könyvtárvezetői (1962-től igazgatói) pozíció végül is Kirschner Márton (1912–1983) személyével stabilizálódott, aki 1955. január 15-től 17 évig igazgatta az intézményt, (1955. febr. 1-től 1957-ig a helyettes, Jelencsik Sándor segítségével. 1958-tól 1969-ig egyébként Tóthpál József, ezt követően Hajdu Géza volt a vezető-, ill. igazgatóhelyettes.) Kirschner a könyvtár Szegedre helyezésével egyidőben vonult nyugdíjba.³

Az egykori, egyszemélyes városi könyvtárban Jelencsik Sándor még ötdmá-gával dolgozott, ami a szűkös térhez sok, de a feladatokhoz természetesen kevés volt. Egyik levelében olvashatjuk:

„Amikor én a megyei könyvtárhoz kerültem, az a Lenin utcai Prónai-házban volt. Az előttem már ott lévő munkatársak a következők voltak: Vastagh József megbízott vezető, Bodrogi János és Lázár Jenőné olvasószolgálatos könyvtárosok, Barna Lajosné adminisztrátor. Amikor odakerültem, minden nagyon zilált állapotban volt, az irattártól elkezdve a könyvvállományig és a hálózatig. Nagyon belecseppentem a rendteremtés munkájába. Nem a múlt volt a fontos, hanem a jövő.”⁴

1955-ben már nyolc dolgozóról tudunk, az 1956-ot követő kényszerű kicserélődés után, (ekkor öt munkatársat büntettek meg, az összlétszám több mint

³ Papp Margitról, Vastagh Józsefről l. Gerő Gyula 2002. aug. 21-én kelt levelét (a szerző birtokában) Jelencsik Sándorról Varga Béla írt nekrológot a Pápai Hírlap 1999. jún. 29-i számában. Kirschner-ről: Csongrád Megyei Hírlap vásárhelyi kiadása (továbbiakban CsMH) 1983. márc. 12. 5.

⁴ Jelencsik Sándor 1981. nov. 11-én kelt levele a szerző birtokában.

felét, a forradalomban való szerepvállalás miatt!⁵) 1959-ben 14-en voltak. A hatvanas években egyenletesen emelkedett a létszám, 1972-ben már 23, döntő többségében közép- és felsőfokú végzettségű munkatárs dolgozott az intézményben.

A könyvtár égető helyiséggondjai akkor oldódtak meg, illetve kezdtek enyhülni, amikor 1954 végén egy, az eddiginél nagyobb, ugyancsak államosított családi házat utaltak ki nekik a Sztálin (Andrássy) utca 44. számot. A fennállása óta nyolcadik, megyei könyvtárként második otthonát, ahol a mai jogutód Németh László Könyvtár is működik, 1955 január elején foglalta el, a jókora nagygazdaház útcai frontját, a pince és a padlás kivételével, 12 kisebb-nagyobb helyiséget. Az összes, 598 négyzetméteres alapterületnek alig több mint fele, 321, volt hasznos, a többi technikai, folyosó, mosdó, pince, tüzelőraktár, stb. Örömről azért sem volt zavartalan, mert a 12 helyiségből csak 9 volt azonnal használható, (egy olvasóterem, két iroda, két kölcsönző helyiség, két forgalmi-, egy belső és egy letéti raktár), a többi csak átalakítással. Ezenkívül a telek udvari részét a lovas kocsis szállító vállalat, a Belsped használta, az istállótól és a trágyadombtól csak egy alacsony kőfal választotta el a könyvtárat. A telken még egy szükséglakás is volt, a pincében cementet tárolt egy vállalat, a padláson (ez volt még a perzsavásár legszelídebb tájéka,) gyógynövényt szárított a földműves-szövetkezet, ezenkívül, de legalábbis 1956-ban itt volt a Kopáncsi Állami Gazdaság raktára is. (Érdekes, hogy amikor 1971-ben (!) az istállót, trágyadombot öröklő Városgazdálkodási Vállalat ellen, illetve a búz és a legyek miatt, nyilván sokadszorra, panaszt tett a könyvtár, a kivizsgáló tisztiorvos kijelentette: „az istállók nincsenek a könyvtár közelében, a trágyatárolás sem az épület közelében történik”.) A helyzet csak lassan javult, a padlást és a pincét a hatvanas években megkapta a könyvtár, a pincében 1967-ben ki is alakítottak egy raktárt; de a trágyafronton a helyzet időszakunk végéig lényegében változatlan maradt. Ha felszerelési tárgyakkban, bútorokban hiány mutatkozott is, új otthonukban legalább már különválaszthatták térben és időben a gyermekek számára való könyvtári szolgáltatást, igaz egyelőre csak kölcsönzést.

Bár a gyűjtemény állománya az alapítást követő hét év alatt megduplázódott, (az 1953-as kb. 30 ezerről 1959-re 62 ezer kötetre emelkedett),⁷ a növekedés nem nevezhető igazán egészségesnek. A sok fölszámolt magán-kölcsönkönyvtári, olvasóköri, kaszinói és más kisgyűjteményből „államosított” vegyes színvonalú ajándék mellett a kiadók és a Népművelési Minisztérium is mázsaszám küldte – ugyancsak ajándékként, a kortárs szovjet, kínai, bolgár, cseh „demokratikus” irodalom hitvány papírra nyomott, gyöngye kötésű termékeit, amelyek persze tartalmilag sem voltak mindig időtállóknak nevezhetők. A hiányt tehát, amit a háborús

⁵ VÖRÖS Géza: '56 a Csongrád Megyei Könyvtárban. = Vásárhely és Vidéke 1991. okt. 24, 25.

⁶ A Csongrád Megyei Könyvtár évszámmal jelzett vegyes iratai I. 1953–69 (a továbbiakban CSMKVI) I. 1955, 1971. A Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében (a továbbiakban NLK. Hgy.)

⁷ CSMKVI I.

évek, meg az azt követő időszak hozott létre, – ugyanazokat a könyveket például hol „zsidó”-ként, hol „polgári”-ként üldözve, irtva⁸ –, a hiányt sokszorosán pótolta az ötvenes évek eleji lázas gyarapodás, ez a gyarapodás azonban az állomány rendkívüli fölhígulását jelentette. A gyűjtemény anyagának viharos hullámzása csak az ötvenes évek végére csillapodott; 1955-ben kezdték meg a helyzet tisztázását, a megmaradt régi és a rárakodott új állományrész minden darabjának újrafeldolgozását.

1955-ben már volt olvasói és ifjúsági szak- és betűrendes katalógus. A szolgálati, olvasótermi és raktári katalógusok (az Országos Széchényi Könyvtár és a Békés Megyei Könyvtár segítségével) ezt követően épültek. Az állományfölmérést szorgalmazták a járásokban, községekben, népkönyvtárakban is, (már amikor kijutottak) – és a jelentések időbeni beadását. A jelentés ez idő tájt szinte mitikus fogalomná nőtt, a valóságtól szinte teljesen elszakadt abszolutizált mutató lett, a minőségi munka mércéjévé vált. Állandóan mérték, számolták az olvasók számát, a könyvek számát, önmagukhoz, egymáshoz, a bázishoz viszonyítva, az előadások számát, a munkaverseny, az (1955-ben indított József Attila) olvasómozgalom állását, – mutatókat, statisztikákat gyártottak, hogy tovább jelenthessenek fölfelé. Ha nem tették íziben, jött a dörgedelem a megyei népművelési osztálytól „fegyelmi felelősség terhe mellett”, hiszen a megyei tanács végrehajtó bizottsága például még azt is elrendelte (még 1956-ban is), hogy hány fővel kell emelni az olvasók számát, az olvasómozgalom résztvevőinek számát. Fontos kötelessége volt a könyvtárnak, a könyvtárosnak a különböző évfordulókra indított munkaversenyekben való részvétel, sőt a mezőgazdaság szocialista átszervezésének könyvtári eszközökkel való segítése, amelyeket az 1954-ben alakított versenybizottság értékelt. És akkor még nem is szóltunk az időszakunk végéig élő különböző akciókról, a könyvhéten kívül az őszi megyei könyvhetek, a mezőgazdasági könyvhónap, a műszaki könyvnapok, a politikai könyvhetek is igényelték a könyvtáros aktív közreműködését.

Persze dolgoztak is, nem is keveset. Az időszak eredményei között kell elkönyvelni, hogy 1953-ban megkezdték állományuk fölmérését, a tabáni városrészben megnyitották az első fiókkönyvtárat. Ebben az évben már 24 újság járt a könyvtárba. 1954-ben tíz önálló községi könyvtárat szerveztek függetlenített könyvtárossal, helyi könyvtárügyi tanácsot alakítottak az ügy társadalmi támogatására, (ami 1961-ben Könyvbarát Mozgalomként éledt újra), nagyszerű irodalmi esteket, előadásokat rendeztek. (Például februárban Tolsztoj *Golgotájáról*, szeptemberben Rideg Sándor, Tamási Áron estjét.) 1955 novemberében a Kálvin-tér 1 sz. alatt megindították a helyileg is különvált gyermek- és ifjúsági szolgálatot. Ebben az évben már Újvároson és Tarjánban is volt fiókkönyvtár. Először rendezték meg 1955-ben a Csongrád Megyei Ünnepi Hetek nevű rendezvénysorozatot, amelyből a könyvtár is jelentős részt vállalt, szabadakadémia címmel tíz előadásból álló ismeretterjesztő sorozatot indítva. A mozgalmas esztendő eredményei közé tartozik az is, hogy a tanyai népkönyvtárak támogatása érdekében ősszel Megyei

⁸ Bejegyzések a könyvtár régi leltárkönyveiben. NLK. Hgy.

Könyvgyűjtő Hónapot szerveztek, s hogy versenyhíradójukat továbbfejlesztve megindították rendszeresnek szánt időszaki, módszertani tájékoztatójukat *Csongrád Megyei Népkönyvtáros* címmel. (A következő 1958 decemberében, már a mai, *Csongrád Megyei Könyvtáros* címen.) Erősítették a városi könyvtári tevékenységet, 1956-ban megkezdték a rendszeres olvasótermi és referens szolgálatot és a könyvtárközi kölcsönzést, az olvasóteremben már 64 újságot használhattak az olvasók.⁹

Október 23. után azonnal megalakították az intézmény forradalmi bizottságát, amely átvette a könyvtár irányítását, biztosította zavartalan működését. Kivonták a forgalomból az orosz, szovjet írók könyveit és az ideológiai munkákat. Könyvégetés, mint a megye néhány községében, Csanyteleken, Nagyéren, – nálunk nem történt. A forradalom után, mint korábban említettük, öt könyvtárost büntettek elbocsátással, több évbe telt, míg új, szakképzett munkatársakkal tudták őket pótolni.¹⁰ Hogy 1957-ben mégsem esett vissza a forgalom, (csak az ideológiai művek tekintetében), ez annak köszönhető, hogy elkezdtek kölcsönözni a korábban tiltott könyveket. Valamilyen felfoghatatlan, torz elképzelés szerint ugyanis az ötvenes években nem volt szabad olvasók kezébe adni más írók mellett például Németh László, Kassák Lajos, Molnár Ferenc több művét, Kosztolányi *Néróját*, de az *Aranysárkányt*, a *Pacsirtát* sem, meg olyan világirodalmi rangú szerzőket, mint Maugham, Knight, Remarque. Vásárhelyen 1957-ben 7%-kal több olvasó 19%-kal több könyvet kölcsönzött, mint az előző évben. Élesen rávilágított mindez a központi könyvkiadás, könyvellátás, állományépítés korábbi torz gyakorlatára, hibáira. A könyvtárosok által helyesnek elfogadott 25% ideológiai és ismeretterjesztő, (ezen belül 10% ideológiai, politikai, 10% mezőgazdasági és 5% egyéb ismeretterjesztő), 75% szépirodalmi (és ifjúsági) mű helyett a központi könyvellátás 40–60%-ban produkálta a könyveket, a termés majdnem felében ideológiai, politikai munkákat adva ki, sokszor idejéltmult, használhatatlan szakkönyveket. Értékes irodalom, olvasmány helyett elöntötték a könyvtárakat olyan halhatatlan opusokkal, mint az *Ötezres fejjönők tapasztalatai*.¹¹ Az is megtörtént, hogy például, a Vörös Partizán tszcs népkönyvtárát (bőséges példányszámban) megajándékozták a legfrissebb haltenyésztési szakkönyvekkel, noha még a környéken sem volt semmilyen víz.¹² 1957–58-tól igyekeztek mindezt helyrehozni, kölcsönözték, kiadták az addig tiltott munkákat, olykor, átesve a ló másik oldalára, ponyvákat is piacra dobva, (*Tarzan* stb.) régi bestsellereket is kölcsönözve.¹³ 1958-ban (talán okulva a történetekből) a könyvtár könyvbeszer-

⁹ CSMKVI I. 1953, 54, 56.

¹⁰ Mint az 5. sz.

¹¹ CSMKVI I. 1957, 58.

¹² VASTAGH József: *Könyvtáraink feladatairól*. = Viharsarok 1953. nov. 17. 1.

¹³ Ezzel olykor magukra is vonták a megyei ítések méltó haragját: CsMH 1958. febr. 20. a „Métely” című cikk keményen megróttá a megyei könyvtárat, mivel az a polcán tartotta, olvasók kezébe kerülhetett SZEDERKÉNYI Anna: *Az asszony meg a fészek* című „bűnös” regénye, amely a szovjet embe-
reket ellenséges színben tüntette föl.

zési keretét is fölemelték, ebben az évben az előzőnél 40%-kal nagyobb összegből, 230 ezer forintból vásárolhatott az intézmény. Intenzívebb munkájukra utal, hogy ebben az évben kinyomtatták színműtári katalógusukat, kölcsönözni kezdték az egyszerű módszerekkel való ismeretterjesztés kiváló eszközét, a dia-filmeket. A megyei könyvtárhálózat ugyancsak ebben az évben kidolgozott hároméves fejlesztési terve – ez a következő időszak egyenletesebb fejlődése felé mutató dokumentum – tervbe vette a községi, tanyai könyvtárak erősítését, az olvasók számának gyarapítását, az ifjúság és a nemzetiségek kiemelt ellátását, a könyvtárosok továbbképzését, a referens szolgálat erősítését a városi könyvtárakban, a bibliobusz munkába állítását.¹⁴

A mennyiségi fejlődés bővületében 1959–1967

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején fontos események, eredmények jelezték, hogy a Csongrád Megyei Könyvtár fejlődésének új szakaszába lépett. 1959. január 1-jén a hatalmas határu városban lépett munkába az ország első művelődési autója, 1960. november 21-én fölavatták az átalakított, szabadpolcos rendszerrel működő kölcsönző-olvasóteret, 1960. január 2-án működni kezdett a könyvkötő részleg, 1961 végén megkapták a második bibliobuszt.

Kárász József író (1914–1996), aki 1958-tól 1967-ig volt a könyvtár olvasószolgálatának csoportvezetője, ezt követően a helyismereti gyűjtemény megalapítója, e sorok írójának 1984-ben így beszélt ezekről az évekről: (Az időszak arculatát pontosan jellemző, történéseit hitelesen összegző emlékezőt célszerűnek láttuk hosszabban idézni.)

„A mennyiségi fejlődés korszaka volt, amelyet egyértelmű optimizmussal szemléltünk, őszinte hittel, odaadóan tettük a dolgunkat. Amikor beléptem, 1958-ban, ketten alkottuk a csoportot, egy kolleganővel. A könyvtár tucatnyi munkatársa körülbelül hatvanezres állományt gondozott, a központi könyvtárban valamivel több mint két-ezer olvasót láttunk el. A többi könyvtári egységgel együtt 1959-ben 5340 olvasónak adtunk könyvet, a városi lakosság 11%-ának. Fiókkönyvtárunk, letéti helyünk is volt ugyanis ebben az időben vagy harminc. 1958 decemberében az országban elsőként Csongrád megye kapott művelődési autót, melynek működése sokat javított a legelzártabb külterületi lakosság ellátásán. Az autónak körülbelül annyi olvasója volt az első évben, mint központi könyvtárunknak. Kilenc év múlva, amikor átadtam a csoportot, már három egész és két részmunkaidős kollega dolgozott itt, a ránk bízott állomány majd 110 ezer kötetre rúgott. Az olvasók számát a központi könyvtárban még 1966-ban sikerült a bűvös háromezere emelni, a letéti helyek használóival együtt 1967-ben több mint kilencezren voltak. A kötetforgalom a kilenc esztendő alatt az évi 170 ezerről 230 ezerre nőtt. Olvasótermünk kínálata 1967-ben 4 ezer kötet kézikönyv és több mint kétszáz féle lap, folyóirat volt.

Legfontosabb feladatunk, aminek jegyében mindennapi teendőinket végeztük – az Olvasó Nép szemléletnek megfelelően, gondolom éppúgy, mint a többi megyei könyvtárban – az olvasók számának gyarapítása, akár munkaversenyben is, az érté-

¹⁴ CsMH 1958. okt.23. 4.

kes irodalom, meg az ismeretterjesztő művek [de különösen az ideológiai, politikai művek. K.F.] forgalmának föllendítése, – a legnagyobb munka pedig, amelyben olvasószolgálatos korban részt vehettem, a szabadpolcos kölcsönzés bevezetése volt. Az irodalmi estek, író-olvasó találkozók szervezése is főleg abból a szempontból volt fontos, hogy általuk újabb olvasókat nyerhettünk meg. Természetesen a legfontosabb irodalmi alkotóműhelyek – folyóiratok, kiadók –, a legjelesebb alkotók bemutatása is célunk volt. Így rendeztük meg a hatvanas évek elején, majd a derekán sorban az Új Írás, Kortárs, Tiszatáj, a Magvető, a Szépirodalmi Kiadó estjét, s hívtuk meg egy-egy találkozóra Jankovich Ferencet, Károlyi Amyt, Simon Istvánt, Szabó Pált, Vas Istvánt, Veres Pétert, Weöres Sándort, Zelk Zoltánt. Könyvújdonságainkról annotált ajánló jegyzékeket sokszorosítottunk. A forgalmat más, „fondorlatos” eszközökkel is próbáltuk növelni. Megindítottuk az „Olvasson nyáron is” mozgalmat, megjutalmaztuk a legjobb nyári olvasót, az ezredik és a kétezredik olvasónkat.

Forgalmunk növekedése már 1960-ban fölvetette kölcsönzési rendszerünk korszerűsítésének igényét. Kis létszámú csoportunk a gyarapodó számú olvasók növekvő igényeit a zárt raktárból egyre nehezkesebben, fáradságosabban tudta kielégíteni; megérett a helyzet a szabadpolcos kölcsönzési rendszer bevezetésére. Átnéztük a téma irodalmát, meglátogattunk néhány pesti és vidéki könyvtárat – hisz 1959 végére már 33 helyen tértek át a nyílt polcra –, szakvéleményt kértünk az Országos Könyvtárügyi Tanács könyvtárépítési csoportjától, Sallai Pista bácsi személyesen is megisztelt bennünket látogatásával. Nem könyvtári célra épült öreg épületünkben falak áthelyezésével már előbb kialakítottunk két nagyobb, összesen 98 négyzetméteres termet, így a tapasztalatok, tanácsok összegyűjtése után, mint a kérdésben legérdekeltebb, nekiláttam elkészíteni a szabadpolcos berendezés és az új munkaszervezet kialakításának tervét. A 70 és 28 négyzetméteres termek egyikébe a kölcsönzőpultot és az ismeretterjesztő munkák szabadpolcos állományának, a másikba a válogatásra szánt szépirodalmi műveknek az állványait helyeztük el ülőszármolyokkal együtt. A 255 folyóméter polcra 2770 kötet ismeretterjesztő és 7500 kötet szépirodalmi művet raktunk ki. Az előtér egyik sarkát pulttal elkerítve ruhatárrá alakítottuk át, a ruhatár használatát szép szóval, meggyőzéssel kötelezővé tettük. Az új rendszer „premierje” 1960. november 21-én volt, és 1961 első negyedévében máris százhatvanal több olvasót számlálhattunk, mint 1960 hasonló időszakában. 1967-ben tovább tökéletesítettük az új kölcsönzés feltételeit, a duplájára növelt alapterületű kölcsönzötér és olvasóterem akkor nyerte el mai formáját.”¹⁵

Az FA 60-67-es rendszámú IFA furgon, a művelődési autó dia- és keskenyfilmvetítő készülékkel, magnetofonnal, és 600 kötetes könyvtárral jött Vásárhelyre, teljes felszereléssel együtt közel százezer forint értéket képviselt. Azonnal teljes intenzitással látott munkához, negyedév alatt (1959. I–III.) nyolcezer kilométert tett meg, kölcsönzött, vetített, ötféle anyagból húsz helyen rendezett kiállítás. (Hírek a Szovjetunióból, Az Ermitázs kincsei, stb.) Félév alatt 52-szer vetített filmet 5400 fő előtt, háromnegyedév alatt már 32 állomást látogattak rendszeresen, s az első évben, 1959-ben, a 33 állomáson 2083 olvasónak 9940 kötetet kölcsönöztek. A vetítések száma 140 volt, a filmeket 8154 néző látta.¹⁶ Az első autót 1962-ig használták, ekkor átadták az állami könyvterjesztőnek, helyette folyamatosan kapott új kocsikat Csongrád megye. A második 1962-ben

¹⁵ KŐSZEGFALVI Ferenc: *Hűség és szolgálat. Beszélgetés a 70 éves Kárász Józseffel.* = Könyvtáros (a továbbiakban Kt.) 1984. 5. 257–261.

¹⁶ CSMH 1959. ápr. 7. 4., szept. 6. 6., 1960. ápr. 17. 5.

kezdett dolgozni, 1963-ban már öt művelődési autó működött a megyében, 60 állomáson 3646 olvasónak 35 057 kötetet kölcsönözve, 496 játék-, és 360 ismeretterjesztő filmet vetítve, 30 ismeretterjesztő előadást tartva. A kocsik üzemeltetési-, majd tulajdonjogát később átadták a járási tanácsoknak, illetve a művelődési otthonoknak, decentralizálták működésüket, Vásárhelyen kettő, s volt amikor már csak egy maradt.

A művelődési autók működtetését illetően elejétől fogva törekedtek a könyvtári és a népművelő tevékenység közelítésére, igyekeztek az előadások, kiállítások, filmvetítések számát szaporítani.¹⁷

Ebben az időben, 1960-tól sajnos rosszra fordult az 1955-ben önálló helyet kapott gyermek- és ifjúsági gyűjtemény sorsa. (Mint a népmesékben: „Hol volt, hol nem volt...”) 1960-ban kiköltöztették Kálvin-téri otthonából, ezt követően lehetetlenebbnél lehetetlenebb helyekre száműzték (1960-tól 1965-ig az Ifjúsági Házba, ezután két évig az Úttörőház egy szobácskájába.) A megyei könyvtár igazgatója föltárva a helyzetet, folyamatosan írta a kérelmeket a különböző fórumokhoz, segítséget, a helyzet javítását kérve, – hiába. (Az ifjúsági könyvtár méltó elhelyezését tartotta a megyei könyvtár egyik legfontosabb megoldandó problémájának Mónus Imre, a győri megyei könyvtár igazgatóhelyettese is, aki 1964. februárjában, a minisztérium megbízásából fölmerítette a Csongrád Megyei Könyvtár állapotát.)¹⁸ 1967-ben azután a megye és a város szégyenére, a gyermekkönyvtár működése végleg (legalábbis a megyei könyvtár vásárhelyi éveinek végéig) megszűnt, a 4500 kötet könyv, a másfél ezer diafilm-tekerics a központi könyvtár pincéjébe került, az ezer gyermekolvasó saját könyvtár nélkül maradt. Ez annál sajnálatosabb, mert a kisgyűjtemény alig több mint évtizednyi működő periódusában már igényt ébresztett a rendszeres olvasásra, nyomorúságos körülményei ellenére tiszteletreméltó eredményeket produkált. 1963-ban már például, amikor az Ifjúsági Ház egyetlen szobájában nyomorgott, s a 17 négyzetméteres helyiségben volt a kölcsönzés, az olvasóterem, itt folytak a diavetítések, nos, itt, ebben az évben 839 olvasónak 27 822 kötetet kölcsönzött.¹⁹

A megyei könyvtárban 1959-től egyre újabb tények utalnak, – a nehéz körülmények ellenére –, az intézmény tevékenysége spektrumának bővülésére. Ebben az évben a megye lakosságának 9,4, Vásárhelyen 11%-a volt olvasó. A látogatók, olvasók ebben az évben már helytörténeti, színműtári, diafilm katalógusból is tájékozódhattak, a 14 szakképzett könyvtáros összesen 16 katalógust gondozott, nyolc raktárukban 1123 méter rögzített fapalc (1958-ban 898 méter) tárolta az állományt. A diafilmek előző évben elkezdett kölcsönzése rendkívüli mértékben fölfutott, 1959-ben már 4158 tekercest vettek ki az olvasók, vetítőt is kölcsönöztek. Újraindult a József Attila olvasómozgalom. Ugyanebben az évben indult a Go-

¹⁷ Kirschner Márton igazgató beszámolója a művelődési autók könyvtárosainak Hódmezővásárhelyen tartott országos értekezletén. CSMKVI II. 1963–72, 1966.

¹⁸ CSMKVI II. 1964.

¹⁹ A gyermekkönyvtár története. Rövid, szöveges áttekintés az 1984-es könyvtári kiállítás anyagából. NLK Hgy.

gol olvasómozgalom, a következő évben az új szovjet irodalom megismertetését célzó akciósorozat, 1961-ben a könyvtárak társadalmi bázisát erősíteni hivatott Könyvbarát mozgalmat kezdeményezték, 1962-ben a Kállai Éva nőolvasó-mozgalom, 1963-ban a nyári olvasómozgalom kezdődött. (A ma már kissé naivnak, didaktikusnak tűnő akciók során – a voluntarista kultúrpolitikának megfelelően – a könyvtárosok által szervezett olvasók a kötelezően megadott művek ismeretéből számoltak be, versenyszerűen, s a végén olvasó, de a könyvtáros is oklevelet, vándorzászlót, könyvjutalmat kaphatott.)

1960–61-ben a községi könyvtárak tanácsi kezelésbe kerültek. A 42 falusi kisgyűjtemény ettől kezdve önállóan szerzeményezett, lazult a függősége a megyei könyvtártól, amely – s ez is jelentős munka volt –, az önállósulás előtt valamennyi gyűjtemény állományát átnézte, kiegészítette, hogy, amennyire lehet, értékes állománnyal kezdjék önálló életüket. (A megye lakosságának 1960-ban 9,9%-a volt beiratkozott olvasó.)

A több mint ötezer olvasó mellett olvasótermüknek 10 636 látogatója volt, akik 109 újság közül válogathattak. Még 1958 decemberében megjelent a versenyhíradóból kinőtt módszertani tájékoztató, a *Csongrád Megyei Könyvtáros*, amit rendszeressé kívántak tenni.²⁰

A helyismereti munka kezdete a megyei könyvtárban ugyancsak időszakunkra tehető. „A megye területén megjelent, továbbá a megyére vonatkozó kiadványokat” 1955-től gyűjtötték módszeresen, ezt a tevékenységet 1964-től már jogszabály, miniszteri utasítás alapján végezték. A gyűjtés alapján aztán a 60-as évek közepétől megindult a foltárás és a szolgáltatás is. A kialakuló megyei helyismereti gyűjtemény legértékesebb része a vásárhelyi anyag volt, mivel az 1880-ban alapított, s 1907-ben megnyitott hódmezővásárhelyi közkönyvtárban már az első kezelőnek, Székely Jánosnak (1882–1945) különös gondja volt a helyi szerzők műveire, a városról szóló könyvekre. Hasonlóan dolgozott Bodrogi János, a kőművesből lett munkáskönyvtáros, a megyeivé lett városi könyvtár egykori őre, a megyei könyvtár első olvasószolgálatosa, aki pusztán város-, és könyvszeretetből féltékenyen vigyázta, gyarapította a helyi irodalmát. Áldásos működésüknek köszönhetően mintegy ezer-ezeröttszáz kötet helyi vonatkozású könyv, és körülbelül 300 kötet 1945 előtti helyi lap, folyóirat maradt a megyei könyvtárra. A gyűjteményt Jani bácsi helyileg külön is őrizte, helyben volt szabad kiválasztottnak, kutatóknak használni, s csak 1960-ban olvasztották be a belsőraktári anyagba, látens módon, csak katalógusban maradt elkülönítve. Az 1964-es miniszteri utasítás nyomán megeléknült a gyűjtőmunka, 1965. július 1-től pedig beindult a napi sajtófigyelés. A munkatársak egymás közt felosztva figyelték a hazai napilapokat, folyóiratokat, és kicédelázták a megyei vonatkozású információkat. Az addig szétszórt és kissé gazdátlan gyűjtő, tájékoztató tevékenységnek azután 1967 novemberétől Kárász József személyében végre a legrátermettebb ember lett az egyszemélyi felelőse, aki nemcsak jó ismerője, gyűjtője volt a vásárhelyi, vagy

²⁰ CSMKVII. 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, illetve a *Csongrád Megyei Könyvtáros* (továbbiakban CsMK) bekötött évfolyamai az NLK Hgy-ben.

innen elszármazott alkotók szellemi termékeinek, a vásárhelyi kiadványoknak, hanem saját munkáival is gyarapította azokat. (1969–70-ben a vásárhelyi sajtó első repertóriumait, 1970–74-ben a megyei sajtóbibliográfiát készítette el.)²¹

1967-ben történt a könyvtár épületének általános felújítása is. Időszakunknak a szabadpolcra való áttérés melletti legjelentősebb eseménye, amely egybeesett a megyei könyvtár fennállásának 15. évfordulójával, s amely nagymértékben javította a könyvtárosok munkakörülményeit, – hosszú időre otthonos, vonzó könyvtárképet alakított ki az olvasók, látogatók számára. Az 1960-as átalakítás nem szüntette meg az intézmény helyiséggondjait, ezeknek ha nem is megszüntetése, de legalább további enyhítése, elsősorban az olvasószolgálat területének bővítése és korszerűsítése az évek során egyre sürgetőbbé vált. Erre a célra a megyei tanácstól 450 ezer forintot kaptak, a minisztérium ezt 50 ezer forinttal toldotta meg a felszerelés pótlása céljából. A négy hónapig, februártól júniusig tartó felújítási munkálatok nyomán egységes olvasószolgálati tér alakult ki, az alapterület 115 négyzetméterről közel 240 négyzetméterre növekedett. Így a könyvkiválasztó térben 12 ezer kötetnyi könyv, az olvasótérben 3 ezer kötetnyi könyv és 280 újság, folyóirat elhelyezésére nyílt lehetőség. A cserépkályhák által fűtött olvasószolgálati teret Vékony Sándor kerámiáival, népművészeti tárgyakkal, és vásárhelyi festők képeivel tették klubszerűvé, otthonossá. Az épület alatt húzódó pincében 150 négyzetméter alapterületű, 60 ezer kötetet befogadó, szellőztethető raktárhelyiséget alakítottak ki.

Noha a felújítás eredményeként nyert alapterület (a város 53 ezres lakosságához képest) még mindig elmaradt a korszerű könyvtári normáktól, de saját szintjéhez, korábbi állapotához képest nagy előrelépés volt a megyei könyvtár számára.²²

Bár a 60-as években tovább sorjáztak eredményeik; a tanyai iskolák könyvtáraiból közművelődési könyvtárakat szerveznek (1962), saját kezelésbe kapják az épületüket (1963), a megyei nagy könyvtárainak részvételével könyvtárközi bizottság alakul (1964), megindítják a mezőgazdasági és műszaki szaktájékoztatót (1964), megvetik az alapját a zenei gyűjteménynek (1965),²³ mégis a megyei könyvtár egész, korai 15 éves fejlődését viszonylagosként lehet jellemezni, összefoglalni. Relatívnak kell tekintenünk, hisz 1952. december 21-én a nulláról indultak. Nem volt sem megfelelő épület, sem berendezés, sem személyzet, de egészséges állomány sem. Ami értékük volt, az az archív vásárhelyi hírlaptár mellett a régi vásárhelyi könyvtár anyagának egy része, Espersit János könyvtárának maradványaival. (A gyanakvó és túlbuzgó könyvtárvezetés mégis éppen ettől akart megszabadulni, lépten-nyomon hangoztatván, hogy a sok „ócska, használhatatlan” könyv elveszi a raktárakban a helyet az új anyagtól.)²⁴ A másik

²¹ L. 15. sz. és KÖSZEGFALVI Ferenc: *Bodrogi János.* = Kt. 1977. 12. 747–749.

²² CSMKVI II. 1967, CsMH. 1967. ápr. 25. 3.

²³ CSMKVI I.–II. 1962–1965.

²⁴ KÖSZEGFALVI Ferenc – BORUS Gábor: *Espersit János és könyvei.* Makó, 2000. /A Makói Múzeum Füzetei 93./

egyszerű ok, amiért viszonylagosnak kell tekintenünk a megyei könyvtár fejlődését, s ami Mónus Imre már említett 1964-es vizsgálati jelentésében is szerepel, az, hogy – megyei intézmény léteire nem a megyeszékhelyen működött. Csongrád megye székhelyét 1962. január elsejével Hódmezővásárhelyről Szegedre helyezték, ami együtt járt a megyei intézmények, szervezetek, vállalatok, közületek Szegedre költözésével. A megye könyvtárát azonban valamilyen okból Vásárhelyen hagyták, talán azért is, mivel tevékenységének kétharmad részét a város számára, kvázi városi könyvtárként végezte. Nos, ha ezt tudta is róla a város, nem támogatta ennek megfelelően. Szerencsétlen „öszvér” intézmény tehát 1962-től kényszerpályára került, hiszen megyeiként városi volt, a városiak közt pedig szintén idegen, mert megyei. A kettős arculat, a városi könyvtárra telepedett megyei szervezet, a „hivatalnok könyvtár” így szükségképpen gátja lett az igazi fejlődésnek. Bizonyítja ezt például, hogy az épületük tűzveszélyes padlását, nedves pincéjét, ezeket a harmadrendű objektumokat is csak 1963-ban kapták kezelésükbe, noha évek óta kérték, hogy szűnjön meg végre pincében, padláson idegen vállalatoknak a könyvtár működését zavaró, zajos, szennyező tevékenysége.

A könyvtárosok és technikai munkatársak lelkiismeretes munkája tehát kevés volt az igazi továbblépéshez. Ha az egykori egyszemélyes kölcsönkönyvtár messze is volt már, talán éppen olyan messze voltak még a korszerű könyvtári normáktól is.

Parkolópályán 1968–1972

„Könyvtárunk a [vele szemben támasztott] követelményeknek jelenlegi adottságai mellett nem tud kielégítően megfelelni” – szögezte le Kirschner Márton igazgató 1971. szeptember 27-én a megyei és a városi tanácshoz intézett beadványában, majd így folytatja:

„Egy, több, mint száz éve épült nagygazda házban helyezték el 1954-ben. Először rendkívül mostoha körülmények között, a szomszéd vállalatokkal folytatott állandó **perlekedések** között dolgozott. Azóta igen sokat fejlődött. Szűkre szabott keretek között ugyan, de rendeződött az épület sorsa, a szolgáltató-feldolgozó tevékenység szervezetté vált, magas színvonalra emelkedett, az olvasótábor megnőtt, s állandóan nő, a könyvvállomány igen sokat gazdagodott. Ám a fejlődési lehetőségek ki is merültek, és ma már a zsúfoltság, a helyhiány, a korszerűtlenség jelei a dominálóak.”

A beadvány szerint a tárgyi adottságok közül egyedül az 1967-ben kialakított kellemes, nyugodt hangulatú olvasótér a megfelelő, a pinceraktár nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

„Ez a hely – állapítja meg a dokumentum – a mai könyvvállomány elhelyezésére is kicsi, nehezen szellőztethető, nedves, dohos. Az 1967-ben – az akkori lehetőségeknek megfelelő szükségmegoldásként létrehozott pinceraktárt az ár- és belvizes esztendők, az agresszív magas talajvíz úgy megrongálta, hogy alkalmatlanná vált könyvek további, hosszabb ideig való tárolására.” [Ide kívánczik annak megjegyzése, hogy e pince

ma, 2002-ben is könyveket tárol, szükségből a Németh László Könyvtár kölcsönzői tápraktára.]

„A jelenlegi elhelyezés – szögezi le Kirschner igazgató – nem tartható fenn huzamosabb ideig sem a terület nagysága, sem a könyvállomány állagmegóvása, sem a munkahely- és szociális ellátottság szempontjából. A pincében, ahol a könyvállomány nagyobb részét tároljuk, a könyvek átszívósodnak, helyel-közzel penészednek. A munkahelyek zsúfoltak, sötétek, szociális létesítmény nincs. A könyvállomány növekszik, hely alig van; ha itt nem találunk elhelyezési lehetőséget, bérleményekben kell elraktározni a könyveket. A szolgáltatások körét hely hiányában nem tudjuk bővíteni.”

A meggyőző érvelésű dokumentum példákat is említ; más, dunántúli és alföldi megyei könyvtárak néhány fontos (1970-es) adatát veti össze a vásárhelyi intézmény azonos mutatóival. A különbség, mint láthatjuk, meglehetősen szembeötlő:²⁵

Könyvtár neve	Alapterület négyzetméter	Munkatársak száma	Könyvbeszerzési keret (megyei) Ft
Békéscsaba	1058	24	137 003,-
Eger	1286	41	345 821,-
Hódmezővásárhely	789	21	85 000,-
Kaposvár	2575	46	520 000,-

Megerősítik e fönti beadvány igazát egy másik korabeli dokumentum, a Csongrád megye közművelődési könyvtárhálózata 1971 márciusában íródott továbbfejlesztési tervjavaslatának adatai (norma alatti állomány, beszerzési keret, alapterület, polc folyóméter, könyvtáros létszám). A stagnálás már 1968-tól évente növekvő mértékben kimutatható, ám, – sajátos módon –, ugyanakkor megfigyelhető a majd két évtizedes gyakorlat hatása, eredménye is, egyfajta kulturális nagyüzem alakulása. Az összkép tehát ellentétes vonásokból áll össze. 1968-ban például, amikor hanglemez katalógusuk már több mint félezer lemezt írt le, arra is volt erő, hogy a könyvtár bekapcsolódjék az országos sajtófigyelés ún. veszprémi akciójába, ahol 12 megyei könyvtár 150 periodikum retrospektív föltárását vállalta a fel-szabadulás 25. évfordulójára. Mindemellett azonban már csökken beszerzési keretük. Ez ebben az évben, az emelkedő könyvárak mellett, az évközben kapott pótkerettel együtt is mindössze 188 800,- Ft volt. A következő évben, amellet, hogy megkapták végre a kötetzet részére a Perfecta gyorsvágógépet, megkezdték a nemzetiségi irodalom beszerzését, megjelentették a Tornyai-bibliográfiát, látogatóik száma közel járt a százezerhez (83 090), – e részleges eredmények mellett kedvezőbb lehetőségek, illetve nyugdíjazás miatt néhány hónapon belül négy diplomás munkatárs hagyta el a könyvtárat, két csoport fél évre vezető

²⁵ A Csongrád Megyei Könyvtár helyzete és fejlesztési problémái, CSMKVI II. 1971.

nélkül maradt. Bérelt helyének fölmondása miatt meg kellett szüntetni a susáni fiókkönyvtárat.²⁶

1970-ben az országot ért elemi csapások, gazdasági nehézségek is súlyosbították közvetve az intézmény helyzetét (árvíz, belvíz, meggondolatlan beruházások, túlköltekezés stb.), amit a rutinos, intenzív munka sem tudott ellensúlyozni. Szeptember elsejétől áttértek a mindennapos kölcsönzésre (hat napon 10-től 19 óráig!), folyt a műszaki, mezőgazdasági szaktájékoztató, a könyvtárközi kölcsönzés útján kért 176 kötet mellett 600-t küldött a könyvtár, a nagyüzemi földolgozó munka tízezernyi könyvet dolgozott föl, csoportképzéses szakkatalógust épített, szervezték az olvasómozgalmakat (Olvasó ifjúságért, Játék és vallomás, Csillag a homlokukon), a *Csongrád Megyei Könyvtárosnak* ebben az évben három száma jelent meg, ám mindemellett az éves könyvbeszerzési keret már 23%-kal kisebb, mint 1969-ben, póthitelt nem kaptak. Hiába vásárolnak kevesebb könyvet, a raktárak (a fejlesztés hiánya miatt) mégis szűkösek, a 128 ezer kötetnyi állományhoz előírt 3200 folyóméter polc helyett mindössze 1500 méternyivel rendelkeztek. A negatív tényezők hatása 1971-ben csak erősödött. A fentebb említett országos gazdasági nehézségek, megszorítások fokozottabban éreztették hatásukat. A könyvtár beszerzési kerete – az intézmény főnállása óta először – az év közepére kimerült, augusztusban már mindössze tízezer forintjuk volt könyvvásárlásra, pedig a könyvtárak 1969 óta mintegy 20%-kal emelkedtek. Emelték a fiókkönyvtárak helyiségeinek bérleti díjait is. Romlott a munkahelyi légkör, az igazgató feszült viszonyba került az év elején a könyvtárhoz helyezett Vörös Mihály igazgatóhelyettessel. (Vörös Mihályt, az annak idején Német Lászlót Vársárhelyre hívó ismert helyi kultúrpolitikus (1913–2000) a megyei könyvtár áthelyezésének küszöbén a városi könyvtár megszervezésének előkészítése céljából helyezték ide.)²⁷

1972-ben, ebben az UNESCO által a Könyv Évének nyilvánított esztendőben a 136 ezres állományú, 9500 olvasóval rendelkező intézmény az eddigiekhez hasonlóan, örökölt terheit cipelve próbált jó eredményeket elérni, ez évi tevékenysége is ellentmondásos. Az 1967-es 36-tal szemben például 1972-ben már csak 23 külterületi kölcsönzőhely működött, az egy lakosra jutó könyvvásárlás összege az 1969-es 8,88 forintról, a négy-öt forintos országos átlag mellett, 2,65 forintra zuhant.²⁸

A Csongrád Megyei Könyvtár ilyen körülmények között, ilyen állapotban érte meg a régen esedékes átszervezést, Szegedre való áthelyezését. Csongrád megye tanácsa 1972. december 15-én tartott ülésén megerősítette a megyei végrehajtó bizottságnak a könyvtár áthelyezését illető állásfoglalását, határozatot hozott az egységes megyei tanácsi közművelődési könyvtári szervezet létrehozásáról. E határozat értelmében a hódmezővásárhelyi városi könyvtár megyei hálózati központi szerepköre 1973. január 1-jei hatállyal megszűnt, a megyei tanács felhívta

²⁶ CSMKVI II. 1971.

²⁷ CSMKVI II. 1970, 1971.

²⁸ CSMKVI II. 1971, 1972.

a vásárhelyi városi tanács elnökét, hogy a városi könyvtár megszervezésével gondoskodják a folyamatos könyvtári szolgáltatásról. A megyei könyvtári feladatokat ellátó rész – egyelőre – a Szegedi Járási Könyvtárral olvadt össze Csongrád Megyei Könyvtár néven, a volt vásárhelyi intézmény 16 dolgozója pedig, Vörös Mihály városi igazgatóval együtt, hivatalosan 1973. január 10-én kérte és kapta meg kinevezését a Hódmezővásárhelyi Városi Könyvtárhoz.²⁹

Az 1952. december 21-én alapított intézmény életében véget ért tehát egy korszak. Főnállásának első két, vásárhelyi évtizedében – elsősorban munkatársai szorgalmának, odaadó munkájának köszönhetően, s főleg az 1960-as években –, sok mindent tett, sok mindent elért, de a kívánalmakhoz, normatívákhoz, meg a hasonló intézményekhez képest, elsősorban nehéz körülményei miatt, – nem eléget.

FERENC KÖSZEGFALVI

Les années de Hódmezővásárhely de la Bibliothèque du Département Csongrád

Après l'année 1948, également à Hódmezővásárhely, les institutions de la culture bourgeoise ont été supprimées. On a fermé six librairies (après l'inauguration d'une librairie d'état), les cinq imprimeries fonctionnant ont été nationalisées. Les petites collections, servant d'arrière-plan à la bibliothèque municipale, ont été liquidées, les quelques 50 cercles de lecture de la ville supprimés, d'abord un tri a été opéré dans les fonds des deux bibliothèques privées, encore en fonction, puis au début de l'année 1951, les livres ont été confisqués et envoyés au pilon.

La Bibliothèque Municipale n'a pas été supprimée, mais en 1952 (puisque Hódmezővásárhely à l'époque était le chef-lieu du département Csongrád) elle a été obligée de remplir les fonctions du centre du réseau de bibliothèques publiques du département, en voie de formation. A ce nouveau rôle la petite bibliothèque civile, fonctionnant avec une seule personne, était pratiquement incompétente. Faute de placement convenable (elle était installée dans un villa confisqué), faute de personnel à formation bibliothécaire et de directeur connaissant le métier; avec des fonds d'abord renversés, plus tard gonflés de manière insaine par les changements politiques survenus, la nouvelle institution devait non seulement, mais tout d'abord se renouveler.

En même temps, il fallait reconstruire le réseau départemental, trouver du personnel et assurer sa formation, étendre l'activité de la bibliothèque dans le département entier, organiser un réseau de filial, et adopter le système moderne d'enregistrement. La situation s'est normalisée seulement vers la fin des années 1950, en 1954 la bibliothèque a reçu un bâtiment plus étendu (de nouveau une ancienne maison de famille, l'actuelle Bibliothèque László Németh), qui plus tard, aux années 1960, en résultat d'un développement quantitatif des fonds, et des reconstructions et transformations continues a été rendu presque entièrement convenable aux tâches de l'institution. Le nombre des fonds ainsi que celui des lecteurs augmentaient, les services assurés se développaient.

En 1962, le chef-lieu du département est devenu Szeged, dès alors la distance relative du centre et le double rôle de l'institution (bibliothèque municipale et départementale) a de plus en plus empêché le développement continu.

Le problème ne s'est résolu qu'en 1972 par le changement de statut, où la Bibliothèque Somogyi de Szeged a reçu les fonctions de bibliothèque départementale.

²⁹ A jegyzőkönyvi kivonat a CSMKVI II-ben, valamint CSMK 1973. 1–4. számában, BEZERÉDY István cikkéből.

POGÁNY GYÖRGY

**A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet
története és kiadványai 1945–1949***

Az 1945-ös év a magyar könyvkiadás szervezetében alapvető változások kezdetét jelentette. Budapest ostromakor egyes régi, jelentős vállalatok szinte teljesen megsemmisültek: a Franklin épülete bombatalálatot kapott; súlyos károk érték a Révait is. Más kiadókat – elsősorban jobboldali orientációjú, illetve német érdekeltségi körbe tartozó vállalatokat (pl. Stádium – Pallas) – a politikai változások sodortak el. Az intézményi károk azonban elhanyagolhatónak tűntek a személyi tragédiák mellett, a II. világháborúban és a deportálások következtében mintegy 300 könyves személy – kiadó, lektor, könyvkereskedő – vesztette életét.

A magyar könyvkiadás mindezek ellenére hamar megkezdte intézményeinek újjáépítését. Budán még folytak a harcok, amikor a pesti oldalon 1945. február 5-én megtartotta első taggyűlését a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, július 12-én pedig megnyílt a könyvnap – igaz, sokáig kérdéses volt, hogy megrendezik-e. Hogy sor került rá, bizonyítja: a magyar könyvszakma kilépett a bénultságból.

A szervezeti és a történelmi, politikai változásokból (igazoló eljárások, selejtezések) adódó gondok mellett a papírhiány és a követhetetlen mértékű infláció volt 1945-ben az egyik legnagyobb problémája a könyvkiadásnak és -kereskedelemnek. Mindenesetre a megmaradt régi vállalatok működni kezdtek és mellettük újak is alakultak. Az új kiadók egy részének a szakirodalomban meghonosodott gyűjtőneve „közületi kiadó”. A magánvállalatokkal szemben ezek az intézmények valamely közület alapításában kezdték működésüket. Fenntartójuk lehetett párt, társadalmi szervezet vagy éppen egy adott település közössége. Hét közületi kiadó alakult: az MKP még 1944-ben hozta létre a Szikra Kiadót, a szociáldemokraták a Népszava alapítói voltak, a Magyar Parasztszövetség kiadója a Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezet lett. A Magyar Nemzeti Parasztpárt a Sarló Könyvkiadót tartotta fenn, a szakszervezetek a Szakszervezeti Tanács Könyv- és Lapterjesztő Osztályát működtették. Hasonló szervezeti felépítésű volt a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Könyvkiadói Osztálya is. A hetedik kiadót

* Ezúton is köszönöm a Bárczy István Alapítványnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott támogatását.

a főváros alapította, ez volt a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.¹

A kiadó alapítása tehát a közületi kiadók létrehozásának sorába illik, célját és rendeltetését illetően azonban fontos különbségek figyelhetők meg. Míg az előző hat kiadó a fenntartó és alapító szervezet politikai, művelődéspolitikai céljainak szolgálatában állt, a „Budapest” esetében ezek a célok nem, illetve áttételesen jelentkeztek: a főváros kulturális életét kellett szolgálni a kiadónak. Az egyetlen kívánalom, amelyet a főváros vezetői a kiadótól elvártak, az volt, hogy a „demokratikus átalakulás” segítője legyen kiadványaival. Nyilvánvaló, hogy ez a meglehetősen parttalan és nehezen meghatározható követelmény időnként lehetőséget adott arra, hogy pártszempontok vezette bírálatok érék működését. Mindenesetre úgy tűnik, addig, amíg az ország politikai életében a demokratikus erőknak megvolt a mozgásterük, ezt be lehetett tartani, de 1947 végétől, 1948 elejétől kezdve a kiadó könyvei között is megjelentek az aktuális politikai célok szolgálatában álló agitációs füzetek, kötetek.

Még egy kiegészítést szükséges tenni a fentiekkel kapcsolatban. A népi irodalom gyakorlatilag teljes hiánya – csupán néhány kötet jelent meg a „népi” íróktól, illetve az ezzel az ideológiával rokonítható szerzőktől – nyilvánvalóan tudatos döntés következménye volt. Adatszerűen jelenleg nem bizonyítható, de megkockáztatható az állítás, miszerint a kiadó és a főváros vezetői a magyar irodalmi és szellemi örökség – és jelen – másik vonulatához érezték közelebb magukat; ahhoz, amelyet jobb szó hiányában nevezünk „urbánus”-nak. Természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy egy település által alapított kulturális intézmény elsősorban az ott élők problémáival óhajt foglalkozni – a „Budapest” kiadványai is elsősorban a fővárosi olvasóközönség várható érdeklődésére voltak tekintettel. A kiadó egyik célja a budapesti vonatkozású szépirodalom kiadása volt. „Pesti regény – a fogalom művészi értelmében – nincs. De lesz.” – írta

¹ A könyvkultúra 1945-ös helyzetéről összefoglalóan: VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedeleme 1945–1957*. Bp. 1985.; KÓKAY György: *A könyvkereskedeleme Magyarországon*. Bp. 1997.; KÖVES József: *A könyvnapok ötven éve*. In: *Könyvnap, könyvhét, ünnepi könyvhét*. Ötven esztendő 1929–1979. Szerk. FÜLÖP Géza. Bp. 1979. 7–88.; a selejtezésekről: Z. KARVALICS László: *Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban*. = Magyar Könyvszemle 1993. 4. sz. 404–418.; CSÁK Zsófia: *Betiltott könyvek 1945 nyarán*. = Vasi Szemle 1992. 4. sz. 558–574.; VOIT Krisztina: *Adalékok Z. Karvalics László könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban című tanulmányához*. = Magyar Könyvszemle 1994. 3. sz. 345–347.; TÓTH Ágnes: *A könyveknek is megvan a maguk sorsa*. A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus könyvek, sajtótermékek összegyűjtése Magyarországon 1945–1947. = Bács-Kiskun megye múltjából 1994. 124–150.; az ideiglenes kormány 530/1945. sz. rendelete alapján 1945–1946-ban kiadott négy selejtezési jegyzék új kiadása: *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. H. é. n. Stoker. Debrecen, Kentaur ny.; az 1945-ös igazolásokról és a Stádium megszüntetéséről: POGÁNY György: *A Stádium Sajtóvállalat Rt. története és kiadványai 1921–1944*. = Magyar Könyvszemle 1986. 1. sz. 39–52.; a Magyar Élet Kiadóról, Püski Sándor igazolási ügyéről legújabbban: PÜSKI Sándor: *Könyves sors – magyar sors*. Bp. 2002. 119–124.; a Misztótfalusi Közművelődési Szövetkezetről: HARTYÁNYI István: *Egy könyvkiadó emlékei*. Bp. 1994.

Gergely Sándor egyik cikkében.² A szépirodalmi és ismeretterjesztő, a népművelést szolgáló művek kiadása mellett fontos feladata volt a közigazgatási, statisztikai munkák megjelentetése, olyan szakkönyveké, amelyek a városigazgatáshoz szükséges ismereteket tartalmazták. A „Budapest” könyvei tehát nem fedték le a korabeli irodalmi és szellemi élet egészét, ugyanakkor – a főváros helyzetéből adódóan – olyan köteteket is megjelentettek, amelyek kiadása országos hatáskörű tudományos intézmény feladata lett volna.

A főváros könyvkiadásának vázlatos története 1945-ig

A főváros által alapított könyvkiadó nem volt előzmények nélküli, pontosabban a sok évtizedes gyakorlat magasabb szintű, szervezettebb keretek között történő folytatásának tekinthető. A főváros (részben különféle intézményein keresztül) már az egyesítést követően jelentetett meg könyveket – a hivatalos kiadványokon túl –, illetve támogatott különféle csoportokat, szerzőket, mozgalmakat. Az 1873-at követő évtizedek fővárosi kiadói gyakorlatát vizsgálva három kategóriát állíthatunk fel: 1, közigazgatási, várospolitikai művek kiadása, 2, Budapest múltjára vonatkozó szakkönyvek, monográfiák, források megjelentetése, 3, egyedi kötetek közreadása, intézmények, személyek támogatása.

A közigazgatási, várospolitikai művek, időszaki kiadványok megjelentetése a főváros könyvkiadásának állandó jellemzője. Kiemelkedő ezek közül egy folyóirat – a *Városi Szemle* – megindítása. Bárczy István ösztönzésére indult 1908-ban, 1948-ig jelent meg, célja a modern önkormányzati tevékenység elméleti és gyakorlati eredményeinek megismertetése, a városi élet legkülönbözőbb gazdasági, szociológiai, kulturális jelenségeinek szemlézése volt. A *Városi Szemle* mellett nagy jelentőségre tett szert a közigazgatási munkában a „Statisztikai Közlemények” című könyvsorozat. Elnevezésének megfelelően elsősorban statisztikai vonatkozású tanulmányok jelentek meg benne, de a társadalomtudományok egyéb ágaiba tartozó munkák is helyet kaptak a vállalkozásban. 1870-től 1944-ig 98 kötete jutott el az érdeklődőkhöz, az egyes kötetek azonban több (rendszerint négy) füzetből álltak, így az 1944-ig terjedő több mint hét évtizedben közel 400 tanulmány látott napvilágot a sorozatban.

A Budapest múltjára vonatkozó szakkönyvek, monográfiák, források megjelentetése szintén nagy múltra visszatekintő része a főváros kiadói tevékenységének. Előzményei még az egyesítés előtti korra nyúlnak vissza, az akkor még önálló Pest városa 1870-ben bízta meg Salamon Ferencet a város történetének megírásával. Megbízását az egyesített főváros 1876-ban kibővítette, immár Budapest történetének feldolgozására kérték fel. Salamon három kötettel elkészült, ezek 1878–1885 között meg is jelentek, az egész vállalkozás azonban a szerző halála miatt befejezetlen maradt. Nevezetes évfordulók szintén alkalmat adtak történelmi munkák kiadására. 1886-an tették közzé Károlyi Árpád tollából a *Buda*

² Budapest (I.) 1945. 3. sz. 136.

és *Pest visszavívása 1686-ban* címűt; a kötetet Wellmann Imre átdolgozásában 1936-ban ismét kiadta a főváros.

A századforduló idejére nyilvánvalóvá vált, hogy előzetes résztanulmányok, forrásközlések nélkül nem lehet elkészíteni a főváros múltját ismertető szintézist; e nagy célt szolgálták az ekkortól megjelenő okmánytárak, forráskiadványok. Ezeknek tekintélyes részét Gárdonyi Albert főlevéltáros adta közre (*A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye*, 1913; *Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből 1873–1923*, 1925; *Budapest történetének okleveles emlékei*, 1936). 1932-ben új sorozat indult a főváros támogatásával: „Tanulmányok Budapest múltjából.” 1943-ig 10 kötete jelent meg a gyűjteményes vállalkozásnak. Részben ezzel párhuzamosan, részben pedig az előbbi alsorozataként látott napvilágot a „Budapest székesfőváros várostörténeti monográfiái” 1930–1944 között megjelenő 15 kötete. Ezek között olyan jelentős mű is megjelent, mint pl. Horváth Henrik *Zsigmond király és kora* című munkája 1937-ben. Értékes tanulmánygyűjtemény volt a Némethy Károly szerkesztésében 1938-ban kiadott kötet: *A pest-budai árvíz 1838-ban*. A gazdagon illusztrált könyv tanulmányai a tragikus árvíz történetét, illetve a pusztulást követő újjáépítést mutatták be.

A sokasodó források és résztanulmányok megjelentetése után 1942-ben indult meg a „Budapest története” elnevezésű új vállalkozás, azonban mindössze az első kötet 1. és 2. része (*Budapest az ókorban*), valamint 3. kötete (*Budapest a török korban*) látott napvilágot 1944-ig.

A főváros kiadói tevékenységének harmadik területe egyedi kiadványok megjelentetése, különféle intézmények, személyek támogatása volt. Jelentős vállalkozás volt 1923-ban Petőfi *Összes verseinek* kiadása a költő születésének 100. évfordulójára. Nem kritikai edíció volt, de a közreadó Ferenczi Zoltán az első kiadások és a kéziratok alapján javított szöveget tett közzé, így bizonyos filológiai jelentőségre tett szert. Kazinczy töredékes útleírásának megjelentetése 1929-ben *Pestre* címmel természetesen kapcsolódott Budapesthez. Ballagi Aladár kötete, a *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711* is a főváros publikálásában került az olvasóközönséghez 1925-ben. Létezett bizonyos együttműködés a Magyar Bibliophil Társaság és a főváros között, a Társaság 1925-ös kiállítási katalógusa, *A magyar szépliteratura virágoskertje* Budapest költségén jelent meg; Hoffmann Edith *Régi magyar bibliofilmek* című monográfiájából pedig 40 példányt rendelt a város. Budapest mecénási tevékenységének legjelentősebb bizonyítéka a főváros által alapított Ferencz József koronázási jubileumi díj volt.

Az önálló könyvkiadó alapításához vezető folyamatnak még egy elemét kell megemlíteni. A főváros a XX. század elejétől korszerű nyomdával rendelkezett. Már 1874-től volt kisebb üzem a hivatali nyomtatványok előállítására, ennek fokozatos fejlesztéséből alakult ki 1899-ben a Székesfővárosi Házi Nyomda, amely a két világháború közötti korszakban az egyik legjobban felszerelt, korszerű nyomda volt a fővárosban. (Nem véletlenül juttatták később az Akadémiai Kiadó-nak, hiszen a legigényesebb szakkönyvek előállítására alkalmas gépekkel és szakképzett személyzettel rendelkezett.) Ez jelentette azt a bázist, amely lehetővé tette az önálló könyvkiadást. Ugyanakkor nem minden, a főváros kiadásában megie-

lenő könyv került ki a Székesfővárosi Házi Nyomdából. 1945 előtt és után is előfordult, hogy másik műhely állította elő a főváros, illetve a kiadó egy-egy könyvét. Feltehetően a nyomda más kötelezettségei akadályozták meg ezt a kézenfekvő és természetes megoldást, az üzemnek a könyvek, folyóiratok előállítására ugyanis csak egyik feladata volt, itt készültek a főváros különböző nyomtatványai – úrlapok, hivatalos rendeletek, hivatali segédletek stb. –, így valószínűsíthető, hogy a torlódó sürgős munkák miatt kellett más műhellyel dolgoztatni.³

A „Budapest” megalapítása

A kiadó alapításához vezető út részletei nem ismertek, közvetetten Lestyán Sándor és Zakariás G. Sándor tekinthető kezdeményezőjének. 1945. május 21-én beadvánnyal fordultak a főváros vezetőihez, ebben Budapest közművelődésének fejlesztésére vonatkozó elképzeléseiket fejtették ki. Többek között javasolták, hogy a főváros indítson egy, a város életével foglalkozó művelődéstörténeti folyóiratot. Mindketten jól ismerték Budapest múltját, Lestyán mint művelődéstörténeti kötetek szerzője sokszor írt a településről, Zakariás G. Sándor pedig fővárosi tisztviselőként a műemlékekkel foglalkozott. A javaslatot Vas Zoltán polgármester elfogadta és 1945. augusztus 10-én adta ki 223.178/1945-XI. sz. rendeletét az új folyóirat, a *Budapest* megalapításáról.⁴

A folyóirat alapítását követően Vas Zoltán új rendeletet bocsátott ki. 1945. szeptember 28-án látott napvilágot a 23.952/1945-I. számú, amely a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet szervezéséről intézkedik.⁵ A rendelet indoklásában azt fejtegetette: szükséges, hogy a székesfőváros kiadványai, lapjai, egyéb nyomtatványai a jövőben mind a kiadás, mind a terjesztés szempontjából egységes szervezet irányítása alá kerüljenek. A kiadó mint önálló vagyongazdálkodó intézmény kezdte meg működését, igazgatásában átmenetileg – a törvényhatósági bizottság közgyűlésének jóváhagyásáig – a székesfőváros kisüzemeire „vonatkozó üzemi szabályzat rendelkezéseit kell megfelelően alkalmazni.” A polgármester intézkedett a „Budapest” irányításáról, eszerint azt a „polgármesteri XI. (városgazdasági, idegenforgalmi és közművelődési) ügyosztály valamint a kul-

³ Budapest könyvkiadói tevékenységét vázlatosan áttekinti: GYALMOS János: *Bevezetés. Budapest története megírásának előzményei*. In: *Budapest története I.* Szerk. GEREVICH László. Bp. 1973. 9–15.; a nyomdáról: *Nyomdászatunk ötszáz esztendeje*. Szerk. NOVÁK László. Bp. 1940. 124.; az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda megalapításáról: SZÁNTÓ György Tibor: *Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből*. Bp. 1983. 62.; az irodalompartólásról: ERDEI Györgyi: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéhez*. Bp. 1991.; a Magyar Bibliophil Társaságról: POGÁNY György: *A Magyar Bibliophil Társaság története*. In: *Írás és könyv*. A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve 1. Bp. 1987. 126.

⁴ A Budapest repertórium. Gépirat az Országos Széchényi Könyvtárban. Bevezető.

⁵ Fővárosi Közlöny (a továbbiakban FK), 1945. 64. sz. 671.; Fővárosi Levéltár XXI. 508/a. 23.952/1945-I.PN.

túrpolitikai titkárság vezetője útján gyakorolom.” Az alapító rendelet 7. §-a nyomtatékosította:

„A székesfőváros valamennyi hivatala, intézménye és üzeme, a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet megalakulásától kezdődően, bármely könyvet, folyóiratot, közlönnyt stb. kizárólag az Intézet útján jelentethet meg.”

Az érdekelt XI. ügyosztály vezetője ekkor Goda Gábor író volt, aki 1989-ben megjelentetett visszaemlékezéseiben így foglalja össze röviden a kiadó alapítását:

„Ebben az időben megalapítottuk a Budapest Irodalmi Intézetet is. Létrehozásával olyan intézetre gondoltunk, amelynek szervezeti lehetőségei folytán fokozatosan kiépíthetjük a magyar könyvkiadás egyik központi intézményét, olyan időben, amikor még számos magánkönyvkiadó is működött az országban. Igazgatója a kitűnő novellista és színikritikus Vázsonyi Endre lett, aki közismert volt nagy műveltségéről és remek humoráról.”⁶

Vázsonyi, az igazgató mellett Hegedűs Géza lett a kiadó irodalmi vezetője, lektora. A következő napokban, hetekben folytatódott a különböző vezetők kinevezése. Adminisztratív vezetői (főtisztviselői) megbízást kapott Lóránth László, az eladási vezető és főkönyvelő Kertész Sándor lett.⁷ November 17-én nevezték ki Lovászy Mártont a nyomda, Vida Gézát a könyvkereskedés és -terjesztés vezetőjévé. Ekkor kapta megbízását Kovács György főtisztviselő valamint Horváth Jánosné, Rác Edit, Polgár Éva, Bródy Anna, Nádasi Károlyné és Karsai Valéria mint kereskedelmi alkalmazott.⁸ A kiadó kezdetben a Bajcsy-Zsilinszky Endre út 28. szám alatt működött, a lakáshivatal helyiségében, később a Városházán, a Bárczy István u. 5. szám alatt. A könyvesbolt is a Belvárosban kapott helyett: Kígyó u. 5.

Goda Gábor fentebb idézett állításának némileg ellentmond a polgármester két októberben kelt rendelete. Október 9-én jelent meg a 224.321/1945-XI. számú⁹, amely felhívja az ügyosztályok, hivatalok vezetőit, hogy fontosabb közérdekű rendeletek előkészítése esetén utasítsa a jogszabály előadóját: vegye fel a kapcsolatot a kiadóval, ugyanis az intézet feladatköre „közérdekű rendeleteknek a nagyközönség részére magyarázó füzetek (kommentárok) alakjában való kiadása is.” Az utasítás szólt a kifizetendő honoráriumról:

„Az esetleg szükségesnek látszó magyarázó kiadvány elkészítéséért, amennyiben azt az ügyosztály, hivatal stb. maga szerkeszti meg, az előadó az Intézet részéről az általam megállapítandó különdíjazásban részesül.”

Október 16-án 26.256/1945-I. számú rendeletében pedig arról döntött, hogy a

⁶ GODA Gábor: *Szülőföldem, Budapest*. Bp. 1989. 83.

⁷ FK 1945. 64. sz. 672.

⁸ Uo. 1945. 75. sz. 732.

⁹ Uo. 1945. 67. sz. 687.

„Fővárosi Közlöny szerkesztősége és kiadóhivatala ügykörét a polgm. I. (elnöki) ügyosztály ügyköréből a „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet ügykörébe (polgármesteri XI. ügyosztály felülvizsgálata alatt) utalom.”¹⁰

E két rendelet alapján elsősorban a főváros hivatalos kiadványainak közreadása volt a kiadó feladata, azok a nagyobb szabású célok, amelyeket Goda vázolt, csak később kerültek előtérbe. A polgármesteri rendelet egyébként némi vihart kavart. A *Fővárosi Közlöny* – a főváros hivatalos lapja – kiadójaként korábban a közgyűlés szerepelt. Többen vitatták, miért került kiadása az intézethez. Vázsonyi igazgatónak jelentést kellett készíteni az ügyről¹¹, ennek ellenére néhány hónappal később visszaállt a korábbi helyzet, a *Közlöny* kiadójaként Budapest Székesfőváros Közönsége szerepelt.¹²

A „Budapest” munkatársi létszámáról 1948-ból rendelkezünk adatokkal. Ekkor 24 alkalmazottja volt a kiadónak¹³, kevesebb, mint a vele nagyjából egy időben alapított közületi vállalatoknak. A Szikra 209 főt foglalkoztatott – igaz, 60 vidéki boltja is volt –, a Népszavánál 54-en dolgoztak, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság könyvkiadói ügyeit 32 fő végezte. Az alkalmazottak besorolása, illetménye azonos volt a főváros egyéb üzemében foglalkoztatott megfelelő besztású és végzettségű személyekével. Maga a kiadó a székesfőváros kisüzemeire vonatkozó jogszabályok alapján működött, az első időkben ideiglenes jelleggel, mert a közgyűlés csak 1946. július 3-án hagyta jóvá az érvényes működési szabályzatot.¹⁴

Az intézet rendeltetését a végleges szabályzat már tágabban határozta meg a polgármesteri alapító rendeletnél:

„Minden, a polgármester megbízásából szerkesztett tudományos, művészeti, szakirodalmi és egyéb nyomdai mű (könyv, folyóirat, közlöny, tankönyv, népművelési kiadvány stb.), valamint az intézet szerkesztésében, bizományában vagy megbízásából megjelenő nyomdamerkek kiadása, értékesítése és terjesztése és általában a lap- és könyvkiadással kapcsolatos mindennemű tevékenység folytatása és jogügylet kötése. Továbbá könyv és egyéb művészeti alkotásokkal való kereskedés fenntartása és bizományi árusítás. Végül hangversenyek, előadások és kiállítások rendezése.”

Az intézet tulajdonosa Budapest székesfőváros közönsége. A szabályzat 11. §-a a kiadó igazgatási szerveit sorolta fel: a törvényhatósági bizottság közgyűlését, a polgármestert, az igazgatót és az üzemi választmányt. A törvényhatóság legfontosabb jogköre a költségvetés megállapítása volt; a polgármester gyakorolta többek között az általános felügyeletet, ellenőrizte az intézet gazdálkodását, vagyongazdálkodását, ügyvitelét és pénztárát. Az igazgató a polgármester által alkalmazott ügyvivő volt, általános rendelkezési és döntési jog illetve meg mindazokban

¹⁰ Uo. 1945. 66. sz. 682.

¹¹ Vázsonyi Endre levele 1946. I. 28., Fővárosi Levéltár, 3160. sz.

¹² FK 1946. 11. sz. 354.

¹³ VARGA S.: i. m. 129.

¹⁴ FK 1946. 27. sz. 736–741.

az ügyekben, amelyek nem tartoztak sem a közgyűlés, sem a polgármester hatáskörébe. Az üzemi választmány hat tagot számlált, négy főt a közgyűlés saját kebeléből, két személyt pedig külső szakértők közül választott. Hatáskörét a szabályzat 16. §-nak 1. pontja írta elő:

„Az üzemi választmány az üzemvitel tekintetében tanácsadó és véleménynyilvánító testület mind az igazgató, mind a polgármester, mind a törvényhatósági bizottság közgyűlése irányában.”

A grémium elnöke Lukács György, a filozófus lett.

A „Budapest” a fővárosi közgyűlés előtt

1946 nyarára tehát elfogadott, érvényes szabályzat alapján működött a kiadó. Mint láttuk, az intézet életében a törvényhatóság közgyűlésének komoly szerepe volt: ott döntöttek a képviselők a kiadó költségvetéséről. Ezek a viták, hozzászólások egyúttal arra is alkalmat adtak, hogy a képviselők általánosabb – és pártpolitikai szempontoktól nem egészen független – művelődéspolitikai elveket fejtsenek ki, illetve a kiadó működésével kapcsolatos elképzeléseiket vázolják.

A közgyűlés első alkalommal éppen az üzemi szabályzat megvitatása kapcsán foglalkozott behatóbban a kiadó addigi tevékenységével. 1946. július 3-án került erre sor.¹⁵

A vitában elsőként Kmetty János festőművész, az MKP tagja szólalt fel. A kiadó működését jónak tartotta, megalakulását üdvözölte, majd kifejtette: „biztosítva látom azt, hogy ennek minden kiadványa a dolgozók kulturális érdekeit megfelelő, demokratikus szellemben fogja kielégíteni, biztosítani látom azt, hogy kiadványaival ki fogja szorítani azt a ponyvát, amely fiatalságunkat hosszú évtizedeken keresztül megmérgezte.” Kmetty tehát elsősorban a művelődéspolitikai nevelő eszközt látta a kiadóban. Ehhez azonban jelenleg kevés a pénz – folytatta –, sokkal többet kellene kulturális célokra fordítani a főváros bevételeiből. „Nekünk minden olyan kiadványt, amely a dolgozó nép kulturális érdekeit képviseli, elsősorban szellemi, másodsorban anyagi, harmadsorban pedig gazdasági szempontból is kötelességünk támogatni.”

A következő hozzászóló Tolnai Gábor irodalomtörténész (FKGP) volt. Ő is üdvözölte a vállalkozást, leszögezve: „A főváros és fővárosunk polgármestere ismét példát ad ezzel az előterjesztéssel, olyan munkát vázol, amely tulajdonképpen nem is az ő feladata volna, hanem az államé, a kultuszminiszteré.” A kiadó működését Kmettyhez hasonló szellemben képzelte: olyan programot kell maga elé tűzni, amellyel a demokratikus Magyarország nagy nevelő szervévé fejlődhetik – fejtegette –, olyan könyveket kell kiadnia, amelyekkel „a haladás és a haladó tömegek igényeit szolgálja.” Az általánosságok után felszólalásában konkrétu-

¹⁵ Uo. 1946. 31. sz.

mokat is megjelölt. Elsősorban történeti jellegű munkák megjelentetését indítványozta, kiemelten 1848 közelgő centenáriumára. Azonban figyelmeztetett: „Nem díszes emlékkönyvekre van szükségünk, amilyenekkel a profitra dolgozó kiadó-vállalatok ügynökei a közelmúltban” ellátták az üres frázisok hallatára hazafias áldozatra is hajlandó publikumot. Ezek helyett reális történelemszemlélet tartalmazó könyvek kellene, ilyenek megírásához azonban forrásokra valamint időre van szükség. Forrásokat kell kiadni – adott programot –, jelentessük meg 48 és a reformkor okmánytárait, ezekből lehet hiteles történeti műveket írni – indítványozta. Tolnai a történeti kútfők megjelentetése mellett még két javaslatot tett; az egyik a magyar klasszikusok füzetes, olcsó kiadására vonatkozott, a másik felvetése pedig az iskolai tananyaghoz kapcsolódó, a mindennapi kérdéseket ismertető, azokat megvilágító sorozat megindítása volt.

Turóczi-Trostler József irodalomtörténész (SZDP) vitába szállt Tolnai indítványával. Óvott a források túlzott kiadásától. Mint kifejtette, éppen megújul a Magyar Tudományos Akadémia, az okmánytárak kiadása elsősorban annak lenne feladata, és ezt a kötelezettséget nem veheti át a főváros kiadója. Lehet azonban olyan célja a fővárosnak, ami vitathatatlanul az ő hatáskörébe tartozik: Budapest történetének megírása. Azt kellene végre befejezni, hiszen Salamon Ferenc óta csak csonka történeti feldolgozása van Budapestnek. Turóczi-Trostler felvetette a tankönyvek kiadását – kétségtelenül némileg önmagának ellentmondva, hiszen a tankönyvek megjelentetése sem lehetett elsődleges feladata a fővárosnak. Indítványozta viszont városi szociográfiák publikálását, mondván, ha van falusi szociográfia, akkor kell lenni városinak is. Üdvözölte viszont Tolnai javaslatát az olcsó könyvek megjelentetésére. Elsősorban magyar műveket kell kiadni, csak ezután lehet szó a világirodalom közreadásáról – hangsúlyozta.

A közgyűlésen felvetett kérdések egy része már korábban szóba került a Közigazgatási Bizottság 1946. március 11-én tartott ülésén.¹⁶ Bognár József (az FKGP frakció vezetője, 1947-től polgármester) fejtette ki álláspontját Révész Mihály (SZDP) észrevételére, aki a Budapest-történet befejezését sürgette:

„A munka befejezését én is sürgősnek tartanám, úgy tudom azonban, hogy tudományos körökben az a vélelem alakult ki, hogy a középkori rész megírásához nincs meg a megfelelő szakember. Nézetem szerint tehát inkább várjunk még egy ideig, semhogy rosszul folytassuk a munkát. Talán csak két-három évről van szó, addig esetleg feltűnhetik a megfelelő szakember. Mályusz Elemérre számítottak eddig, ő azonban politikai szempontok miatt nem folytathatja a sorozat írását.”

Tolnai Gábor is konkrét javaslatot tett 1946. május 22-én a törvényhatósági bizottság ülésén. Napirenden Szabó Ervin emlékének megörökítése szerepelt, ehhez kapcsolódva mondta a következőket:

„Úgy érzem, a közgyűlés elé terjesztett javaslaton túl akkor szolgáljuk igazán Szabó Ervin emlékét, ha új kiadásokban ismét sajtó alá bocsátjuk ma már szinte könyvritkaságszámba menő munkáit és összegyűjtjük és kiadjuk könyvalakban még meg

¹⁶ Uo. 1946. 14. sz. 433.

nem jelent írásait. Kérem a polgármester urat, egészítse ki ily értelemben az előterjesztést. Vállalja a főváros Szabó Ervin modern kiadását. Annál könnyebben teheti ezt, hiszen a „Budapest” könyvkiadó vállalat személyében kitűnően funkcionáló kiadóvállalattal rendelkezünk.”¹⁷

1947-ben több alkalommal foglalkozott a főváros a könyvkiadó különböző ügyeivel. Az üzemi választmány tagjainak díjazásáról a polgármester 1947. március 13-án terjesztett be előterjesztést. Indítványa szerint ülésenként 30 forint jelenléti díj illetné a választmány tagjait. Az előterjesztést a március 19-én megtartott közgyűlés vita nélkül elfogadta.¹⁸ Lénárt Iván (FKGP) közgyűlési tag májusban a kiadó programjáról, céljairól érdeklődött, ugyanis még nem készült el a „Budapest” terveinek részletes kidolgozása. A polgármester válaszában megállapította¹⁹: az intézet vezetősége a közeljövőben fejezi be többéves programjának elkészítését. A program főként a népművelés és a külföldi kultúrpropaganda kívánalmait veszi figyelembe, de megfelelő súlyt fektet az 1848-as év centenáriumához méltó kiadványok előállítására.

„Az intézet könyvkiadványainak kijelölésében a törvényhatósági bizottság által választott üzemi választmánynak irányadó szerepe van – folytatta – s az üzemi választmány rendszeres ülésein az összes javaslatokat részletesen tárgyalja.”

Leszögezte: az intézetnek céltudatos munkaterve van, ezt időről időre a város-gazdasági, idegenforgalmi és közművelődési bizottság megvitatja. Megígérte, hogy a programot

„Az önkormányzat szerveivel meg fogom ismertetni. Ha pedig ez a munkaterv olyan közhasznú teendők megoldását tudja nyújtani, amelyek közfeladatnak tekinthetők és mint ilyenek nem vethetők alá az üzleti vállalkozások jövedelmezőségi számításainak anélkül, hogy az elérni kívánt cél kárt ne szenvedne, kötelességemnek fogom érezni, hogy megkeressem az ilyen közfeladatok megvalósításának anyagi feltételeit.”

A polgármester által ígért részletes program azonban még egy ideig nem készült el, ezért az 1947. július 23-án megtartott rendkívüli közgyűlésen Halász Alfréd (SZDP) felszólalásában a kiadó bizonytalan helyzetéről beszélt²⁰:

„A fővárosnak van egy irodalmi intézete, a Budapest Irodalmi Intézet. Ez a probléma még mindig levegőben lebeg, hivatalosan nincs eldöntve, hogy szükség van-e rá, vagy nincsen, mi a munkakerete. Az a felfogásunk, hogy a fővárosnak szüksége van egy olyan kiadóvállalatra, amely kinyomtatná azokat a munkákat, amelyeknek elkészítésére sem magánkiadó, sem párt nem vállalkozik. A főváros fejlesztése érdekében tudniillik bizonyos speciális kiadványokra volna szükség. Ezt a vállalatot tehát bővíteni kellene. A tankönyvek készítésénél is megfelelő szerephez lehetne juttatni, úgyhogy lukratív válnék és nem volna ráfizetéses vállalat.”

¹⁷ Uo. 1946. 25. sz. 686–687.

¹⁸ Uo. 1947. 16. sz. 383., az előterjesztés szövege uo. 10. sz. 221–222.

¹⁹ Uo. melléklet az 1947. évi 27. számhoz, 13.

²⁰ Uo. 1947. 34. sz. 833.

A tankönyvek és általában a pedagógiai jellegű munkák kiadása később is szóba került. Arra is van adat, hogy a kiadó egy pedagógiai tárgyú folyóirat megjelentetéséről, kiadásáról folytatott tárgyalásokat. Matits Lajos (NPP) 1947 augusztusában éppen ebben a tárgyban terjesztett be határozati javaslatot, amelyet a közgyűlés vita nélkül fogadott el: „Utasítja a közgyűlés a polgármester urat, hívja fel a Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézetet, hogy az elkövetkező évben pedagógiai tárgyú kiadványokat is adjon ki” – olvasható a határozatban.²¹

A kiadó első két évének eredményeiről a polgármester 1947. július 22-én kelt előterjesztéséből értesülhetünk.²² Az előterjesztés az intézet személyzeti létszámkeretének megállapításáról szól. Az indoklásban – amelyből kiderül, hogy a kiadó hivatalos neve időközben „Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet”-re módosult – 14 státust írt elő a kiadónál. (Emlékezzünk: 1948-ban ennél többen voltak az alkalmazottak.) A polgármesteri előterjesztés szerint az új állások szervezése 99 076 forint költséggel jár, amelyből a kormányhatóság „utólagos jóváhagyásától feltételezetten betöltendő állások után 13 024 forint kiadási többlet jelentkezik”, ám erre fedezetet nyújt az intézet várható bevételi többlete. Az előterjesztésben a polgármester megállapította:

„Az intézet alapításakor feltételezett eredmények jórészt megvalósultak: az intézmény számos olyan művet adott ki, amely feladatkörének megfelel és ezeket a megkívánt gazdaságos elvek szerint terjesztette úgy, hogy az intézet – noha forgótőkét Budapest székesfőváros közönségétől nem kapott – saját működésével mintegy 200 000 forintot kitevő alaptőkét gyűjtött.”

Az előterjesztés vitájára 1947. augusztus 8-án került sor. Tolnai Gábor (FKGP) az eddigiekben már ismertetett gondolatait vetette fel, végül üdvözölte és elfogadásra javasolta az előterjesztést, mely megszünteti „az addig bizonytalan körülmények között dolgozók kiszolgáltatott helyzetét”. A másik felszólaló, Kálmán József (SZDP) is a demokrácia egyik fontos intézményét látta a kiadóban, hozzájárulása nélkülözhetetlen Budapest új életének megteremtéséhez – vélekedett. Beszédében új szempontot is felvetett: a kiadónak be kellene kapcsolódnia a szomszéd népekkel történő kulturális csereforgalomba.

„Meg kell ismertetni a szomszédos népekkel a magyarságot, a magyarság értékeit, irodalmi, művészeti termékeit, közgazdasági és történelmi szerepét. E működésnek a kölcsönösség alapján kell történnie” – tette hozzá.

A két hozzászólás után Bodnár László tanácsnok válaszolt, lényegében elfogadva a felvetéseket, majd kérte a közgyűlést az előterjesztés jóváhagyására, ami egyhangúlag meg is történt.²³

²¹ Uo. 1947. 35. sz. 879.

²² Uo. 1947. 31. sz. 760.

²³ Uo. 1947. 36. sz. 927–929.

1947-re a kiadó helyzete megszilárdult, egyre érezhetőbben volt jelen a magyar könyvpiacra kiadványaival – végső soron ezt a tényt nyugtázta a közgyűlés. A polgármester ezután kiadott néhány rendelete is az intézmény helyzetének erősítését szolgálta. Pontosabban a kereskedelmi részlegét, hiszen – mint korábban szó volt róla – a Budapest terjesztő apparátussal, bolttal is rendelkezett. 1947. december 3-án bocsátotta ki 225.466/1947-XI. számú rendeletét a könyvrendelések központosításáról. Előírta, hogy a főváros egyes ügyosztályai, hivatalai a továbbiakban

„minden olyan magyar nyelvű könyvet, amely magyarországi könyvkiadónál szerezhető be, kizárólag a Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet könyvbeszerző útján vásárolhatnak meg.”²⁴

A rendeletről – amely egyébként pontosan megszabta a rendelés ügyrendjét is – tudható, hogy a kiadó időközben tagja lett a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének, ezáltal viszonteladónak volt tekinthető és így olcsóbban szerezhette be a szükséges kiadványokat, mintha valamely hivatal, ügyosztály rendelkezett volna. A jogszabály tartalmazta a „Budapest” új címét is, amely V., Mária Valéria u. 10. I. emelet.²⁴ Módosítására 1948. március 22-én került sor, a rendelet hatályát a 221.979/1948-XI. számú utasítás kiterjesztette a részvénytársasági formában működő fővárosi üzemekre is.²⁵

Maga az intézet is szorgalmazta könyvterjesztő részlegének fejlesztését. 1948-ban beadvánnyal fordultak a polgármesterhez, kérve: engedélyezze, hogy a főváros alkalmazottai részletre vehessenek könyvet a kiadótól. 1948. július 9-én jelent meg a 9054/1948-I. számú rendelet, amely lehetővé tette, hogy az alkalmazottak fizetéséből – természetesen hozzájárulásuk mellett – a megvásárolt könyvek árát levonják. Hogy ne legyen túl nagy teher a részletek fizetése, a havi törlesztés maximumát tíz forintban szabta meg az intézkedés.²⁶

1947-ben az ország kulturális intézményei megkezdték az előkészületeket a következő év, a forradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplésére. A főváros és kiadója szorosan együttműködött különböző állami szervekkel és társadalmi intézményekkel az ünnepségsorozat előkészítésében.²⁷ Ezek a kapcsolatok egy ideje léteztek, a kiadó munkatársa, Kovács György például már 1946. június 2-án megjelent az Országos Népkönyvtári Tanács felállítását előkészítő bizottság ülésén.²⁸ Számított a kiadóra az Országos Szabdművelődési Tanács is. Barczán Endre főtitkár a Tanács 1947. március 12-ei ülésén jelentette be, hogy a „Budapest Könyvkiadó 10-12 kötetes könyvsorozat kiadásába kezdett a Népművelők Tudományos Társaságával együtt. Mivel a Társaság megszűnt a VKM

²⁴ Uo. 1947. 53. sz. 1188.

²⁵ Uo. 1948. 20. sz. 148–149.

²⁶ Uo. 1948. 29. sz. 212.

²⁷ *Dokumentumok a szabdművelődés történetéhez.* Összeáll. DANCS Istvánné. Bp. 1988. 556–560.

²⁸ Uo. 356–357.

félhivatalos szerve lenni, a tanácsot kérte a kiadó, adjon szerkesztőt a kiadónak.”²⁹ Barczán leveléből ismert a sorozat célja:

„A családi könyvtárak alapanyagát a Budapest Kiadóvállalat Magyar Műveltség Könyvtára című sorozatának kötetei adják, a sorozat további kötetének szerkesztését a Tanács vette gondjaiba és igyekszik a kultúra egészét felölelni keretében.”³⁰

A centenáriumi év fővárosi terveit Bechtler Péter alpolgármester 1947. április 22-én kelt levelében ismertette Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszterrel³¹. Ebben a kiadói terveket is vázolta, amelyek részint az intézet kiadásában, részint magánkiadóknál jelennének meg. Az elképzelésekben szerepelt Petőfi-monográfia, Buda-Pest életét 1848–49-ben okmánytárral bemutató népszerű történeti mű, március 15. oklevéltára, olvasmányos történeti összefoglalás a széles néprétegek számára, a szabadságharc politikai értékelése, Kossuth és Buda-Pest kapcsolatát feltáró mű, a Lánchíd építésének és történetének monográfiája, Pest és Buda 1849-es visszafoglalásának helytörténeti feldolgozása. Gazdag terv, kétségtelenül – de csak egy töredéke valósult meg. Mindenesetre e tervek ismeretében írta Ortutay Gyula miniszter 1947. november 22-én: „A Magyar Műveltség Könyvtára című sorozatban néhány kötet a negyvennyolcas eseményekkel foglalkozik majd.”³²

A fővárosi közgyűlés elé Bechtler Péter előterjesztését 1947. május 10-én juttatta el, megvitatására július 25-én került sor.³³ Az előterjesztés pontjai meggyeztek az alpolgármester fentebb ismertetett, Mihályfi Ernőhöz írt levelével. A vitában elsőként Turóczi-Trostler József (SZDP) szólalt fel. Az egész programra mondta ugyan, de a kiadási tervekre is vonatkozott megállapítása: „...túl-ságosan tág. Ez persze még nem volna baj, csakhogy annyira tágítható, hogy minden beleférhet.” A részleteket illetően leszögezte:

„...elsősorban a következőket látnám kiemelendőnek: 1. Petőfit. 2. Kossuthot. 3. az emigrációs irodalmat, amelyről beszéltem. Nincs kritikai Petőfi kiadásunk, ami szégyene a magyar irodalomtudománynak, de nemcsak ő tehet róla, hogy ez mindezeidig nem történt meg. Elsőrangú feladatunk, összefogva az országos bizottsággal, egy ilyen teljes Petőfi kiadása. [...] A másik: nincs teljes Kossuth-kiadásunk. A legfontosabb feladatunk, hogy sok sok egyéb más szempont feláldozásával és mellőzésével egy teljes, vagy megközelítően teljes, illetve olyan válogatott Kossuth-kiadásunk legyen, amelynek szövegét senki se enyhítse, ne hamisítsa meg.”

Turóczi-Trostler felszólalásának is köszönhetően a következő évben a hiányolt két mű egyébként a Budapest kiadásában megjelent, illetve elindult a Petőfi-kiadás első kötete. Tolnai Gábor (FKGP), Kmetty János (MKP), Ribény Kamilló

²⁹ Uo. 654–655.

³⁰ Uo. 567.

³¹ L. a 27. sz. jegyzetet.

³² Uo. 576–577.

³³ FK 1947. 28. sz. 721–725.

(FKGP) és Kálmán József (SZDP) inkább csak általánosságban foglalkozott a tervvel. A vitát összefoglaló és a felvetésekre válaszoló Némethy Károly, a közművelődési ügyosztály vezetője kifejtette: a kormány még nem döntött véglegesen az országos programokról, így természetesen még nem lehet eldönteni, hogy mi tartozik a főváros feladatai közé.³⁴

1947-ben azonban nemcsak méltatások és támogató hangok hallatszottak a közgyűlésen és a különböző bizottságok ülésein. A kiadó egyik kiadványa a *Budapest* című folyóirat volt, sőt – mivel valamivel előbb keletkezett – bizonyos értelemben abból nőtt ki az intézet. A folyóirat megtartotta anyagi önállóságát, tehát pénzügyileg nem függött a kiadótól. Éppen ez adott alkalmat a periodikum elleni fellépésekre. Az indok az volt, hogy exkluzív, senkit sem érdeklő cikkeket közöl és túl sokba kerül fenntartása a fővárosnak. Valójában arról volt szó, hogy a folyóirat megítélésében, céljaiban egyre markánsabbá váltak a különböző fővárosi pártok közötti eltérések. Az 1947. március 12-ei közgyűlésen, a költségvetési vitában³⁵ Földes Mihály (MKP) fejtette ki a maga, illetve pártja véleményét a főváros által kiadott, illetve támogatott folyóiratokról:

„... az e címen kiadásba helyezett összegek ellenértékét jól meg kell néznünk. Ezért teljesen fölöslegesnek, haszontalannak, sőt károsnak találom például a „Budapest” című luxuskiadvány támogatását. Én erre a lapra egy fillért sem áldoznék. A dolgozók nem olvassák, akik viszont megveszik, ebből a lapból nem sok demokratikus átnevelést kapnak, de szellemi nivót sem. Félreértések elkerülése céljából hangsúlyozom, hogy a „Budapest” című lapról és nem a „Budapest” Irodalmi Intézetről beszélek.”

Millok Sándor (SZDP) hozzászólásában követelte:

„... nagyon kérem a polgármester urat, hogy a Budapest című folyóiratot, amelyet Földes elvtársam, a munkásság és az érdekeltek sem olvasnak, szíveskedjék beszüntetni.”

Magyar Miklós (FKGP) a lap védelmére kelt, de Millok jókora demagógiával kijelentette:

„akkor, amikor a gyermekek, az öregek részére nem tudunk ebédet adni, akkor nem lehet ilyen magas összegeket egy luxuslapra kiadni. Ha ez a folyóirat szerényebb kezek között jelent volna meg, nem szűrt volna szemet senkinek.”

Kövágó József polgármester (FKGP) megpróbálta védelmébe venni a lapot: „... egy nagy világvárosnak nem árt, ha van egy nivós lapja, amely a külföld, a vidék érdeklődését is felkeltheti.” A vitához hozzászólt Katona Jenő is. Bár az FKGP tagja volt, a baloldali képviselők álláspontját fogadta el, némi módosítással: Költségvetési hitelt, kölcsönt javasolt a kiadónak és fedezetéül azt az összeget javasolta átcsoportosítani, amely a folyóirat megszüntetése után marad:

³⁴ Uo. 1947. 865–871.

³⁵ Uo. 1947. 15. sz. 354., 356., 358., 362.

„... a 250 000 forint rendelkezésre is áll, ha a Budapest című folyóiratot – a Kommunista és a Szociáldemokrata Párt igen tisztelt képviselőinek állásfoglalása után, a magam részéről is csatlakozva nézetükhöz – megszüntetjük. Bár a folyóirat csak 60 000 forinttal szerepel a költségvetésben, azonban kizártnak tartom, hogy ilyen papíron, ilyen kiállítással 200,000 forintnál kisebb összegből elő tudják állítani.”

A folyóirat fennmaradása veszélybe került. Mátrai László a *Budapest* hasábjain próbált esztétikai érvekkel hadakozni a lap érdekében, mondván: „luxusnak minősíteni csak a rosszul felfogott, ízlésellenes puritanizmus durva esztétikai és szociológiai tévedése árán lehetséges.”³⁶ Zakariás G. Sándor jelentésben kísérelte meg tisztázni a folyóirat anyagi ügyeit és javaslattal is előállt nyereségessé tételére.³⁷ Elsősorban terjesztési hiányosságokkal magyarázta a folyóirat gondjait, szerinte a Budapest kiadó nem tudta jól, hatékonyan terjesztetni a periodikumot, de az árát is rosszul állapították meg az illetékesek. Jelentésében a terjesztés javítását és bizonyos szerkesztési, tartalmi változtatásokat helyezett kilátásba.

A polgármester még ezelőtt elrendelte a lap nyomásának szüneteltetését és bejelentette:

„Az intervallumban módunkban lesz összeülni és alaposan megvitatni, hogy fenn-tartsuk-e a folyóiratot eddigi formájában, vagy esetleg népiesebb formára térjünk át, esetleg kisebb formátumra? A folyóirat különben a Házinyomdának nagyon sok dicséretet szerzett.”³⁸

A költségvetés vitájában Kmetty János (MKP) terjesztett be két, a kiadót, illetve a folyóiratot érintő indítványt. A folyóiraatra vonatkozó lényegében a polgármester által javasolttal azonos volt, azzal kiegészítve, hogy egy szakbizottság „vizsgálja felül és biztosítsa a folyóirat tartalmának demokratikus voltát.” A kiadót érintő indítványában felvetette, hogy „kellő megfontolás után a főváros vezetősége szakszerű tervek alapján juttassa az eddiginél nagyobb lehetőséghez a Budapest Irodalmi Intézetet, hogy olcsó és jó könyvekkel szolgálhassa a magyar demokrácia ügyét.”³⁹ Rövid átmeneti szünet után a folyóirat ismét megjelent, ezzel újabb vitára adott alkalmat. A közigazgatási bizottság 1947. július 14-ei ülésén Kéry János (NPP) leszögezte:

„A Budapest folyóirat egy pártközi határozat értelmében megszűnt, de most újból megjelent. A színvonal megváltozását azonban nem nagyon tapasztalom benne, noha minden pártnak egységesen az volt a kívánsága, hogy át kell alakítani a lapot és megfelelő színvonalra kell emelni. A Budapest Irodalmi Intézet és maga a szerkesztőség ebben az irányban kell, hogy folytassa a munkát, mert a Budapestre csak akkor van igazán szükség, ha megfelelő színvonalon tudják tartani.”⁴⁰

³⁶ MÁTRAI László: *Luxus és ízlés.* = Budapest (3.) 1947. 2. sz.

³⁷ L. a 4. sz. jegyzetet.

³⁸ FK 1947. 17. sz. 429.

³⁹ Uo. 1947. 17. sz. 470.

⁴⁰ Uo. 1947. 32. sz. 785., 794.

Az észrevételre Bechtler Péter alpolgármester (SZDP) válaszolt. Hangsúlyozta:

„Ha a mostani számot megnézzük, akkor azt látjuk, hogy kiállítása művészes és ebből a szempontból egyáltalán nem lehet kifogást emelni. Tartalmilag azonban igenis lehet kifogás. [...] Hibának tartom, hogy nagyon keveset ír a mai életéről. Intézményeket létesítünk, mint például a XIII. kerületben egy egészségházat. Olyan ez az egészségház, amelyet az országban sehol sem lehet találni. Berendezése nagyon szép és korszerű. Ha ilyen intézményeket létesítünk, akkor ezekről is írni kell a folyóiratban, amely nemcsak Budapestnek és nemcsak az országnak szól, hanem a külföldnek is.”

Kéry János (NPP) felszólalására a polgármester írásos jelentése is kitért, az abban olvashatók azonban némileg eltérnek az alpolgármester értékelésétől⁴¹:

„Kéry János bizottsági tag úr felemlítette, hogy a Budapest folyóirat színvonalának megváltozását nem tapasztalja. Erre nézve közölhetem, hogy a folyóirat legutóbbi számaiban határozott fejlődés mutatható ki, a folyóirat egyre többet foglalkozik mind a demokratikus fejlődés, mind az újjáépítés döntő fontosságú kérdéseivel. Minden újabb számban közlemények foglalkoznak az egészségügyi, szociális kérdésekkel, valamint egyéb időszerű problémákkal.”

A *Budapest* folyóirat a bírálatok és az érzékelhető pártpolitikai nézetkülönbségek következtében az év végén megszűnt, bár a szerkesztőség megpróbálta feltámasztani *Új Budapest* címen. Ennek ellenére Turóczi-Trostler József 1947. december 2-án változatlan hévvel támadta:

„... ez a folyóirat ebben a formájában befejezte történelmi funkcióját. Ebben a formában, mint luxusfolyóirat, amely egy romantikus, kispolgári, idillikus – fozhatnám a jelzőket – hangulatot próbál teremteni, nem kultúrzsükséglet.”⁴²

Turóczi-Trostler felszólalásában érintette a Budapest kiadót is. Azért érdemes figyelmünkre, mert jelzi, hogy 1947 végére már véget ért az általános elismerés korszaka. Méltatta ugyan a kiadó programját, céljait, egy-két konkrét eredményt, azonban

„A többi – sajnos – vagy inkább napi, vagy propagandisztikus jellegű a szó tiszteletreméltó értelmében, de azért mégis csak halvány visszfényt, töredékét adja annak a magasrendű kultúrpropagandának, amelyet mi és az Irodalmi Intézet is maga elé tűztünk.”⁴³

A kiadó egyéb feladatai 1947-re egyébként megnöttek A főváros a Budapest kiadóra építve próbálta előmozdítani az irodalompartolás ügyét. A Városházán

⁴¹ Uo. 1947. 36. sz. melléklet, 13.

⁴² Uo. 1947. 55. sz. melléklet, 9–10.

⁴³ Uo.

még 1946. április 7-én alakult meg az Irodalombarátok Szövetsége, célja szerint „a magyar irodalom és a magyar írók” támogatására. Elnöke Ries István igazságügyminiszter, ügyvezető igazgatója Gellért Oszkár lett. A mozgalom akkor bontakozott ki nagyobb mértékben, amikor a szövetség 1946. december 20-ai díszülésén megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnök. Beszédében kijelentette: „Szívesen ajánlkozom magam személyében könyvügynöknek és a következő napokban és hetekben minden barátomat és mindazokat, akik velem érintkezésbe kerülnek, versenyre fogom hívni a könyvterjesztés érdekében.”⁴⁴ A köztársasági elnök a polgármesterhez levelet juttatott el⁴⁵, melyben rámutatott arra, „hogy a szellemi újjáépítés csak egy tisztultabb magyar irodalom életrekeltése és ennek tolmácsolójaként a könyvtermelés fokozása útján érhető el.” Ezek az előzmények készítették arra a polgármestert, hogy 1947. január 28-án kiadja 220.507/1947-XI. számú határozatát az Irodalombarátok Szövetsége támogatásáról. Felhívta az ügyosztályok vezetőit, hogy az alkalmazottakat szólítsák fel a belépésre, az ügyosztályok pedig alapító tagul csatlakozzanak. A jelentkezők nyilvántartására a Budapesti Irodalmi Intézetet jelölte ki. Feladatává tette azt is, hogy

„a Szövetség kiadványainak kiadását vállalja el és minden rendelkezésre álló eszközzel támogassa, továbbá a Szövetség célkitűzéseit ismertető hírlapi cikkek elkészítésében, valamint napilapokban és folyóiratokban való elhelyezéséről gondoskodik.”⁴⁶

A jelentősnek mondható kampány és támogatás ellenére a kezdeti felbuzdulás lelohadt. Bár a főváros intézményei 60, egyenként 12 000 forintos alapító tagságot vállaltak és számos egyéni tag fizette be a 120 forintos, akkor nem kevésnek mondható tagdíjat, tényleges szerepe a könyvkiadásban és a könyvkultúrában – Varga Sándor megállapítása szerint – nem volt.⁴⁷

1948 körül már jól érzékelhető változások kezdődtek a magyar politikai életben. Az államosítások következtében sorra szűntek meg a különböző vállalatok, a könyvkiadók körében is megindult az átalakulás. 1948 őszére létrejött az állami kiadók trösztje. A kiadó vezetői 1948. szeptember 15-én levelet írtak a Könyvbizottságnak, melyben hozzájárulást kértek ahhoz, hogy csatlakozhassanak a tröszt-höz. A Könyvbizottság a kérést helyeselte és meghatározta a Budapesti profilját: elsősorban fővárosi ismeretterjesztéssel valamint Magyarország városainak történelmével, közigazgatásával kapcsolatos művek kiadása lesz feladata a jövőben. A kiadó vezetői ennek ellenére bizonytalannak érezték a Budapesti helyzetét és egyenesen rákérdeztek: szükségesnek tartják-e működését? A Könyvbizottság

⁴⁴ VARGA S.: *i. m.* 99.

⁴⁵ FK 1947. 7. sz. 151.

⁴⁶ A fenti jegyzetben *i. h.*

⁴⁷ L. 44. jegyzet.

ezt újra megerősítette.⁴⁸ További munkára buzdította a kiadó munkatársait az MDP szabadművelődési osztályának munkaterve, amely 1948 novemberében készült. Mindenesetre a viszonyok alapos változását jelzi, hogy egy politikai párt – az MDP – munkatervében konkrét feladatokkal szerepel egy, elvileg akkor még a főváros tulajdonában álló kiadó: „A Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézeten, Szikrán, az egyes szakszervezeteken, valamint az OSZMT-n keresztül gondoskodunk a szabadművelődési csoportok műsoranyaggal és tanfolyamok sillabusz és brossúraanyaggal való ellátásáról.”⁴⁹

Míndezek után váratlanul érte a kiadót a polgármester felszámolási határozati javaslata 1949. május 20-án:

„A vállalatnak további fenntartására szükség nincs azért, mert időközben megalakult az Állami Könyvkiadó Vállalat és így annak megszüntetése iránt a 234.770/1949-XII. számú rendelettel intézkedtem. A Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézet lényegében beolvadt a Franklin Társulatba. A beolvasztással, valamint a felszámolással kapcsolatos kérdések elrendezésére egyúttal egy bizottságot létesítettem.”⁵⁰

Az előterjesztést a közgyűlés 1949. június 6-án észrevétel és vita nélkül elfogadta.⁵¹

A Budapest kiadványai és kiadói tevékenysége

A kiadó már megalakulása első évében, 1945-ben megjelentette első könyveit. Megszűnéséig, 1949-ig közel 200 kötet látott napvilágot jellegzetes emblémájával. Ezzel a mennyiséggel a korszak nagyobb vállalatai közé tartozott. A Szikra kiadó 1947-ben 215, 1948-ban 321 művet jelentetett meg – igaz, ezek tekintélyes része brossura volt, agitációs füzet. Az MSZMT ebben a két évben 81, illetve 78 művet adott ki, a régi kiadók közül az Athenaeum 1945 és 1948 között 150 kiadvánnyal volt jelen a magyar könyvpiacra, a Franklin 1947-ben 100 művet gondozott. Ezek a szórványos adatok is igazolják, hogy a Budapest érezhetően jelen volt 1945 után a hazai könyvkultúrában. Még figyelemreméltóbb, ha a teljes éveket vizsgáljuk. 1945, az alapítás éve alig értékelhető, éppen csak megalakult, 1949 pedig a megszűnés éve, így könyveinek zöme három esztendő alatt – 1946–1948 között – került forgalomba. 1946-ban 29 cím, 1947-ben 58, 1948-ban pedig 73 jelent meg a „Budapest” kiadásában.

Kiadványpolitikáját különféle tényezők, erővonalak befolyásolták. A jelek szerint ebben komoly szerepe volt az üzemi választmánynak. Goda Gábor már említett visszaemlékezésében némileg pontatlanul arról is beszámol, hogy

⁴⁸ Uo. 129.

⁴⁹ A 27. sz. jegyzetben *i. m.* 174.

⁵⁰ FK 1949. 21. sz. melléklet, 19.

⁵¹ Uo. 1949. 25. sz. melléklet, 8.

„a Budapest Irodalmi Intézetnek az adminisztráción kívül még egy irodalmi tanácsa is volt, melynek elnökéül felkértem Lukács Györgyöt, aki egyébként szoros kapcsolatban állt a fővárossal. Ez azt jelentette, hogy bár a Törvényhatósági Bizottság tagja volt, gyakorlatilag őt csak a kulturális kérdések érdekelték. Személyileg is nagyon sűrű kapcsolatunk volt egymással. Volt olyan nap, hogy négyszer-ötször is beszélünk. Némi csalódást okozott nekem ugyan, hogy folyton írókat és irodalmat fedezett fel számomra, ami itt fel volt már fedezve.”⁵²

Goda visszaemlékezése megengedi azt az értelmezést, hogy Lukács, illetve az általa vezetett grémium tulajdonképpen jelentéktelen szerepet töltött be. Meghatározó szerepe nyilván nem volt, a választmány mellett a fővárosi törvényhatósági tagoknak – a közgyűlési vitákból is megállapíthatóan – legalább akkora volt a befolyása, mint a választmánynak. A kulturális kérdésekkel foglalkozó tagok meglehetősen sokféle javaslattal bombázták a kiadót és ezek egy része kiadványban realizálódott is. Jelenleg még megválaszolhatatlan kérdés az, hogy ezek a javaslatok a kiadó terveinek, elképzeléseinek ismeretében, mintegy azok támogatására születtek, vagy ezek az indítványok megelőzték azokat.

A „Budapest” bizonyos szerzőket, írói csoportokat fenntartással kezelte, vagyis nem adta ki műveiket. Mályusz Elemér – mint korábban szó volt róla – politikai okok miatt nem folytathatta Budapest történetének megírását. Egy konkrét esetről Kéry László is beszámolt egyik írásában.⁵³ Azokban az években a kiadó egyik folyóiratának, a *Magyaroknak* volt szerkesztője. Visszaemlékezése szerint Szabó Lőrinc közlését Vázsonyi Endre, a kiadó igazgatója feltételekhez kötötte. A *Tücsökzene* egyes darabjait akarták a folyóiratban közölni – a *Magyarok* egyébként eredetileg Debrecenben jelent meg 1945 elején, később költözött a szerkesztőség a fővárosba és adta ki a Budapest –, de nem sikerült megnyugtató megoldást találni.

„Mire a verseket kiszedik, a Magyarok a Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet kiadásában jelenik meg – írta –. A kiadóvállalat vezetője, Vázsonyi Endre vétőjogával él. Elképzelhetetlennek tartja, hogy Szabó Lőrinc költőként újrjelentkezzék úgy, hogy ne mondjon kritikát felszabadulás előtti magatartásáról. A lap szerkesztősége találkozózt javasol Szabó Lőrinc és Vázsonyi között. Ez létre is jön a kultuszminisztériumban, Kardos és e sorok írójának [Kéry László] bevonásával. Vázsonyi előbb arra akarja rábírní a költőt, hogy tegyen közzé egy verset – vagy cikket –, amelyben beismeri tévedéseit. Mikor látja, hogy ezzel nem boldogul, hirtelen ötlettel azt mondja: – Lőrinc, írj egy olyan verset, akármiről, amelyért a nyilasok, ha visszajönnek, őt évre lecsuknának. Szabó Lőrinc azon az állásponton van, hogy írásait nincs oka megtagadnia, egyes gesztusait, szóbeli megnyilatkozásait pedig, amelyeket a nehéz években tett, végzetesen és következetesen félreértették, félremagyarázták, nem vették tekintetbe a mozgató okokat, az összefüggéseket. Kétórás tárgyalás után nyilvánvaló, hogy nem lehet dűlőre jutni. Szabó Lőrinc versei az éppen az idő tájt újrainduló Válaszban jelennek meg majd rendszeresen.”

⁵² A 6. sz. jegyzetben i. m., 84.

⁵³ KÉRY László: *Szerkesztő koromban*. = Kortárs 1966. 8. sz. 1293–1294.

Kéry visszaemlékezése magyarázatot ad arra, hogy a korszak irodalmi életének számos meghatározó alkotója miért hiányzik a kiadó könyvei közül. Azokat az írókat, mozgalmakat, csoportokat, akiket/amelyeket kompromittáltak tartottak, nem adták ki. A kiadó arculatát meghatározó írók így a még viszonylag fiatal, mindössze néhány kötetet publikáló szerzők voltak. Örkeny István a legjobb példa erre, de a kiadó lektora, Hegedűs Géza is ebbe a csoportba sorolható.

A másik jellegzetesség az ismeretterjesztő munkák viszonylag nagy száma. Láttuk, a kiadóra fokozott mértékben számítottak a különböző intézmények; úgy tűnik, hogy a nivós népművelés, szabadművelődés kiadói bázisának szánták a „Budapest”-et. Kiadványainak fele tartozott a szakkönyvek, illetve ismeretterjesztő művek csoportjába. Az államosítások előtt a kiadók még nem szakosodtak annyira egy-egy területre mint később. Természetesen mindegyik, szak- és ismeretterjesztő munkát is megjelentető vállalat bizonyos területeket inkább előnyben részesített. A „Budapest” elsősorban humán- és társadalomtudományi könyveket jelentetett meg, műszaki szakkönyvet, természettudományokkal foglalkozót alig. Ezek között is akad, amelyik inkább eszme- és tudománytörténeti jelentőségű, például Galileitől *Mozog-e a Föld?* címmel adtak ki egy kis kötetet. Alacsony számukkal tűntek ki a különböző praktikus ismereteket bemutató könyvek is, így a háztartási tudnivalókat tárgyalók: mindössze három ilyen jellegű munkáról van tudomásunk.

A kiadott szakkönyvek többsége tehát a társadalomtudományok, humaniőrak csoportjába tartozik. Legnagyobb számban a jogi, statisztikai, várospolitikai könyvek kerültek ki az intézettől. Érthető módon, hiszen ez a terület kapcsolódott legszorosabban a főváros életéhez és a kiadónak egyik feladata éppen az volt, hogy kiadványaival segítse a közigazgatás munkáját.

A „Budapest” fennállásának négy éve alatt kiadói elképzeléseinek csak töredékét tudta megvalósítani. E kudarc azonban elsősorban a korral magyarázható, azzal, hogy azokban az években próbált a magyar irodalom és kultúra kiadójává válni, amikor egyre inkább a központilag irányított művelődés- és irodalompolitika akaratának végrehajtói szerepére kényszerültek a vállalatok. Működése torz; de befejezetlenségében és ellentmondásaival együtt is értékes és figyelemre méltó fejezetét képviseli az 1945 utáni magyarországi könyvkiadásnak.

GYÖRGY POGÁNY

L'histoire et les publications de l'Institut de Littérature, d'Art et de Science „Budapest” entre 1945–1949

L'Institut de Littérature, d'Art et de Science „Budapest” était une des éditions publiques, fondées en 1945. Le propriétaire en était la capitale, la firme a été destinée à faire paraître des ouvrages concernant le passé et le présent de la ville, ainsi que l'administration civile ou encore des volumes de littérature et des manuels favorisant „la transformation démocratique” de la société, qui en même temps peuvent intéresser le public de Budapest. L'activité de l'Institut était plusieurs fois sujet de débat aux sessions de l'assemblée de la capitale. Sa politique d'édition a été formée par les allocutions souvent influencées de point de vues des partis politiques. Pendant son activité plus de 200 ouvrages ont été publiés, à moitié d'ouvrages spéciaux, à moitié de littérature. Un de ses écrivains le plus souvent parus était István Örkény; l'Institut Budapest a entrepris la publication des écrivains relativement jeunes, qui de point de vues politiques, ne s'étaient pas compromis aux années précédentes.

C'est pour cela que certains écrivains, ou groupes d'auteurs n'étaient pas publiés par l'Institut, ainsi selon les dirigeants de l'Institut, par exemple Lőrinc Szabó était également comptés parmi les auteurs „collaborants”.

Les Éditions „Budapest” jusqu'au moment où la constellation politique du pays y donnait possibilité, s'efforça à publier des ouvrages de valeur, dans le cadre des frontières déterminées par la firme elle-même, tout de même à partir de 1948, elle a été contrainte à faire paraître en nombre toujours croissant des brochures à buts politiques actuels.

Son activité s'est terminée en 1949, lors de la formation du nouveau système d'institution, cette fois déjà socialiste, de l'édition de livre.

KÖZLEMÉNYEK

Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucianus-kötetében. A Praeceptor Germaniae magyarországi kapcsolatairól számos dokumentum közlés, illetve elemzés jelent meg. A magyarországi Melanchthon-autográfokról Keveházi Katalin készített összefoglalást,¹ majd ezt a tanulmányát kiegészítve németül is kiadta.² Ivona Kollárová egy ismert, de eddig elérhetetlen dokumentummal egészítette ki ezt a képet,³ majd ugyanezt a könyvbejegyzést – saját, Magyarországon megjelent közleményére sem hivatkozva –, még egyszer kiadta Szlovákiában is.⁴ A Keveházi Katalin által számba vett dokumentumok közül a II.1. pontban említett Bugenhagen-kötetről képet közölt rövid jegyzettel Grüll Tibor a Magyar Nemzeti Galéria Pannónia Regia kiállításának katalógusában.⁵

Keveházi autográf számozását követve a II. 13. számú könyvbejegyzésként közöljük most Melanchthonnak egy, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött antikvában (raktári jelzet: App. H. 1773, RMK III. 436a) szereplő bejegyzését.

Dialogi Lvciani selectiores, svperorum, Marinorum, et Inferorum. Quibus additi sunt Prometheus, siue Caucasus. Menippus, siue Necymanthia. Timon, siue Nisanthropos. Praeterea alij uenustiores istorum in locum substitui: qui Christianis auribus sunt indigni. Cum conuersatione uulgata. Adiecta sunt Σχόλια Πητορικá Valentini Erythraei: et argumenta Dialogorum, Latinis uersibus tractata: cum quarundam fabularum μυθολογίας Ioannis Sambuci Tirnauiensis Pannonij: et Michaelis Toxitae Rhoeti. Argentinae, per Paulum et Philippum Caphalaeos Fratres, 1556 (RMK III. 5263)

A címlapon Melanchthon autográf bejegyzése: „Φ(ίλιππι) Μ(ελανχθονίς) Σί Δεός πρό νόβις κίς c(ontra) nos” A lutheránus köszöntés idézése, a bejegyzés nem ajánló jellege, más 16. századi tulajdonjegy hiánya azt feltételezteti velünk, hogy a kötet a reformátor saját tulajdona lehetett. Ugyanitt (címlap recto) megtalálható, feltehetően más kéztől származóan Melanchthon monogrammjából rajzolt betűkép két helyen.

¹ KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon*. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Szerk. FABINY Tibor. Bp., 1984. 165–180.

² KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn*. = MKsz 2001. 2. sz. 153–165.

³ KOLLÁROVÁ, Ivona: *Philipp Melanchthon's Autograph in the Lutheran Lyceum Library in Bratislava*. = MKsz 2001. 2. sz. 205–206.

⁴ KOLLÁROVÁ, Ivona: *Autografy osobnosti – autentický dotyk minulosti*. = Knižnica 2002. 562–565. Képpel együtt.

⁵ *Pannónia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk.: MIKÓ Árpád. Bp. 1994, Magyar Nemzeti Galéria, 448–449.

DIALOGI
LUCIANI
 SELECTIORES, SV
 perorum, Marinorum, & Infe
 rorum. Quibus additi sunt

*Prometheus, siue Caucasus.
 Menippus, seu Necyomantia.
 Timon, uel Misantropos.*

Præterea alij uenustiores istorum in
 locum substituti: qui Christianis
 auribus sunt indigni.

Moralisari

Silvanus

Cum conuersione uulgata.

*Adiecta sunt Zylus scripta Valentini Ery
 ebrai: & argumenta Dialogorum, Latinis uer
 sibus tractata: cum quædam fabularum quor
 1974 Ioannis Sambuci Tirnauiens
 sis Pannonij: & Michaelis
 Toxite R. boeti.*

ARGENTINAE.

Per Paulum & Philippum
 Cephalæos Fratres.

1556

MS

Q. M.
 . P.

*Si uis uero nobis
 quis i nos.*

A kötet később a scheyerni⁶ bencés kolostoré lett. 17. századi kézzel a címlapon található bejegyzés szerint: „Monasterii Schyrensis”. Nem tudjuk mikor került könyvtári forgalomba, a kolostor 1803-tól nagyrépostsággként működik (szekularizáltak). A könyvtár ma is a helyén van, a kéziratok a Bajor Állami Könyvtárba (Bayerische Staatsbibliothek) kerültek. Apponyi Sándor, mint a Zsám-boki János könyvtárából származó szöveg kiadását – így hungaricumot – szerezte meg könyvtárának.

MONOK ISTVÁN

Recepciók törekvések a 15–16. századi Magyarországon. Recepció alatt a jogtörténetben a római eredetű, Justinianus bizánci császár törvénytudomány alapuló jog befogadását, érvényesítését értik. E művön alapuló jogrendszerből az Egyház révén a keresztény területek közös joga lett, azon alapult mind közjogi, politikai berendezkedésük, mind igazságszolgáltatásuk: Ecclesia vivit lege Romana elv alapján.¹

Amikor a magyar keresztény államot Szent István királyunk megszervezte, mind a nyugati klerikusok és más betelepülők, mind a bizánci jövevények révén – valószínűleg tudatosan – bőven merített e forrásból. A kérdés ugyancsak jelentős irodalommal rendelkezik, nemrég a MTA felkérésére összefoglalólag magam is foglalkoztam vele.²

A törvényes rend ismerete mind az uralkodó és ítélkező királyok, mind az ország nagyjai részére elengedhetetlen volt. Maguk mellett tartották az írás- és törvénytudó kancellistákat, s azok tanácsát, tudását felhasználva, tartották magukat a közös joghoz, ez képezte uralmuk legitimációjának egyik pillérét. A római jog, mint *ius commune*, Európa pillére volt már akkor, amikor részletes ismerete még korántsem terjedt el, nagyrészt szó szerint rejtve is volt. Felfedezése a bolognai egyetemen a modern egyetemi szintű jogi oktatás születését is jelenti.

Így volt ez hazánkban is, ahol a kánoni iskolák a szükséges jogi ismereteket már az Árpádok korában oktatták, s a 12. századtól országunk lakói megtalálhatók az új itáliai egyetemek hallgatói, majd a következő században oktatói között is. Noha a 13. század végén még nem volt általános hazánkban a közös jog ismerete, és a jogtudó tanult réteg száma sem lehetett jelentős, mégis az Anjouk korától a hazai jogtudó, jogot gyakorlatban tanuló, ezáltal szolgálatot teljesítő és társadalmi felemelkedést elérő személyek száma és közéleti szerepe egyre növekedett.³

Az Anjouk, Zsigmond, majd I. Mátyás egyetemet alapító és tudományos jogművelést bevezetni kívánó kísérletei ugyan nem jártak tartós eredménnyel, mégis a 14–15. század anyagi és hatalmi fellendülése, (a 15. század derekának bizonytalan hatalmi viszonyai ellenére) a szellemi és művészeti élet emelkedését a gazdasági fellendüléssel együtt meghozta.

A jogélet vonatkozásában talán elég utalni a budai és a pozsonyi jogkönyvre, a különböző okiratminta-gyűjteményekre (*Ars notarialis*), valamint az ide vonatkozó egyre szaporodó jogszabályokra. Míg a 14. században, minden itáliai kapcsolatunk ellenére, Bónis szerint az egyetemjárás kissé

⁶ Bajorország, egyes feltételezések szerint itt házasodott össze Szent István és Gizella. Vö. REICHHOLD, Anselm: *Chronik von Scheyern – Von den ersten Anfängen bis zu Gegenwart*. Weißenhorn, 1998 – A bejegyzés megfejtésében nyújtott segítségét Gabriel Silaginak köszönöm!

¹ A folyamat irodalma könyvtárakat tölt meg. Nemjogászok számára áttekintő tájékoztató J. Justinianus jogalkotására vö. *Ius privatum*. Bp., Osiris, 1998. könyvecském III., az egyházi joggyakorlatra IV., a középkori közös jogra V. részét.

² ZLINSZKY J.: *A magyar jogrend kezdetei*. = *Jogtudományi Közöny* 1996. 7–8. sz. 269–274.

³ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.

visszaesett, a 15. században új lendületet nyert, és most már az itáliai és francia főiskolák mellett a német, ultramontán újonnan alakult főiskolák padjait is megcélolták a tanulni vágyók.

A császár és a pápa középkori hatalmi és tekintélyi egyetértése a legislatio jogát, a közös jog kialakításának, fejlesztésének jogát ezen, egyrészt imperiummal rendelkező, másrészt az örökérvényű *ius Divinum* interpretációjára jogosult két fő hatáskörébe utalta. Mikor összekülönböztek azon, hogy ez hogy és mennyiben illeti meg őket, maguk vonták kétségbe kölcsönösen az addig megfellebbezhetetlen jogköröket, ezzel mérlegelésre jogosítva fel az alsóbb rendű, de önálló döntésre hatalmi valós helyzetüknél fogva képes királyokat, hercegeket. A *iurisdictio* területi joga mellett a szuverének maguknak igényelték a közös jog továbbfejlesztésének, legalább alkalmi kiegészítésének jogkörét: *rex imperator in regno suo*.

Az egyedi hatósági rendelkezések, decretumok mellett most már törvényt is hoztak a helyi uralkodók: igaz, hogy egyelőre csak saját uralmuk idejére, de a bírói gyakorlat általánossá, a helyi szokás, a *ius consuetudinarium* részévé tehetette azokat. A bírák az egyes peres ügyek eldöntésénél, a hatóságok igazgató tevékenységük során éppúgy használták a helyi megfogalmazású jogot, mint a közös jog egyetemek által magyarázott és élvezhetővé tett tételeit. A források bizonytalan, mert nehezen hozzáférhető és terjedelmes tömegében a bírói megítélés kapott döntő szerepet. Egyéb-ként a közös jog anyaga is bővült: az egyetemi magyarázó jegyzetek, glosszák mellé új szabályok is kerültek. Így a hűbéri jog, II. Frigyes császár könyvei, illetve az egyházi Dekretálisok, a pápák jogalkalmazásának megszerezett és kanonizált anyaga.

Mindez a közös jog együtt meghaladta, kivált a könyvnyomtatás előtt, a magánember hozzáféréseinek lehetőségét. Még az egyetemet járt személy is csak szemelvényeket hozhatott magával az ott hallott tételekből és magyarázatokból. A 14–15. század jogtudósai gyakorlati célra készítettek összefoglalásokat, másrészt kisebb, jelentős normákat tartalmazó szemelvény (*regula*) gyűjteményeket.⁴ Ezek eljuthattak különböző központi könyvtárakba.

A 15. században ugrásszerűen megnövekedett azok száma, akik tanulással akarták megalapozni társadalmi emelkedésüket, és külföldi egyetemeket kerestek fel. A jelentősebb nemesek sorában legalább egy rövid ilyen tartózkodás (*Kavalierstour*) szinte kötelezővé vált, de a tehetősebb városi polgárság fiai között is egyre általánosabbá vált az igény. Kivált mikor a városok *iurisdictio*-ja privilegizált alapokat nyert, a szabad városoknak szükségük is volt jogtudó tisztségviselőkre: a bírák, a tanácsstagok, a polgárok szószólói egyaránt igényelték bizonyos jogi ismereteket, enélkül nem tudtak volna helytállni.

A helyi bírói jogmagyarázó hatalom egyrészt az önkormányzat, a területi önállóság megnyilvánulása volt, másrészt bizonyos jobbizonytalanságot jelentett, okozott a hatalmi viszonyai miatt amúgy is tagolt hűbéri vagy rendi társadalmakban. Az előbbi a szuverének nemtetszését válthatta ki, az utóbbi az egyre növekvő távolsági kereskedelem esélyeit rontotta. Szerte Európában felmerült a jogegységesítés és a jobbiztonság iránti igény. Ehhez a jognak egyrészt határozottnak, másrészt áttekinthetőnek kellett volna lennie, tehát írott és terjedelmében korlátozott joganyagot követeltek.

A közös jog írott volt, csak nagyon terjedelmes. Ekkorra már határozott formát öltött kánonja, mind az egyházi jog, mind a glosszált jusztiniánuszi jog és a Hűbéri jogkönyvek szövege állandósult és a 16. század közepén már nyomtatásban is hozzáférhetők voltak. A közös jog használata mégsem volt könnyű, terjedelme tanult jogászt igényelt, és ezt nem minden bírói fórum engedhette meg magának. Mindkét ok mozgathatta a német-római császár jogegységesítő törekvése során

⁴ Hogy ilyenek hazánkban is forgalomban voltak, bizonyítja a kevés, de nem elhanyagolható írott anyagon túl a *Magyar Törvénytárba* a 16. században felvett *Regula-gyűjtemény*, amelynek tételeit a hazai szokásjog részeként használták.

azt a döntést, hogy a Reichskammergericht, a birodalmi kamarai bíróság megalkotásakor a kiadott eljárásjogi előírásban, Ordnungban a *ius commune* használatát és elveinek alkalmazását általánosan előírta. Ezzel viszont újra formailag is császári joggá vált az addig tudományos formában oktatott közös jog, *Gemeines Recht*.

Azok a szuverén országok, amelyek a császári főséget nem ismerték el, mert kívül álltak a birodalom kötelékén (vagy történelmi fejlődés okán, mint a franciák, vagy soha sem kerültek be abba, mint a magyarok vagy lengyelek), az egyetemek jogát ugyan jogforrásnak tekintették, de a császári kamarai bíróság jogát nem. Így mindezekben az országokban felmerült a saját jogegységesítés igénye, s helyzetük és fejlődésük szerint különböző formában oldották meg a problémát.

Magyarországon az Anjouk alatt a perrendben jelentkezett az első komoly idegen jogi hatás, ha Kitionichnak hihetünk. Hunyadi Mátyás, a róla szóló hagyomány szerint, ugyancsak foglalkozott a közös jog befogadásának, vagy legalábbis a jogegységesítésnek gondolatával. Az ő politikai elképzeléseitől talán az sem állott távol, hogy a császári címet megszerezze, s így hazánkat a császársággal ugyanúgy perszónál-unióba kapcsolja, mint Zsigmond tette. (Legalábbis a kölcsönös öröklési szerződések Habsburgok, Jagellók és I. Mátyás között hasonló lehetőségekkel nyilván számoltak.)

Mindenesetre a magyar jogegységesítés útjához, az igazságszolgáltatás megszilárdításán túl, ami I. Mátyás jogalkotásának központjában állott, a hazai szokások összeírása és rendezése, mint előmunkálat, szükséges lehetett. Innét Werbőczy munkásságának valószínű indítása, aki az ismert közös joggal írásba rendezett sajátos hazai szokást kívánt szembeállítani. Ez a terv végülis, bár negyedszázaddal I. Mátyás viszonylag korai halála után, a Hármaskönyv összeállításához vezetett.⁵ Volt azonban a kortárs jogtudománynak Werbőczy feladatától eltérő, a közös jog hazai tudását terjeszteni vagy felhasználni kívánó áramlata is. Bónis a hazai tudomány másik útjaként mutat rá Pápóczi tevékenységére.⁶ Ő maga, nem mélyedve el, mint korábban tervezte, a Werbőczy életmű elemzésébe, megállt ennél a megállapításnál. Ha azonban tovább fűzzük gondolatait, találkozunk a második, recepciós út hazai folytatásával az általa megjelölt egyedi eseten túl is. Korántsem áll, hogy a 16. század a Werbőczy féle hagyományos szokásjoghoz ragaszkodás mellett döntött volna azonnal és határozottan.

A 16. század ugyan meghozta hazánkra a török inváziót, az ország kettéosztását, a császársággal összeolvadás politikai veszélyét, és e lehetőség, mint menekülési út egyidejű számbavételét, de ezek nem vágták el azonnal a tudomány fejlődésének európai irányait. A fellendülő protestantizmus a külföldi egyetemi peregrinációnak újabb lendületet adott, nem csak a teológia és filozófia, hanem a jogtudományok vonatkozásában is. Éppen a távolabbi, de békésebb viszonyok közé került Erdélyből, ott is különösen a szász vidékekről, egyre magasabb számmal törekedtek studiózusok Wittenberg, Jéna, Strassburg felé, miközben az olasz kapcsolatok sem szakadtak meg.

A reformáció mellett a recepció eszmevilága is megindult (vagy tovább folyt) hazánk felé a csatornákon. Szabó Béla kutatásai révén meglehetősen biztonsággal tudunk megnevezni egy sor külhonban jogot is tanult hazánkfíát. Eszmeviláguktól és ismereteiktől nem állott távol a hazai jogrend harmonizálása a császárságéval. Egyúttal a politikai vezetés is gondolkodott szorosabb kapcsolatról, ami a török veszélyt elháríthatóvá tette volna.

E külföldet járt és ott jogot is tanult humanisták egyik kiváló képviselője volt Honterus, erdélyi szász humanista. Tudatosan készítette elő az erdélyi recepciót, mégpedig nem törvényjavaslatokkal – nem volt politikus – hanem a római jog modern tételeinek terjesztésével és megismertetésével. Könyveiből a külföldet nem járt kollégistákhoz is közel jutott a *ius imperiale* gondolatvilága.

⁵ ZLINSZKY János: *Werbőczy jogforrástana.* = Jogtudományi Közlöny 1993. 10. sz. 374–376.

⁶ BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei.* Bp. 1972.

Bizonytal jeles része volt működésének abban, hogy a II. András adta szász statutumok helyébe újabb, modern, nem a római jogot másoló, de azt nagyrészt tételesen alkalmazó törvényt készült, amit Báthori István fejedelem még jóváhagyott. Ebben szerepel – hazánkban először és utoljára – szöveg szerint a közös jog, mint szubszidiárius jogrend, alkalmazhatósága a joggyakorlatban, ha a törvény hézaga úgy kívánja.

Honterusnak a szász államférfiak között méltó társai akadtak. Ám Báthori kancelláriája nem állott meg annál a lépésnél, hogy a szászok törekvését ne akadályozza. Kovasóczy kancellár és társai a magyar jogot is modernizálni kívánták Erdélyben. Míg a 13. századi szász statutumok esetében a teljes megújítás volt az indokolt, addig a nemrég összefoglalt hazai szokás, s annak törvénytervezetben meg is újított Négyeskönyve vonatkozásában a közös joggal való összevetést, szükség szerinti novellálást terveztek. E végből küldték külföldi tanulmányútra a tehetséges fiatal humanistát, Baranyai Decsi Jánost, e munkát elvégeztetendő, majd elvégzendő. 1593-ban készült el az erdélyi magyar jog recepcióját előkészítő nagy munkája, *Syntagma iuris institutionum imperialis ac tripartiti*, amely erre a politikai megrendelésre készült, de már nem érthette el a megbízókat.⁷

Sem a szász törvényreformátorok, sem Decsi János és megbízói nem a közös jog szolgálai másolására, a hazai szokás elvetésére törekedtek. Ugyancsak nem kívánták feladni a rendi magyar politikai önállóságot, rendek és király együttes törvényhozó hatalmát. Ma az európai jogharmonizáció terveinek közepette, tanulhatunk tőlük abban, hogy reálisan fontolták meg a török fenyegetés árnyában a szoros nyugati szövetséghez csatlakozás szükségességét, de nem kívánták feladni hazai jogi kulturánkat. Nem elvetni, javítani és egységesíteni törekedtek, ott, ahol szükséges. Ez a program fogalmazódott meg még egy századdal később is a nagyszombati egyetem jogi karának alapító levelében, mint utolsó kicsengése annak a recepció-s jogfejlesztő irányznak, amelynek egyik korai munkása az erdélyi szász Honterus volt.

ZLINSZKY JÁNOS

Szenci Molnár Albert zoltárkiadásának mintája.* Zoltárköltőnk műveinek kritikai kiadása úgy tájékoztatja az érdeklődőt, hogy ő Ambrosius Lobwasser német zoltárszövegének 1594. évi lipcei kiadásából fordított.¹ A zoltárok genfi dallamának ősforrása pedig az 1562. évi első francia teljes, illetőleg az 1565. évi négyszólamú francia kiadás volt.² Az alábbi hangjegyes példa más lehetőséget kínál megfontolásra.

⁷ ZLINSZKY János: *Vita et opera Ioannis Decii Barovii.* = Publ. Univ. Miskolc, S. Juridica et Pol. VII. (1992.) 207–214., *Baranyai Decsi János.* In: *Magyar jogtudósok I.* Szerk. HAMZA Gábor. Bp. 1999. 41–50.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 34. (Vö. OTKA T 026146)

¹ STOLL Béla szerint „A Szenci által használt 1594-i kiadás szövege...” értendő. Ő a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum példányát tanulmányozta (RMKT/XVII. 6, 405).

² CSOMASZ TÓTH Kálmán, a dallamok sajtó alá rendezője szerint, RMKT/XVII 6, passim; vö. még Magyar Zene 1974: 350–363. – Az RMNy 962 és 1037 [2] leírása is természetesen átvette ezeket a megállapításokat.

PSALM, CXLVII

Obt Gott den Herrn, wie sich ge
 ziemet / Und auch recht ist das man
 Gott rühmet / Es ist ein ding Gott wol
 gefellig / Das sein lob werd gepreist ein
 heilig / Dann er Jerusalem aufbauet /
 Dabey man seine gnad frey schawet /
 Bringt Israet widerumb zu seine Ma
 einen gar zerbrochenen stamme.
 2 Er heilet die zerbrochenen herzen /
 Er lindert ihre grosse schmerzen /
 Er sezt nicht bleiben unverbunden /
 Ihre grosse schäden / bruch vnd wunden.
 Er weis die sternem all zu zeihen /
 Vnd mag ihm nicht an einem fehlen :
 Dieselben auch so wol er kennet /
 Das er sie all mit namen nemet.
 3 Groß ist der Herr Gott unser Herr /
 Es ist kein ding das grösser were.
 Sein kraft ist gar nicht aufzuprechen /
 Noch seine weisheit aufzuzuehen.
 Der Herr die treib / anricht vnd ferecht /

Herborn, 1598.

CXLVII. SOLTAR. T. B.
 Laudate Dominum quoniam bon. &c.
 Istenek diczeretite, az ő fok jo te
 teményiert, melyeket előfiamlalez
 Soltárnac szerzője.

Z Urat diczerjétek, mert jó
 Es az Isten diczeréni méltó,
 Kedves doloz az Ur Istennek,
 Hogy őret diczerjék egy szivel,
 Mert Jerusalem az Isten
 Megépiti nagy kegyelmessen,
 Isten az Israél nemzetét
 Ögve gyiyyti elozsolt népét,
 2 Törődelmes szivet meggyogyit,
 Selemes lelket ő megenyhit,
 Bekötözi az ő sebeket,
 Megkönyebézi síelmeket.
 Az czillagokat megfiamlallya,
 Es azoknac ismár joltudgya,
 Es mindeniket ugy elinert /

Herborn, 1607.

I.

Zenei tájékozottság nélkül is szembetűnő egy módosító jel a 147. zsoltár itt látható dallamának zárósorában. Nem úgynevezett kettős kereszt ez, hanem a # egykor használatos formája. Ezen a helyen teljesen értelmetlen. Véletlenül kerülhetett a szedésbe, és korrigálási hiba miatt benne maradt a nyomtatásban. Egyik kiadvány sem használ ilyen jelet a dallamok közlésében, tehát sem Szenci Molnár *Psalteriuma*, sem az 1598-as német Lobwasser kiadás.³

Az tehát a bökkenő, hogy egy német énekeskönyvben ugyanott és ugyanúgy hibásan találjuk ezt a # jelet, mint Szenci Molnár magyar zsoltárában. Nem csupán a zenei jel egyezik. Ugyanabban

³ A 16–17. századi dallamközlések mellőzték az accidentia (a strófaközben vagy zárlatokban szokásos alkalmi módosítások) jelölését. Ezeket a szakmabeliek tudták, mindennapos gyakorlat révén vált vérükké a stílus ismerete. A jelöletlenség aztán a 20. században ellentétes értelmezésre vezetett. Akik ismerték a régi szokásokat, azok pótolták, vagy énekelték és játszották ahol kellett. Akik visszakívánták az elképzelt tiszta stílust, azok egyháziatlannak és dallamromlásnak bélyegeztek minden odaértett és az egykori praxisban közhelynek számító (de a gyakorlat megszakadása miatt idő közben elfeledett) módosítást. Itt ez a módosítás nem ilyen, hanem valóban hiba. Vö. „Eleitől #ogva...” *Tanulmányok, dolgozatok, hozzászólások a genfi zsoltárok énekléséről*. Szerk. DRASKÓCZY László. Bp. 1993. *passim*.

a nyomdában készült mindkét énekeskönyv. Hollós uram, azaz Christof Rabe (Corvinus) herborni nyomdász nyomtatta ezt az eltévedt keresztet Lobwasser 1598. évi kiadásában, és Szenci Molnár zsoldárainak első kiadásában.

A külföldi nyomdák nem voltak betű szűkében, állva hagyhatták a szedést. Ezért elképzelhető, hogy a zsoldárdallamokat nem is szedték minden kiadáshoz újra. A *Psalterium Ungaricum* megjelentetése idején is történhetett így. Csak áttördeltek a dallamszedést, mert a herborni német kiadás 8° formátumú, Szenci Molnáré pedig (egyezően az úgynevezett „öreg debreceni énekeskönyv” számos kiadásával) 12° formátumban készült.

A dallamszedés háttere így azonosítható. Egy 1598-as vagy későbbi egyszólamú német kiadásból vette át a nyomdász, és hozzá alkalmazta a magyar szöveget. Vajon akkor helyes-e dallamilag ősforrásnak tekintenünk továbbra is az 1565. (vagy 1562.) évi francia kiadást, és Szenci Molnár zsoldárainak dallamait a képzelt ősforrás szerint (át)értelmeznünk? Voltaképpen az is kérdéses, hogy jó Molnár Albert milyen kiadásra hivatkozott. Mit mond az 1565. évi négyzólamú (vagy éppen az 1562. évi első) francia őskiadásról, illetve az 1594. évi német kiadásról mondja-e, hogy azt használta illetve fordította?

(1) Az értelmezést (és így a francia kiadásokat) illetően Csomasz Tóth Kálmán átvette Hendrik Hasper holland himnológus lelkész vélekedését. Erre többször hivatkozott, így Maróthi monográfiájában⁴, és őt követte a kritikai kiadásban is. Hasper⁵ nemes indulattal, de egyoldalúan értelmezte a 16. századi forrásokat. Inkább átértelmezte. Így a mi kritikai kiadásunk állásfoglalása sem lehet minden egyoldalúság nélküli.

Barátja (Clement Dubois) révén ismerte valamelyik francia kiadást Molnár Albert. Miért nem egy 1598-as vagy 1603-as francia kiadás lehetett ez? Miért az első kiadás? Ha feltétlenül szüksége volt Molnár Albertnek négyzólamú dallamokra, meglelte Andreas Spethe latin kiadásában (ez először 1596-ban jelent meg), erre hivatkozik is. A Szenci Molnár irodalom mindmáig nem közölt olyan adalékot, amely a négyzólamú francia (Jaqui) kiadás ismeretére – ha nem bizonyítékot, de legalább valamilyen – utalást tartalmazna. Sem az 1562. évi genfi kiadásra. És mégis, a dallamokat közölve ezekre hivatkozik Csomasz Tóth Kálmán, mint normatív és hiteles mércére.

(2) A német kiadást illetően Szenci Molnár ezt mondja: „látom nem ritkán lenni ez mostani időben, hogy az köz nyelven való írásoknak Deák előljáro beszédet teyenenec elejökbe. Példa erre, az Lóbvaszszér Ambros Doctornac Soltáros könyve, (kinec vezető sinorjat követtem ez fordításban) Lipsiában 1594”. Kétségtelenül ismerte ezt a lipcei kiadást. Azt nem mondja, hogy csupán ezt ismerte, vagy hogy mindent ebből fordított. Védekezik, azért ezt említi. Fabianus Lobwasser apja munkájának eme korrigált kiadása elé latin előszót illesztett, a maga magyar munkáját Szenci Molnár is két nyelven írott előbeszéddel szerezte meg. Példára hivatkozik tehát, a kétnyelvűséget magyarázza. Nem következik ebből, hogy nem ismerhette, nem használhatta azt a kiadást, amelyből az ő munkájához felhasználták a dallamok készen álló szedését. Ismerhette a többi kiadást (ha volt), amely Herbornban került ki ugyanabból a nyomdából. Egyszólamú német kiadás(ok)ról beszélhetünk ezek szerint, mint mintáról, nem pedig francia négyzólamú kiadásról, amely bizonyosan ritkább lehetett Heidelbergben és környékén, mint a Pfalz templomaiban általánosan használatos Lobwasser példányai.

⁴ RMKT/XVII/6, 420. *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Bp., Akadémiai K., 1978. 124. Visszautal *A református gyülekezeti éneklés* (Bp. 1950. 115–121, 236–237, 282.) megállapításaira, ahol már szintén őt követte. Csomasz Tóth himnológiai kézikönyve kiadása előtt, valamint az 1948-as református énekeskönyv szerkesztése közben Hasperrel levelező kapcsolatban volt.

⁵ Bernhard SMILDE disszertációja szerint (Leuwarden, 1986.), vö. HAMAR István: *Hasper és az egyházi ének*. In: „Eleitől #ogva...” *Tanulmányok...* 43–46. – KARASSZON Dezső: *Nem tilos a kereszt!* = Magyar Egyházzene (1.) 1993/1994. 310–315.

A külföldi könyvtárak és a fellelhető példányok tanulmányozása során bizonyonnal tisztázható volna, hogy volt-e még több más (elsősorban herborni, de bármely más német és pfalzi) zsolttárkiadás 1694–1606 között, amely mintája és sugalmazója volt vagy lehetett Szenci Molnárnak. Addig is hasznos áttekintenünk, hogy az 1598. évi egyszólamú pfalzi kiadás tartalma mennyire hasonlít és miben tér el Szenci Molnár magyar zsolttárkönyvétől.

II.

Szenci Molnár oppenheimeri kiadásában jelentős többletet kapunk a zsolttárok első (herborni) kiadáshoz képest. *Oppenheimeri Függelék* néven emlegeti a szakirodalom ezeket a genfi Zsolttárkönyv után következő énekek gyűjteményét, noha annak semmi jele nincs, hogy maga Szenci Molnár Albert is így tekintette volna. Sokkal inkább egy tágabb egység szerves alkotórészének, a Biblia szövege mellett több összetartozó részlet együttes és hiánytalan megjelentetése jegyében illene jellemeznünk nekünk is. Soha nem törekedett Molnár Albert arra, hogy az óprotestáns szertartásból az istenes énekeket kiszorítsa a saját zsolttárátirataival. Az énekgyűjtemény azt is kétségtelenül megmutatja, hogy elképzelésében és szándékaiban nem volt helye annak, hogy csak genfi zsolttárok éneklése tartozzék a magyar református szertartásba. A genfi zsolttárok kizárólagos favorizálása, és minden más ének (és a szertartási éneklés) mellőzése, elhagyogatása, elsorvasztása vagy tilalma későbbi törekvés, a puritánok túlkapása. A genfi dallamokra megverselt Zsolttárok könyvének semmiképpen nem függeléke a többi ének, hanem egy nagyobb egységbe integrált egyik alkotóelem a Biblia mellett, önálló és zárt részlete az összetartozó egésznek. Énekeskönyvként pedig tömörítvény, vagy egy teljesebb gyűjtemény váza, magja.

1607-ben még csupán egyetlen újszövetségi kantikum megverselt változatát találjuk a százötven zsolttár után, meg négy (általában Szenci Molnár szerzéseként emlegetett) genfi zsolttárdallamra született éneket (Mindennémű háborúság ellen, Az Isten törvényéről, valamint Az Vr vaczorája előtt és Az Szent Vaczora után). A kantikumok beiktatása többek között francia példa. A protestáns énekeskönyv tágabb értelmezésére az 1598. évi herborni kiadás jó példatárral szolgál (és a hasonló pfalzi kiadások). Szenci Molnár nem egy kiválasztott német énekeskönyvet hiánytalanul utánzó magyar változat előállítására törekedett, hanem meggyőződése, tapasztalata szerint szabadon válogatott. A prózai részek fordításában is önálló, az énekgyűjtemény csoportosításában pedig a már kialakult magyar hagyomány legjavát örököltette. Hazai énekeket és imádságokat is illesztett zsolttárai mellé, mint szintén az elképzelt nagyobb egység szerves tartozékait.

A két főcímlap (1598⁶ + 1612⁷) szövege:

<p>Pfalmen Dauids, nach Frantzöfischer Melodey vnd Reymen art in Teutfche reymen verftändlich vnd deutlich gebracht Durch Ambrosium Lobwaffer, D.</p>	<p>Szent Davidnac Soltari az Franciai Notaknac es Verfeknec Módgyokra Magyar Verfekre fordittattac és rendeltettec az Szenci Molnár Albert által.</p>
---	---

⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár B 943 jelzetű példánya Franciscus Eöb 1760 tulajdonosi bejegyzését tartalmazza, korábbi nevet nem. Valószínűleg hazai tulajdonos kezében volt már korábban. A kötet csak a 19. század második felében került a könyvtárba. Ósz Ferenc debreceni származású, az iskola törvényeit 1758. április 27-én írta alá. Neve mellett későbbi bejegyzés: „Exuit. Jam procurator.” Több könyve közül például az 1757-ben (tehát már felsőbb tanulmányai megkezdése előtt) vásárolt Calvin *Institutio (Vnderweisung inn Christlicher Religion...* Heydelberg, M. D. LXXII.) Lugossy József birtokából jutott a Nagykönyvtárba.

⁷ a–i, k–m = 1–142, [143–144], 145–190, [1] pp.

Sampt etlichen andern Pfalmen vnd geiftlichen Liedern, fo in den Kirchen vnd Gemeinden zu fingen gebreuchlich.	Egyéb régi fzikott Pfálmofockal és válogatott lelki énekecek: Catekifmuffal, kőzönfeges imátságoknak, és Egyházi ceremoniáknak formáival egyetemben.
--	--

A Szenci Molnár *Psalterium*ának főcímlapján feltüntetett önálló (járulékos) részek összegző német címszövege egy külön címlappal, de szintén az együttes megjelentetés szándékával nyomtatott kátéfüggelék előtt található (K^{iv}–M^{viii} = [3], 37 p.) 1598-ban. Ennek szövege alább következik.

A Zsoltárok könyve (Psalmen Davids – Szent Davidnac Soltari) után következő egyes énekcsoportokat elkülönítem: [1] Kantikumok, [2] Psalmen und geistliche Lieder – Psalmusoc (parafrázisok), [3] Lobgesänge – kantikumok, Te Deum, [4] Der Catechismus – katekizmusi énekek, [5] Festgesänge – Ünnepi énekek, [6] Lehr und Trostlieder – Alkalmi és vegyes énekek (gondviselés, házasság, reggeli és esti, étkezéskor, háborúság ellen, útonjáróké, bűnbocsánati, temetési), [7] – [9] Heidelberger Catechismus, Haustafel, Gebeten, Kirchenordnung – Heidelbergi Káté, imádságok, szertartásrend.

Az egybetartozást, tehát nem egymástól független egységek véletlenszerű összekerülését, hanem tudatos összeillesztését, nyomatékosan hangsúlyoznunk kell. Ennek külső jegye, hogy a nyomdai füzetek számozása is folyamatos, illetve a főcímlap is kimondja a részek összetartozását németül és magyarul egyaránt.

A 16. századi énekszövegeknél alább csak néhány szemelvényes példát említek meg, mind-egyik RPHA⁸ számát megadom, a további részletek ott részletesebben olvashatók, mint a kritikai kiadásban.

[1]

A Psalmen Davids/Zsoltárkönyv végén megvan a versbe foglalt Tízparancsolat és egy kantikum. A többi újszövetségi kantikum a zoltárparafrázisok csoportja után következik alább, mert a német példában is ott van.

Die zehen Gebot Gottes.
Der Gefang Simeonis

Az Istennek Tízparancsolattya. *Emeld föl
βived, fted nyisdmeg
Az Simeonnac eneke. Uram boczassadel*

[2]

A magyarországi liurgikus használatra (vagy ismertségre) tekint az alábbi éneksorozat, amely például a Szegedi Gergely énekeskönyvéhez is hasonló (1569). Nem tudjuk, hogy Szenci Molnár (a debreceni és a Bornemisza-féle, meg Huszár Gálé mellett még) milyen énekeskönyvekből válogatott. Talán részben megoldódna ez a kérdés, ha megismerhetnénk a Beythe István elveszettnek hitt, de ma már legalább töredékesen ismert énekeskönyvének teljes tartalmát.⁹ A *Psalmusokból való Isteni Diczeretec* elnevezés már megvolt Huszár Gálnál 1560-ban, és egészen 1806-ig megmaradt a református énekeskönyvekben. Ez az énekcsoport elég jól követi a németet. Megteheti, mert Magyarországon is nagyjából annyi (kiválogatásra méltó) zoltárparafrázis lehetett használatban,

⁸ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Direction: Ivan HORVÁT assité par Gabriella H. HUBERT. Paris, 1992. Ad Corpus Poeticarum.

⁹ RMNy 648

mint Pfalzban. Hazánkban a 18. század végéig összesen százhárom ilyen „zsolnári éneket” találunk a debreceni énekeskönyvben. Közülük csak néhány ered a 17. századból, a többi mind a reformáció századában keletkezett. Volt ennél több is, de már Huszár Gál utalt arra, hogy elhagyta némelyiket az alkalmatlanok közül. Szenci Molnár olyan válogatott énekeket kereshetett össze, amelyeket méltán a Pfalzban szokásosak mellé állíthatott. Mintegy tizedét válogatja össze annak az énektermésnek, amelyet ismerhetett. A későbbi énekesoportokban az eltérés jelentősebb, párhuzamról csak helyenként beszélhetünk.

<p>Folgen etliche Pfalmen vnd geiftliche Lieder, so von Christlichen gotfeligen männern gefellet, vnd auß dem gemeinen Pfalmbüchlein, als die gebräuchlichste vnd besten, außgezogen, vnd mit angehenget worden. (112–124).</p>	<p>Következnek Egynehány Pfalmusoc es Lelki Enecek, az közönfeges énekes könyvekből kiválogattac es ide helyeztetec. (112–142).</p>
<p>I. <i>Wol dem menschen</i> (Ludwig Oeter) XII. <i>Ach Gott vom himel</i> (Martin Luther) XIII. <i>Ach Gott wie lang</i> (Matthäus Greiter) XVIII. <i>Es spricht der unweisen</i> [anonymus] XV.¹⁰ <i>Oh Herr wer wird</i> (Wolfgang Dachstein) XXXI. <i>In dich hab ich</i> (Adam Reißner) XXXVII. <i>Erzürn nicht</i> (Ludwig Hetzer) XLVI. <i>Ein feste burg...</i> [Luther] LI. <i>O Herre Gott begnade</i> (Matthäus Greiter) [LI.] <i>Erbarm dich mein</i> (Erhart Hegenwalt) LIII. <i>Der thorecht spricht</i> [anonymus] --- --- --- --- --- LXXVII. <i>Es wöll uns Gott</i> (Martin Luther) LXXI. <i>Herr Gott ich traw</i> (Heinrich Vogter) LXXIII. <i>Gott ist so gut</i> (Heinrich Vogter) --- --- --- --- XCI. <i>Wer in dem schutz</i> (Sebald Heyden) CIII. <i>Nu lob mein feel</i> (Paulus Speratus) --- --- CXIII. <i>Da Ifrael auß Egypten</i> (M. Greiter)</p>	<p>Elő Pfalmus <i>Bodog az olyan ember Istenben</i> RPHA 203 XII. Soltar. <i>Oh Ur Isten tekents hozzác</i> RPHA 1139 --- --- --- --- XLVI. <i>Erős várunc nékanc az Isten</i> RPHA 392 LI. <i>Ur Isten irgalmaz nékem</i> RPHA 1436 --- --- LVII. <i>Irgalmaz Ur Isten immáran</i> (István deák) RPHA 590 LXV. <i>Soc jó téteményén nagyon</i> (Sztárai Mihály) RPHA 1259 <i>O mint keferegnek</i> (Szegedi Kis István) RPHA 1127 --- --- LXXIX. <i>Felfeges Isten néked jelenttyá</i> RPHA 415 LXXXVI. <i>Az jo hittember beléd</i> (Rimai János?) RPHA 14 --- CIII. <i>No diczérd lelkem az Urat</i> RMDT II. 271 CXII. <i>Bodog az ilyen ember ó</i> (Szegedi Gergely) RPHA 202</p>

¹⁰ Tévesen CXV. sorszámmal

CXV. <i>Nicht uns, nicht uns</i> (Matth. Greiter)	---
CXIX. <i>Es seynd doch felig</i> (Mathhäus Greiter)	---
CXXIII. <i>Wer Gott nicht mit</i> (Martin Luther)	---
[CXXIV.] <i>Wo Gott der Herr</i> (Iustus Ionas)	---
CXXV. <i>Nu welche hie ihr</i> (Mathhäus Greiter)	---
CXXXVII. <i>Wo Gott zum hauß</i> (M. Luther)	---
CXXXVIII. <i>Wol dem her in Gotts</i> (M. Luther)	CXXXVIII. <i>Minden hiv Kereftyének</i> RPHA 960
CXXX. <i>Auß tiefer not</i> (Martin Luther)	CXXX. ¹¹ <i>Végtelen irgalmu</i>
CXXXVII. <i>An wafferflüssen</i> (W. Dachstein)	(Újfalvi Katona Imre)
CXXXIX. <i>Herr Gott der du</i> (H. Vogter)	
---	CXLVI. <i>Diczérd az Iftent mostan oh én</i>
---	RPHA 251
	CXLVII. <i>Drága dolog az Ur</i> (Sztárai Mihály?
	Skarica Máté?) RPHA 291

[3]

Az újszövetségi kantikumok sorozata (amely a szolozsma alkotórésze) – főntebb már láttuk – elkezdődik a 150. zsoltár után. Később a zsoltárok után nyolc, végül kilenc ének volt a debreceni típusú énekeskönyvben egészen 1806-ig, az itt következők (egyes kantikumok megverselt alakban, úrvacsorai és fohászokó éneke); kivéve a „Te Deum laudamus” verses alakját (ennek magyar gregorián változata a debreceni énekeskönyv elején a himnuszok sorát zárja az egész 18. század folyamán). A többi újszövetségi kantikum azért nem a Zsoltárkönyv, hanem a parafrázisok után következnek a katekizmusi énekek előtt, mert itt még német forrásait (mintáit) szorosabban követi Szenci Molnár (németül is a parafrázisok és a catekizmusi énekek csoportja között vannak ezek a kantikumok).

Szenci Molnárnál megvan egy ószövetségi kantikum is, az Anna éneke, ez az itt bemutatott német énekeskönyvben nem található. Forrása és mintája valamilyen más kiadványban rejtőzhet. A szolozsma többi ószövetségi kantikuma is mind hiányzik magyar protestáns énekeskönyvekből és graduálókból (a Mózes tanító és hálaadó éneke, Habakúk zsoltára, Ezékiás imádsága és a három ifjú éneke), az Anna éneke is csupán itt van meg.¹²

[Lobgesänge] (124–125).	[Cantica] (120–121).
---	Anna aßbony háláado éneke <i>Öri</i> az én ßivem
Der Lobgefång Zacharie (Johann Englifch)	---
Der Lobgefång Marie (Symphorianus Pollio)	Szűz Mária Éneke: <i>Magaßtallya</i> az én ßivem
Der Lobgefång Simeonis (Martin Luther)	---
Te Deum laudamus (Martin Luther)	Te Deum laudamus <i>Teged Ur Iften</i>

[4]

A katekizmusi énekeknek külön csoportja megvolt már Huszár Gál 1560-ban nyomtatott énekeskönyvében (de még nem külön címmel). Meg is maradt mindmáig a református énekeskönyvben. Szenci Molnárnál Albertnél azért következnek ezen a helyen (az ünnepi énekek előtt), mert a német példát eleinte szorosabban követi. Eltér annyiban, hogy például a Huszár Gálnál megtalálható gregorián

¹¹ Tévesen CXXXX. sorszámmal

¹² Csupán az ÁROKHÁTY Béla szerkesztette énekeskönyvben (Szabadka, 1939) jelent meg ismét.

tételekből nem vesz át párhuzamosan semmit. Lehet, hogy azért, mert nem tudta megoldani a dallamközlést. A német példához hasonló funkciójú énekek azonban vannak ebben a csoportban.

Keresztelési szertartásra való református ének itt jelent meg először (maga Szenci Molnár írhatta vagy fordíthatta, de erre eddig még nincs kétségtelen bizonyosságunk, az e csoportbeli énekek szerzőinek többsége szintén ismeretlen), ez az ének máig használatos, újabb református keresztelési ének azóta is alig született. A Tízparancsolat-ének azonban már megjelent Huszár Gálnál 1574-ben¹³, majd például 1579-ben¹⁴ és 1602-ben Debrecenben (Újfalvi énekeskönyvében)¹⁵ és valamivel ezután Bártfán.¹⁶ Tehát szélesebb körű 16. századi elterjedtségéről beszélhetünk. Az úrvacsorai „Hallgasd meg Úr Isten” is megjelent például a Váradi énekeskönyvben.¹⁷ A genfi zsoltdallamokra szerzett énekcsoport nem minden tagjáról tudjuk (ma még), hogy 16. századiak, de amit tudunk, az mégis azt jelenti, hogy már Szenci Molnár előtt is írtak genfi dallamokra magyar énekeket. Tehát már azelőtt, hogy Andreas Spet (1596) latinra fordított genfi zsolttárai elterjedtek. Ezek felekezeti határokon átvélő ismeretét vagy elterjedtségét az is mutatja, hogy Bogáti Fazakas Miklós nótajelzései között szintén megvan a Tízparancsolat nótájára, azaz genfi zsoltdallamra utalás.¹⁸

Der Catechismus. (125–129).	Catechifumfi Tanufágról való Enekek. (121–123).
Die zehen Gebott (Martin Luther), <i>Menſch willtu leben feliglich</i> (M. Luther) Apoſtolifche Glaube [I. gregorián] [II.] <i>Wir glauben</i> (M. Luther parafrázisa) Das Vatter vnſer [I. gregorián]	Az Tíz parancsolat <i>O Izrael berető népem</i> RPHA 1114 --- Az Apostoli Credo. <i>Híſec az menybéli egy</i> --- ---
[II.] <i>Vnſer vatter</i> (M. Luther parafrázisa) Die historia von de Tauf des Herren Chrif (Martin Luther) ---	Az Urnac imádfága. <i>Mi Atyánc ki vagy</i> <i>menyekben Te fiaid</i> RPHA 906 Azon imádfág <i>Mi Atyánc ó kegyes Iſten</i> Kerebtféggkor való enec. <i>Ur Iſten kérúc</i> <i>tegedet</i>
Eine danckgefäng beym heiligen Abendmal (Martin Luther) <i>Gott ſey gelobet</i>	Az Úrvacsorája előtt <i>Halgaſd meg Ur Iſten</i> Az ſzent vacsora utan <i>Oh én lelkem, diczérjed</i>

[5]

Az alább egymás mellett látható énekszövegek csak néhol megfelelői egymásnak. Ennek az énekcsoportnak a nem sokkal későbbi elnevezése (a debreceni énekeskönyvben): „Innapi énekek” (ugyanakkor a himnuszok felirata, amelyeket eredetileg nem a gyülekezet, hanem a kántor és az énekkar szólaltatott meg: „Eszendőtszakai innepeknek rendje szerént”), ezek az egyházi év rendjében énekelt kanciók. A viszonylagos párhuzam megvan. Gyaníthatjuk, hogy csak a fontosnak

¹³ RMNy 111^a (vö. RMDT I. 167)

¹⁴ A Hoffhalter által nyomtatott debreceni énekeskönyvben: RMNy 429, 188

¹⁵ A SZILVÁS–ÚJFALVI szerkesztette debreceni énekeskönyvben: RMNy 513, 41^a

¹⁶ 1602–1609 körül, legkésőbb 1614-ben: RMNy 965, 144 (ugyanítt 1593-ban is megvan:

RMNy 713, 274)

¹⁷ RMNy 222

¹⁸ Vö. RMDT I. 167

tartott vagy különösen kedvelt énekeket válogatta Molnár Albert, amelyek méltán sorakozhattak a genfi zoltárok meg a pfalzi énekeskönyvek egyéb énekei mellé. Lehetséges ugyan, hogy nem jutott hozzá elegendő forráshoz, és csak fejből idézett. Arra is gondolhatunk, hogy általában igyekezett egy-egy mintaéneket közölni azonos funkcióban, tehát minden fontosabb ünnepi alkalomra, de láthatóan nem volt szándéka a teljes hazai énekkincs széles körű reprezentálása. Például a „Christ lag in Todesbanden” magyar változata (Krisztus az mi bűneinkért) Huszár Gálnál, Bornemiszánál és a Szegedi Gergely féle énekeskönyvben is megvolt, nála nincs meg. Az „Ó népeknek megváltója” megvan az Eperjesi graduálban (vö. RMDTM I. 161), ez fölveti a korábbi közös forrás lehetőségét. Ennél, és a többi énekcsoportnál számos megválaszolatlan kérdéssel szembesül még a továbbkutató.

Festgefäng. (129–138).	Ünnepi Enekek. (124–131).
Zu anfang des Aduents. Veni redemptor gentium <i>Nv kom der Heyden Heyland</i> (Luther)	Adventre, az az: Eljövételre való, Veni redemptor... <i>O népeknek megváltója</i>
Gefäng auf den Christag <i>Der tag der ist so freundenreich</i> – [anonymus]	<i>Az Kereštyénfében Igaz vallás az hitben</i>
Ein ander gefang von der Geburt Christi <i>Efaie 9 Ein kindlein so löbelich</i> – [anonymus]	Nagy karacsonra. <i>Diczeretes az gyermek</i>
Der hymnus A Solis ortus cardine <i>Christum wir sollen loben schon</i> (Martin Luther)	RPHA 258
Ein Lobgefäng <i>Gelobet sey tu Jesu Christ</i> (Martin Luther)	<i>Ur Isten veletec Kereštyénece</i> RPHA 1444
Ein freudenlied vom kindlein Jefu <i>Von himel hoch da kom ich her</i> (Martin Luther)	---
Ein lobgefäng für di geburt Christi <i>Grates nunc omnes Dancksagen wir alle Gott vnsern</i> (Erastus Alberus)	---
Der Engel Lobgefäng <i>Allein Gott in der höh sey ehr</i>	<i>Jer mindnyájan örüllýuc</i> RPHA 656
Historia des leydens Jefu Christi nach der beschreibung der vier Euangelisten <i>O mensch bewein dein sünde groß</i> [anonym.]	Hálá adás az Christus születéféért <i>Grates nunc omnes Hálát adgyunc mindnyajan az Ur Istennec</i> RPHA 481
Auf das Osterfest <i>Christ lag in todes banden</i> (Martin Luther)	<i>Nekük szleték mennyei király</i> RPHA 1066
Ein ander alter lobgefäng ... <i>Christ ist erstanden</i> – [anonymus],	Christus szenvedfenece es halálánac historiája
Ein ander lobgefäng <i>Jesus Christus vnser Heyland</i> – Martin Luther	<i>Sirafd meg ember búódott</i>
Ein ander lobgefäng <i>Christ ist erstanden</i> – (Thomas Blaurer)	---
Von der Himelfahrt Christi <i>Christ fuhr gen himel</i> [anonymus]	---
Ein ander gefäng <i>Auf diesen tag gedenccken wir</i> (Johannes Zwick)	---
Ein ander lied... <i>Ich glaub in Gott den vatter mein</i> (Johannes Zwick)	<i>Hufvetra avagy Christus feltámadáfa napjára</i>
	<i>Christus feltámada igazfágunkra</i> RPHA 784
	<i>Christus feltámada Mi búüket elmosá</i>
	RPHA 790

	<i>Az Christus menybe menéférül</i> <i>Az Christus menybe felméne</i> RPHA 19

Auf das Pffingftfest Veni creator Spiritus <i>Kom Gott schöpfer</i> (Martin Luther)	Pünkesd innepere. <i>Az püköfdnek jeles napján</i> RPHA 37
Ein ander bellied zu Gott <i>Kom heiliger Geist, Herre Gott</i> (Martin Luther)	<i>Jóvel Szent Lélec</i> (Szegedi Kis István) RPHA 697
Ein ander lied zu dem heiligen Geißt <i>Nv bitten wir den heiligen Geist</i> (Martin Luther)	<i>Könyörögjünc az Istennek</i> (Huszár Gál) RPHA 774
Ein ander gebett zu dem Heiligen Geißt <i>Kom heiliger Geist o Gottes salb</i> [anonymus]	<i>Mindenható felféges atya Ur Isten</i> RPHA 975
Am tag der H. Dreyfaltigkeit <i>Gott der Vatter wohn vns bey</i> (M. Luther)	<i>Járuljunk mi az Istennek</i> (Huszár Gál) RPHA 632
	<i>Szentháromság és csak egy Istenfég</i> RPHA 1326

[6]

Ebben az énekcsoportban alig van közvetlen megfelelés. Itt Szenci Molnár a Magyarországon kialakult rendre még fokozottabban tekint. Lazán követi a debreceni (lőcsei) énekeskönyvek vonalát, ott ezek az énekek a „Külömb-külömb-féle dítseretek” csoportjában találhatóak (ezek alkalmiak, részben 17. századi újabb költemények, pótlások a szertartások sajátos alkalmaira). Ez a csoport kevésbé hasonló párja a pfalzi mintának. Nincs is külön címe sem az énekcsoportnak, de az élőfejből látható az összeállítás. Ez olvasható alább zárójelben. A továbbkutatók kedvéért a német énekek feliratát közlöm rövidítve, és a sorkezdetet. Egyes énekeknek van (későbbi) magyar megfelelője, de itt csak az 1612-es állapot fontos, és a Szenci Molnár által például vett pfalzi német indíttatások körvonalazása. Például a „Wan mein Stündlein vorhanden ist” két magyar fordításban ismert (El jöven már az én órám Lőcse 1632, illetve Midőn eljün az én órám Lőcse 1635.) Az étel előtte és utána való ének alább megvan a német más helyén: Szenci Molnár sorrendjét megtartottam; egyes énekcsoportok így egymás mellé kerülhettek.¹⁹ A halottas énekek is együtt következnek. Ezek is külön csoportban voltak 1560-ban és 1574-ben (Huszár Gál komjáti graduáljában).

Az „Erhalt uns Herr + Da pacem” (Atya Isten tarts meg minket) már 1560-ban megjelent nyomtatásban, tehát Bod Péter értesülése nem lehet helyes, az akkor még csak tizenhat esztendőös Skaricza Máté aligha lehet az átültetője. Igaz, a Skariczának tulajdonított énekek szerzősége általában kérdéses. A 136. zsoltár nyomán készült Tischlied magyar változata megvan. De például a máig sok helyen elmaradhatatlan 1530–1550 tájáról való „Jer, temessük el a testet” (RPHA 659) kezdetű halottas éneket Szenci Molnár elhagyja német eredetije mellől (Michael Wisse). Pécselyi Király Imre énekeink (és a maga meg kortársai feltételezett magyarításai) mellett 16. századi énekekből való válogatást találunk számos kérdőjellel.

Lehr vnd Trostlieder. (138–145).	(Gondviselés, Házasság, Utonjáró éneke, Bűn boczánattyáért, Halal ellen, Halotti Enekek) (131–142).
Vor dem ganzen werck der erlöfung... <i>Nv frewt euch lieben Christen</i> (M. Luther)	---
Ein Lied von der gnaden Gottes... <i>Es ist das heil vns komen her</i> (Paulus Speratus)	---
Ein Lied von dem fall... <i>Durch Adams fall is gantz verderbt</i> (Lazarus Spengler)	---

¹⁹ Egyes énekek megfelelésének és eredetijének felsorolását lásd HUBERT Gabriella ugyanitt megjelenő tanulmányában.

Ein Betlied zu Christo <i>Jch ruf zu dir Herr Jesu Christ</i> [anonymus]	---
Ein Gebet vmb vergebung der sünden <i>Allein zu dir Herr Jesu Christ</i> [anonymus]	---
Ein Lobgefäng von Christo <i>Herr Christ der einig Gottes sohn</i> [anonymus]	---
Ein Lied wider die feind des Glaubens <i>Mag ich vnglük nicht widerstan</i> (Maria Königin zu Ungern vnd Behem)	---
Ein Lied, von der kraft der götlichen wort <i>O Herre Gott dein göttlich wort</i> [anonymus]	---
Ein Bettlied zu der heiligen Dreyfaltigkeit, vmb erhaltung des götlichen worts, wider den Bapst vnd Türcken <i>Erhalt vns Herr bey deinem wort</i> (Martin Luther)	---
Der Chorgefäng <i>Da pacem Domine Verleyh vns friden gnediglich</i> [anonymus]	<i>Atya Isten tarts meg minket</i> RPHA 104
Ein ander Betlied vmb friden <i>Gib frid zu vnser zeit o Herr</i> (Wolfgang Capito)	<i>Da pacem Domine Adgy békefféget Ur Isten</i> RPHA 58
Ein geistlich morgenlied <i>Jch danck dir lieber Herr</i> [anonymus]	---
Christe qui lux es & dies <i>Christe der du bist tag vnd licht</i> [anonymus]	<i>O mennyei nagy bodogfág</i> RPHA 1123
Ein ander Composition <i>Christ der du bist der helle tag</i> – [anonymus]	<i>Meg bantunc Isten bútelen tegedet</i> RPHA 859
*	<i>Sok hálád adáffal mi most tartozunc</i> RPHA 1251
Ein gefäng vor dem Tische <i>Dich bitten wir dein kinder</i> – [anonymus]	<i>Mire bánkodol oh en bivem</i> RPHA 999
Das Gratias nach dem essen <i>Dancket dem Herrn, dann er ist so frewndlich</i> [Johann Horn?]	<i>Megfoghatatlan kegyes Istenfég</i> (Uz Bálint) RPHA 862
Ein gefäng nach dem Tische <i>Herr Gott nvn sey gepreiset</i> [anonymus]	<i>Kezdetben hogy Isten Adamot vö.</i> RPHA 118
	<i>Seregeknek Ura és erős Istene</i> (Sziráki B.) RPHA 1224
	<i>Szenteltéffék Uram az te</i> (Bornemisza Péter) RPHA 1324
	<i>Dicsérlek Uram téged Hogy ez emult éyjel</i> (Péczei Király Imre)
	<i>Hálád adoc néked menybéli Isten</i>
	<i>Könyörgóc Uram minden emberekért</i>
	<i>Christus, ki vagy nap és világ</i> RPHA 804
	<i>Hozzád kiáltáfunkat Halgáfd meg Ur Isten</i>
	<i>Adgyunc hálád az Urnak mert érdemli</i> RPHA 61
	<i>Uram Isten, ki igértél oltalmat</i> RPHA 1426
	<i>Emberi nemzetnek te igaz őrzője</i>
	<i>Ur Isten, mely foka vadnac</i>
	<i>Irgalmaffágnak Istene Mindeneknek</i> RPHA 288
	<i>Vártam Istennek kegyelmét</i>
	<i>Bocskáfd meg Ur Isten</i> (Balassi Bálint) RPHA 185

Ein schön Betlied zu Christo Herr Jesu Christ wahr mensch vnd Gott (Paul. Eberus)	Néked mennyei bent Atyánc könyörgünc RPHA 1062
Ein gefäng im anfang der Predigten O Gott du vnser vatter bist [anonymus]	Jésus Kristus, Istennek fia RPHA 666 (?) Az mi életünknek közepette [Media vita] (Skaricza Máté?)
Pfaltzgraf Friderichs des dritten, Churfürste, &c. Reim, in gefäng gestellt. Herr Gott du lieber vatter mein	Tudgyuc, Uram Isten hogy mind (Cseh ?) RPHA 1389 Adgy idvőfféges kimuláft (Dézsi András) RPHA 59 Jer, temeffű el a teftet RPHA 659 Emlékezzünc mi kerefztyén népek RPHA 374

[7]

A *Heidelbergi Káté* 129 kérdése–felelete, lókusokkal, hozzá csatolt imádságokkal magyar kiadásban szintén Szenci Molnár újítása az énekeskönyv és a Biblia mellett. Az újítás szót használok, mert a magyar protestánsok tudatában voltak, hogy a kialakult szokások egyéni tetszés szerint való megváltoztatása feltartóztathatatlan folyamatot indít el. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a közösségi döntésnek kell a liturgikus változtatásokat is előzetesen jóváhagynia, és ezért fenyegették azokat, akik e nélkül vetemednének újításokra. Molnár Albert zoltárait jóvá is hagyta a szatmárnémeti zsinat 1646-ban. Az egyházkormányzást gyakorló erős személyiségek ezzel a korlátozással visszaélhettek ugyan, de a szélsőségesek és a kényes politikai helyzet miatt szükséges volt a túlzások elhárítása. Így is az történt, hogy egységesen elrendelt liturgiát a hazai reformátusok majd csak több mint három évszázaddal később tudtak elfogadtatni.

A káté beletagolása egy nagyobb egységbe, és kátéval kapcsolatosan az egységes megjelentetés szándéka kétségtelen, ezt nem is szokás megkérdőjelezni. Mintha más kategória lenne, a zoltárkönyvvel kapcsolatban főntebb emlegetett *Oppenheimeri Függetelék* ezzel ellentétes felfogású megnevezés, amely a szakirodalomban szinte véglegesen elfogadott. Szenci Molnár tud a káté Huszár-féle kiadásáról²⁰, és a vele együtt megjelent imádságokról is, amelyekből a reformáció százados ünnepeire újra is közöl egyet.²¹ Az előfeje mutatja, hogy a következő csoport végén a hálaadó és prédikáció utáni a „Debreceni Ecclesia imádsága volt” (máshonnan ezt mindmáig nem ismerjük). Ezt ráadásként csatolta a németből fordítottakhoz.

Catechismus, Oder Kurtzer Vnderricht Christlicher Lehr, wie der in Kirchen vnd Schulen der Churfürstlichen Pfaltz getrieben wird. Sampt de Kirchen Ceremonien vnd Gebeten.	Catechismus, Az az Az Kerefztyeni Hitre valo rövid tanítás. (145–163).
[A német megfelelőket lásd alább!]	Hazi Könyörgefec avagy Czelédes embereknek s–azok czelédinec és kinekinek tulaydon imádlági. (163–167). Reggeli imádlág.

²⁰ NAGY KÁLOZI Balázs több ok alapján feltételezte, hogy Huszár Dávid apja, Huszár Gál, és nem a saját maga fordítását adta ki 1577-ben. Vö. *A Heidelbergi Káté első magyar fordítása.* = Református Egyház (25.) 1973. 21–28. Vizsgálódásomban nem találtam olyan adatot, amely ennek ellene mondana.

²¹ Scultetus prédikációja után, RMNy 1166.

<p>Von der Kirchen Gebet. (16–20). Gebet vor dem Predigt, an Sonn vnd Feyertagen. Gebet am Sonntag nach der Predigt. Ein ander Gebet nach der Predigt. Gebet nach der Predigt des Catechismi. Gebet an Wercktagen nach der Predigt, für alle not vnd anligender Christenheit.</p>	<p>Elfvéli imádfág. Etel elö'tt valo imádfág Etel utan valo halaadas Egyhazi Könyörgéfec. (167–173). Predikatio elö'tt valo imádfág Predikatzi után valo imádfág Köz napi predikacio utan valo imádfág Imádfág az Catechismusi predikatio után Imádfág hétköznapi vagy könyörgéfre rendelt napi Prędikatio után.</p>
--	---

[8]

Az egységes istentiszteleti rendtartás (ágenda) hiányát már a 17. század elején érzékelték a hazai prédikátorok, sőt, ez már Huszár Gál idején is gond volt. Hivatalos és egységes *Ágendát* végül először csak 1927-ben fogadtak el a magyar reformátusok. 1621-ben (tehát Szenci Molnár *Imádságos Könyvecskéjével* egy esztendőben) jelent meg Milotai Nyilas István hivatalosan soha be nem vezetett, de országosan elterjedt ágendája²², amely szintén mutatja az erős pfalzi hatásokat, és mindmáig jellemzi a magyar református szertartást. Ennek előfutára Szenci Molnár kiadványa. Ez a rész fordítás, de itt is van hazai adalék, a Debrecenből ismert imádság hozzáadása. A reggeli, esti, étel előtti és után imádság főntebb a némettel párhuzamosan már említve van.

<p>[Kirchenordnung] (20–33). Form zu taufen. Vorbereitung zum, heiligen Abendmal. Form des H. Abendmal zu halten. From der Eheeynleitung. Von besuchung der Krancken. Morgen Gebet. Abend Gebet. Gebet vor dem essen. Gebet nach dem essen.</p>	<p>(173–186). Kereszteslesnec Formája Az Ur Vaczoraiahhoz valo kébület. Ur Vaczorajánac oßtogatáfa. Házaßfági ößzveadáfnaç formája. Az betegeknec meglátogatáfárol. [A megfelelöket láfd előbb, a [6] részben]. *** Imádság, az az Hálá adás az elvö'tt jókért es könyörgés az elvejendökért. Predicatio utan valo Imatsag.</p>
--	--

[9]

A Házi tábla helye máshol van a német énekeskönyvben. Vagy azért, mert más példát is látott maga előtt Szenci Molnár, vagy azért, mert valamilyen okból nem közvetlenül a káté után való elhelyezést tartotta alkalmasnak. A németben meglévő korai hitvallásokat a II. Helvét Hitvallás magyarországi kiadásai is mindmáig közölték. Megvannak az *Imádságos Könyveczke* (1621) lapjain is.

²² RMNy 1251

<p>Folgen die Sprüche der heiligen Schrift, darauf ein jeglicher in feinem stand erlernen mag, was ihm in feinem beruf zu thun gebürt. [Hautafel:] (33–35)</p>	<p>Egy nehany Ekes Mondafoc es intefec az szent irafbol, mellyekből minden megtanulhattya mikeppen kelyen kinec kinec tífztiben és hivatalban magát vifelni. (163–165).</p>
<p>Der weltlichen Oberkeit. Den Richtern. Der weltlichen oberkeit vnd vnderthanen. Den Ehemännern. Den Eheweiben. Den Eltern. Den Kindern. Den knechten, mägde, taglöhern vnd arbeiten.</p> <p>De Haußherren. Der gemeinen jugend vnd andern. Den jungfrauen. Den witwen. Für jederman. Die fumma des Euangelions.</p>	<p>Ez világi Feiedelmeknec. Itélő Biráknac. Uraknak és jobbágyoknac- Házás Férfiaknac, Házás AßBonyoknac, Atyáknac és Anyáknac, Az Gyermekecnec, Szolgáknac, szolgáló leányoknac, napfzámofoknac, Bérefeknec és munkáfoknac Gazdáknac és czelédes embereknec Közönléggel az ifjufágnac és egyebeknec Az szűz Leánzoknac Az Ozvegy afzfzonyoknac Minden embereknec közönléggel Summája az Iften törvényénec</p>
<p>(35–37). Das Symbolum Apoftolicum, das ift, die Bekantnus des Apoftolifchen Glaubens. Das Symbolum Nicenum, das ift, Bekantnus des Glaubens zu Nicea gefelt Anno 324. Symbolum, oder Glaubens Bekantnis des H. Athanafij: Welches gefelt worden Anno 333. Bekantnus des Glaubens im Concilio zu Epheso gefelt, auß der acht vnd zwentzigften Epiftel Cyrilli. Ift gefelt worden Anno 434.</p>	

Szenci Molnár Albert magyar énekeskönyv normáját és tömörítvényét alkotta meg, ezt ismételtlen nyomatókosítanak kell. A hazai szokás fenntartására és kiegészítésére máskor is törekedett (például az *Imádságos könyveczke* fordításában). Különleges voltában nem hagyható említetlenül Balassi bűnbánó zsoltárának közlése (ezt nem a zsoltárparafázisok első csoportjába helyezte, ennek okát jelenleg nem tudjuk jól megmagyarázni): az unitárius énekeskönyvekben ismételtlen megjelentek Balassi énekei, református énekeskönyvbe azonban csak 1939, illetve 1948 óta jutottak be. Az énekeskönyvek történetéből az látszik, hogy meglehetősen hamar kialakult az óprotestáns énekeskönyv szerkezete, majd a debreceni (inkább református) illetve felvidéki (inkább evangélikus) típusa. A gyarapodás, a befogadott énekek köre is jórészt lezárult a 17. század elején. A 16. századhoz képest a változás és bővülés a 17. században (sőt, a 18. században is) egészen csekély mértékű. Ez bizonyos fókig tekinthető megmerevedésnek, másfelől a kialakult szertartási szokások és énekanyag szívós megélésére kétségtelen bizonyosság. A szerkezet Huszár Gálnál már készen

lévő fő vonalait egészen a 20. századig követte a debreceni típus. Az elhagyott énekek helyébe (főleg a hosszadalmasok helyébe, mint a Melius-féle három részes versbe szedett üdvözítéstörténet) a 17. század elején befogadottak kapcsolódnak Szenci Molnár példaadásához. Ilyen közöttük a Pécselyi Király Imre éneke.

III.

Néhány rövid szövegrészlet összehasonlítása kínálkozik a német forrástól való függésre és a fordítás rangjának szemléltetésére. (1) Az Úrvacsora, illetve (2) a házasságkötés szertartásából, és (3) egy imádságból való szakasz erre elegendő. Szenci Molnár fordító módszerét legutóbb gondosan elemezte Vásárhelyi Judit az *Imádságos könyveczke* kísérő tanulmányában.²³ Itt további részletek erősítik felismeréseit. Az imádságok bonyolult összefüggéseinek teljes tisztázása csak a Bullinger még lappangó imádságos könyvének részletes vizsgálata után remélhető.

A fordítások általában valamivel hosszabbak az eredetnél, hogy hiánytalan lehessen a továbbadott tartalom. Szenci Molnárnál vannak elhagyások is. Például az esti imádság előtt a térdelésre felhívás elmarad. Másrészt a völegény és a menyasszony válasza nem csak mindegyre 'ja, ja'; hanem teljes mondat. A házassági szertartásból az esketési formula szokása a hazai római katolikus szertartásban is megvolt (lásd a Nagyszombati Agendariusban²⁴), sőt az után is megmaradt, hogy Pázmány Péter elfogadtatta az egységesített római rendet. A protestánsoknál is mindmáig megvan, ezt a hagyományt erősítette, hogy majdnem ugyanezt találták Pfalz szertartásrendjében is. Az alábbi esti imádság egyes motívumai emlékeztetnek a Huszár Dávidnál megjelent egyik esti imádságra.²⁵ Ennek is valamilyen közös forrás vagy hatás lehet a magyarázata.

Az agenda úrvacsorás szertartásában a tanítás és elmélkedés ugyan elég hosszadalmas, de bőven kárpótolja az olvasót a lenyűgöző fejtegetések és az áradó kegyes gondolatok nagyszabású szerkesztettsége, a szertartás mintegy időtlenségbe kilépése, ha engedi elsodortatni magát a régiek elemi odaadása, lélekből lelkedzett beszéde által. Ez az ára annak, hogy valóban észrevegyük, mennyire talpraesett megoldásokat választott, és e mellett mily őszinte kegyességgel és jámborsággal tolmácsolta mindezeket Szenci Molnár.

(1)

*Hie fol der Kirchendiener einem jeden vom
brot der Herren brechen, vnd jhm
darreichen, sprechende:*

Das brot das wir brechen, ist die gemein-
schaft des leibes Christi.

*Vnd der ander Kirchendiener jhm darreichen
den kelch, sprechende:*

Der kelch der danckfägung, damit wir danck-
fägen, ist die gemeinchaft des bluts Christi.

(1)

*Ezekneç utanna az Tanito kineckineç az kenyér-
böl fzeçgven elofzfa illyen igeckel:*

Ez kenyér, mellyet megbeçgunc, az Chrifus
teftével valo közöfölefünc.

Az pohárnac nyuytáfában igy fzőllyon:

Az hálaadáfñac pohára mellyet megaldunc
az Chrifus vérevel valo közöfölefünc.

²³ BHA XXXV. 12–30.

²⁴ RMNy 528 és 781

²⁵ Ez a [12.] imádság a kötetben, RMNy 395 L^{8b}

In dem sol nach gelegenheit der menge der Commincanten, auch nach der gestalt einer jeden Kirchen, vnter der Commincation entweder gefungen, oder etliche capitel zu der gedächtnis des tods Christi dienlich, als das 14. 15. 16. 17. 18. Iohannis, vnd 53. Efsaiae, gelesen werden, vnd mag hierin gebraucht werden, welches jeder Kirchen am füglichen vnd erbawlichsten ist.

Nach verrichter Communion sol der Diener sprechen:

Ihr geliebten in dem Herrn, dieweil jetzund der Herr an seinem tisch vnser seelen gespeiset hat, so laßet vns samptlich mit danckfagung seinen namen preisen, vnd spreche ein ieder in seinem herzen also:

Lobe den Herrn meine seele, vnd was in mir... [Pfalms. 103.]

(2)

Derhalben jhr N. vnd N. nach dem jr erkent habt, wie Gott den ehlichen stand hat eyngeleitet, vnd was euch von Gott befohlen: Seyt jr dann willens in den heiligen stand der ehe also zu leben, mit jhr hie bezeuget für der Christlichen Gemein, vnd begeret, daß derselbige ewer ehelicher stand sol bestetiget werden?

Antwort: Ia.

Alsdenn spreche der Diener:

Ich nem euch alle, die jr hie seyt, zu zeugen, iedoch so jemand wußte, daß diser eins durch eheliche pflicht mit einer andern person verbunden, oder sonst ein ver hinder nis vorhanden were, der wölle es jetzunder anzeigen.

So niemand widerspricht, sol der Diener also fortfahren:

Nachdem niemand widerspricht, vnd kein hinderung vorhanden ist, so wolle vnser lieber Herr Gott ewer heileges fürnemen, welches er euch gegeben hat, bestetigen, vnd ewer anfang

Ez idő alatt míg az Ur vaczorája ofztogatatic, à communicálóknac szamokhoz képest avagy énekec mondaísanac, avagy az szent íráşból az Christus halálára emlékeztető caputoc olvastísanac. Vgy mint Joh. 14. 15. 16. 17. 18. Efa. 50 [!]. Mellyec között az tartáséc meg az melly kinec-kinec az ő gyűkezetéhez inkább illic és hafznos leend.

Az communicálófnac elvégezése után az tanito illyen intéstí tégyen.

Szerelmefim az Ur Christufban: mivelhogy az Ur az ő ástálánál à mi lelkeinket mostan étette és itatta, mindnyájan egy bívvel lélekel, és illendő áldásfal magafztallyuc az ő diczőféges bent nevét: és kiki halkal magában vélem egyúttí illyenképpen bíllyon.

Áldgyad én lelke az Urat... (Pfal. 103.)

(2)

Mivelhogy azért immár Te A. és B. meghalottátoc és megértettetec, mikeppen és mi végre berzette légyen ísten az bent házafságot, és miket paranczolt legyen közzűletec mind két félne: elvégeztéteké azt magatokban, hogy az házafságban ecképpen éllyetec, az mint most, az anya bent Egyház előtt jelentetec, és az mint ez ti házafságtoknac megerősítéftí kívánnýátoc?

Felellyenec: Elvégeştí.

Ezeknecc utáná az prédikátor ezt mondgya.

Titeket mindnyájan valakic itt jelen vattoc ez dologban bizonyágul támaştílac. Mindazonáltal ha valakic közzűletec tudgya, hogy ez ket beméllyeknecc valamellyic, avagy máfnac házafságra kötelezte volna magát, avagy valami egyéb akadálly volna dolgokban, azt mostan jelentse meg.

Ha fenki nem leend, ki ezeknecc ellen mondana, az praedikátor imígyen szollyon:

Mivelhogy annakokáért fenki ez dolognac ellene nem mond, es femmi akadálly nincz köztetec, az Ur ísten ez ti bent igykezetetóket, mellyet az ti bíveitekben adott, erőstíse

fey im namen des Herren, der himel vnd erde erschaffen hat.

*Darnach fol der Kirchendiener zu dem
Breutigam sprechen:*

Jhr N. bekennet hie für Gott vnd seiner heiligen Gemeine, daß jhr genomen habt vnd nemet zu ewrem ehelichen gemaht vnd haußfrawen N. hie zu gegen, vnd verheiffet sie nimmermehr zu verlassen, sie zu lieben, vnd treulich zu ernehren, wie ein trewer vnd gottförchtiger mann seinem weib schuldig ist: Daß jhr auch heiliglich mit jr leben wollet, jhr trew vnd glauben halten in allen dingen, nach wort Gottes vnd seinem heilge Euangelio?

Antwort: Ia.

Darnach spreche der Diener zu der Braut:

Jhr N. bekennet hie für Gott vnd seiner heiligen Gemeine, daß...

(3)

Abend Gebet.

Geliebten in dem Herrn Jesu Christo, lassēt vns vor dem angeficht Gottes niderknien, jhn auß grund vnserer hertzen anrufen vnd sprechen:

Herr Gott, himlischer vatter, wir danken dir, daß du vns disen tag vnd alle zeit vnser lebens bis auf dise stund so gnediglich behütet, vnd vns so vil vnd groffe wolthaten erzeiget haft. Vnd dieweil du nach deiner göttlichen weißheit die nacht erschaffen haft dem menschen zur ruhe, gleicher weiß wie du jhm den tag verordnet haft zur arbeit: So bitten wir dich, du wollest vns deine gnad verleihen, daß wir dermassen ruhen mit dem leib, daß doch alle zeit vnser hertzen in deiner liebe wacker bleiben, vnd daß wir also alle weltliche forgen von vns ablegen, vns zu erquicken nach notturft vnserer schwachheit, daß wir doch deiner nimmermehr vergessen: sondern daß allezeit die betrachtung deiner gütte vnd gnaden in steter gedechtnis bey vns bleiben, daß auch vnser gewissen durch solche mittel ihre innerliche geistliche ruhe haben, wie der

meg, és az ti elkezdétec légyen az Urnac nevében, ki teremtette mennyet és az földet.

*Ezeknec utanna az Prédikátor az
vólegennec szólyyon ecképpen:*

Te A. mégvallodé Isten előtt, és az ő Bent Gyülekezeti előtt, hogy te ez B. felelégül jegyzetted, és vebed magadnac, és felfogadodé, hogy soha őtet el nem hagyod, hanem Bereted, táplálad, mint hiv és Isten félő férfiuhoz illic, hogy felelégét Berese taplallya. Annakfelőtte hogy ő véle Bentül elb és hitedet és hivfégedet néki mindenben megtartod, az Isten paranczolattya Berént, es az ő Bent Evangeliuma Berint?

Feleleti az vólegennec, Ugy vagyom: fogadom és igerem.

*Annak utanna az meny afzfonnakis
igy szólyyon:*

Teis B. megvallodé az Isten előtt, és az Bent gyülekezet előtt, hogy...

(3)

Eftveli imátság.

Ur Isten mi mennyei Bent Atyánc, hálakat adunc te neked hogy minket ez mai napon és életünknek minden ideiben, mind ez oraiglan megtartottal, és ennye fok és nag' jo tetemenyiddel Berettél. Es mivelhogy az te Isteni bölcseségedből à napot az munkara és az etzokat nyugodalomra rendelted: kérünc teged, adgyad és nekünc az te Bent lelkedet, mely által ugy nyugodgyunc testünkben, hogy az mi Biveinc az te Berelmedben ebre maradgyanac, és hogy minden vilagi Borgalmatoffagot ugy teheszünc le erőtelenfegünknek búkféges megkönyyebitéfere, hogy te rolad soha el ne feletkezzünc, hanem minden időben az mi teremtéfünknek és idvófségünknek emlekezeti nálunc búntelen megmaradgyon: Hogy az mi lelkeinc esméretinekis az testnek külfő nyugodalomával egygyütt. belő és lelki nyugodalma lehessen. Adgyad annak-

leib empfehet seine euserliche ruhe. Darneben, daß vnser schlaf nicht vnmähsig feye zur faulheit vnferes fleisches: sondern allein zu erhaltung vnserer schwachen natur, auf daß wir desto gefchichter feyn dir zu dienen.

Wollest vns auch bewahren vnbefleckt an leib vnd feel, vnd vns behüten vor aller gefahr, daß auch vnser schlaf zu deinen ehren gereichen möge. Vnd nachdem diser tag nicht ist fürüber gangen ohne vielfältige vbertretung (sintemal wir arme elende fűnder feynd) so bitten wir dich, gleich wie in der nacht alles verborgen ist durch die finsternis, die du auf die erden sendest, daß du auch also wollest alle vnser sűnden vergraben durch deine barmhertzigkeit, auf daß wir nicht von deren wegen verstoffen werden von deinem angeficht.

Gib auch ruhe vnd trost allen krancken, betrűbten vnd angefochtenen hertzen, durch vnsern Herrn Jesum Christum, welcher vns also hat gelehret beten:

Vnser Vatter, &c.
Ich glaub in Gott, &c.

felőtte hogy az mi aluvasunc ne légyen mértékletlen. az mi testűnc nec tunyafágára, hanem czac az mi erőten természetűnk nec megtartáfára, hogy oštán alkalmazotbac lehetsűnc az te fogalatodra. Oriz meg minket testestől lelkestől minden fertelmesege ellen, hogy még aluvásfunkis az te bent neved nec diczűfégére lehessen. Es minekutanna ez máji napotis nem keves vétkekkel mulattuc el, (mivelhogy begény giarlo bűnűfűk vagyunc) kerűnc téged, hogy az miképpen etzaka az fetetfeggel minden elfedetec és elrűtetec: azonképpen te is az te nagy kegyelmesegegeddel fedezd el és temefd el minden mi bűneinket, hogy mi azok miatt az te bűned elől el ne vettetsűnc. Adgy nyugodalmat és nyuys vigasztalást minden betegek nec, és kéfértet miat keferű bűvek nec; Az mi Urunc Jesus Christusnac általa, az ki minket igy tanított kűnyűrgeni.

Mi atyanc ki vagy etc.
Hűbek egy Istenben, etc.

IV.

Legfontosabb hozadéka a pfalzi énekeskűnyvek vizsgálatának az a nagyobb egység, amelybe a különféle műfajú énekek (válogatott) gyűjteménye mellett a hitvallás, és az istentiszteleti rendtartás is beletartozik és beleilleszkedik. Szenci Molnár Albert emez összeállításának példáját ugyanilyen rendben és csoportosításban egyetlen hazai protestáns énekeskűnyv sem követte.²⁶ De 1805-ig a Biblia minden kiadásában benne volt a százötven genfi zsoltár.²⁷ Molnár Albert (és a peregrinusok) előtt a Biblia pfalzi kiadásai is ott voltak mintának, ennek levelezésében már évekkel korábban van nyoma.²⁸ A *Zsoltárkűnyv, dicséretetek, háladások és lelki énekek – Káté – Ágen-da* összetartozására, egybefoglalására a pfalzi énekeskűnyvek mutattak mintát. Hozzájuthatott

²⁶ Előfordult többször, hogy például Siderius kátéjával, vagy imádságok kűnyvvel együtt nyomtatták egyes énekeskűnyveket. Ezeket itt nem részletezem. – Az ÁROKHÁTY Béla szerkesztette énekeskűnyv (Szabadka, 1939) a teljes *Heidelbergi Kátét* szintén tartalmazta, valamint a szokásos módon imádságok sorozatát is, de istentiszteleti rendet nem. Ennek a (délvidéki) reform-énekeskűnyvnek az indíttatására a 20. század végén a reformátusok világtalálkozójára szerkesztett énekeskűnyv (Bp. 1996) is tartalmazott Szikszai Györgytől átvett imádságokat, valamint istentiszteleti rendet, de a kátéből csak néhány idézetet.

²⁷ Kivéve a 2° formátumú Váradi Bibliát (1660/1661) RMK I. 970

²⁸ 1603. 7. Junii: „Paulo post Andreae Asztalos Tyrnaviam occasionem de Bibliis edendis percipisi”. „...de bibliis edendis accessisset... Germanicam bibliorum editionem imitari cupiens...” *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1898, 35, 148.

több *Kirchenordnung*, káté- és bibliakiadás példányaihoz, ezekben az istentiszteleti rend és az imádságok is megvoltak. Ezekre utalva mondja Bullinger a Szenci Molnár fordította *Imádságos könyvecskében*, hogy azért szerkesztette gyűjteményét, mert az imádságok „külömbkülömb Aгендás könyvekben és Catechismusokban vadnac elbellebtvén : ughyogy... soc könyvekben Bellel imitt amott kellene felkeresgelni”.²⁹

Szenci Molnár a genfi zsolttárok francia kiadásaitól (amelyekben szintén volt hitvallás, imádságok és istentiszteleti rend) a pfalzi német mintát (forrást) követve tér el. A Calvin-féle kiadást követő francia énekeskönyvek még a 18. században is legfeljebb egy tucat egyéb (nem zsolttári) éneket tartalmaztak, eleinte semmi más, csak az újszövetségi kantikumokat és a Dekalógus verses alakját.³⁰ A pfalzi szokás a Magyarországon Huszár Gál idejétől használt egyéb énekek beiktatásának is alkalmas párhuzamául szolgált. Ez is kétséges teszi, hogy Szenci Molnár – akár a dalamokat akár az énekeskönyv szerkezetét és tartalmát tekintve – a genfi francia kiadást és praxist akarta volna szorosan és szigorúan követni. Újfalvi előszavára gondolva (amelyben a graduált és a teljes megverselt zsolttárkönyvet hiányolta) zsinatilag elfogadott és közösségi jóváhagyással megjelentetett énekeskönyv és liturgia előmunkálatául is szánhatta kiadványát Szenci Molnár, amely a protestáns fejedelemségben tapasztaltakhoz igazodott, de magyarországi szokásokat is tükrözött. A szertartási szövegek és az imádságok meg a káté fordítása mellett így olyan énekeket is beiktatott, amelyeknek nincs német megfelelője. Ugyanakkor egy sor német korál fordítására vagy hasonlóval (azonos funkcióban) való képviseltetésére sem törekszik. Ezek nyomán az is kétséges, hogy az először itt megjelent (genfi zsolttárdallamra készült) énekek között van-e egyáltalán olyan, amelynek nem német az előzménye, forrása vagy mintája?

Pfalz és a hazai protestantizmus kapcsolatát eléggé jellemzi (a peregrinusok, Szenci Molnár és a „heidelbergi kör” meg Pareus tanítványai mellett), hogy az első református úrvacsorai tanítás (többnyire „marosvásárhelyi hitvallás” néven szokás emlegetni), amely Dávid Ferenc gondozásában latinul,³¹ Melius Juhász Péter tollából magyarul³² jelent meg itthon, németül is napvilágot látott Heidelbergben (1563).³³ Magyar református szertartásaink, liturgiánk formálódására is rányomta a bélyegét Pfalz hatása. Ebben is volt része Szenci Molnárnak a Bibliához csatolt rendtartással. Ezért hívtam fel a figyelmet korábban erre az úrvacsorai agenda megfelelő részeinek közreadásával.³⁴

A fentebbiek indítsák a hazai kutatást a pfalzi kapcsolatok részletesebb felderítésére. Lehetne ez közhelyes téma, főként a *Heidelbergi Káté* révén, amelyet a magyar reformátusok hamar elfogadtak, ám a hatások, kapcsolatok és következmények szakirodalmi újragondolása bizony még nem mondható teljesnek és lezártnak az új évezred elején.

*

A zenei szempontot nem részletezem. Annyit meg kell említenem, hogy Csomasz Tóth Kálmán a kritikai kiadás kottasorai fölött – mindjárt a 23. zsolttárban – jelezte, hogy az „ösforrástól” eltér a *Psalterium Ungaricum* dallamközlése.³⁵ Itt, és a többi helyeken az 1598-as kiadásban a sorvégi

²⁹ p. 3. Előjáróbebed.

³⁰ Csupán 1930-ban mondotta ki a holland szigorú reformátusok országos zsinata (Arnhem), hogy „nem református elv az egyház énekeit csak a zsolttárokra korlátozni” – azelőtt tudniillik ezt érvényesítették. Vö. CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 118.

³¹ RMNy 157

³² RMNy 155

³³ RMK III. 507

³⁴ Theológiai Szemle (43.) 2000. 141–148.

³⁵ CSOMASZ TÓTH RMKT/XVII 6, 419. – Ugyanígy eltérések vannak még a következő zsolttárakban: 50, 52, 54, 75, 79, 92, 97, 123, 128.

hang ugyanúgy hosszú, mint Szenci Molnár első kiadásában. A 61. zsoltár terccel magasabb kezdőhangja is úgy található 1598-ban, mint 1607-ben. Nem a négyzólamú francia kiadás szerint hallotta és következtette Szenci Molnár, hanem a zsoltárt Heidelbergben így ismerte meg és a pfalzi kiadásokban így találta.³⁶ Van kivétel, a 80. zsoltár második dallamhangjának hibája, ez 1598-ban helyes; de vannak hosszabb hangértékek, amelyeket a kritikai kiadás a sorok fölött sem jelöl. Nincs nyoma az 1598-as pfalzi kiadásban a Hasper által következtetett sortagolásnak és az egységesen használt szünetjelek helyett közölt divisiojeleknek, rövid sorok előtti nyolcadszünetnek, s a prolatio maior jelölésére a dallamsor fölött alkalmazott kapcsoknak. Nincs nyoma a *Psalterium Ungaricum* kiadásaiban sem. Ezt az 1598-as, és a többi egyszólamú pfalzi zsoltárkiadást ideje volna illő figyelemmel kezelnünk³⁷, Szenci Molnár szándékát ebben keresnünk a helyett, hogy képzelt norma szerint helyesbítjük, (át)értelmezzük a dallamok közlését.

Mind a dallamközlésben az egyszólamú pfalzi kiadások, mind pedig az oppenheimi „függelék” – valójában egy gyülekezeti énekeskönyv tömörítvénye –, a káté és az agenda kiadásában ígéretes a továbbkutatás, és szükséges is a kritikai kiadáshoz képest a továbblépés.

FEKETE CSABA

Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás. A 16–17. századi protestáns énekeskönyv-történet megírása során¹ több szempontból is meg kellett vizsgálnom, hogy Szenci Molnár Albert milyen szerepet játszott a magyar énekeskönyvek kiadástörténetében.

1. Szenci Molnár Albert, a genfi Zsoltárkönyv fordítója

Szenci Molnár 1606-ban lefordította és 1607-ben kiadta (RMNy 962) a genfi zsoltárok Ambrosius Lobwasser-féle német változatát, s ezzel elindította a magyar nyelvű verses *Zsoltárkönyv*-kiadásokat.² Az életrajzi adatok, valamint az 1607-es kiadáshoz írt előszó egyes megállapításai arra figyelmeztetnek, hogy Szenci Molnár több korabeli német nyelvű genfi *Zsoltárkönyv*-kiadást ismerhetett: a genfi zsoltárok éneklését a heidelbergi akadémián tanulta; Altdorfban fordította le a *Zsoltárkönyvet*; ismerte annak 1594-es lipcei Ambrosius Lobwasser-féle német fordítását és

³⁶ „Szenci Molnár, aki minden bizonnyal hallás után döntött a közlés mód tekintetében, ezt a zsoltár Goudimel összhangosításában (az ún. Jaqui-kiadás, Genf 1565, szerint) *hallotta* és nem vette figyelembe, hogy éppen ennek a kezdetén szólamkeresztezés van” (CSOMASZ TÓTH RMKT/XVII 6, 423).

³⁷ Szenci Molnár Albert nem a Calvin nemzedékének és kiadványainak gyakorlatát, hanem a korabeli, tehát a 16–17. század fordulójára kialakult pfalzi gyakorlatot vette át a korabeli pfalzi énekeskönyvek és gyülekezeti szokások alapján. Az itt bemutatott 1598-as énekeskönyvet régóta ismerve állítottam ezt többször is már jóval korábban. Vö. például FEKETE Csaba: *Zsoltárdallamaink táguló értelmezése*. In: „Eleitől #ogva...” *Tanulmányok*... 28.

¹ H. HUBERT Gabriella: A 16–17. századi gyülekezeti éneklés (történet és adattár). PhD disszertáció kézirat, 2001.

² Az 1562-es genfi kiadású francia nyelvű teljes zsoltárgyűjteményt, és annak német vagy magyar nyelvű fordítását a továbbiakban egységesen *Zsoltárkönyv*nek nevezem.

Andreas Spethe-féle latin fordítását; a francia szöveg alapján, Boésius Kelemen (Clément Dubois) segítségével, „ékesítette” a kész magyar szöveget.³

A magyar *Zsoltárfkönyv* kiadásai során Szenci Molnár fokozatosan gyarapította a gyűjtemény tartalmát. A közös megjelentetés szándékával kiadott kötetek 17–18. századi történetét önállóan is érdemes lenne megírni. Itt csak az első 3 kiadás összetételét mutatom be:

	Herborn 1607. – RMNy 962 – 12°	Hanau 1608. – RMNy 971 – 4°	Oppenheim 1612. – RMNy 1037 – 8°
<i>Zsoltárfkönyv</i>	+	+	+
énekek	6+5	7	2
káté	+	+	+
házi tábla	+	+	+
imádságok	+	+	+
Biblia	–	+	+
kis gyülekezeti énekeskönyv	–	–	69 ének
szertartásrend	–	–	+

2. Szenci Molnár Albert és a magyar protestáns gyülekezeti énekeskönyv-kiadások

Az 1612-es oppenheimi kiadásban (RMNy 1037) a *Biblia* mellett nemcsak a *Zsoltárfkönyv* jelent meg, hanem egy 69 énekből álló kis énekeskönyv is, mely a kritikai kiadás szerint: „elsősorban templomi használatra szánt egyházi énekeskönyv, nem pedig magánajátosságra szolgáló énekek gyűjteménye...”⁴ Korábban ezt a gyűjteményt kisebb gyülekezeti énekeskönyvnek neveztem, s beillesztettem a 16–17. századi gyülekezeti énekeskönyvek történetébe.⁵ Szenci Molnár tehát az istentiszteleti gyülekezeti éneklést úgy újította meg, hogy közben a hagyományos énekek egy részét is megőrizte. Egyrészt, mint már az 1607-es kiadás (RMNy 962) előszavában hangsúlyozta, nem az volt a célja, hogy az istentiszteleteken kizárólag az ő zsoltárfordításait használják: „Mivelhogy azhoz nem olly szandékból fogtam, hogy az előbbeni szokot énekeket ki akarnám venni az hiveknek kezekből; avagj hogj ézekeket egyebekénél ekesbeknek alitanám... De az egez soltart Magyar versekben még senki nem formálta en tudásom szerint...”⁶ Másrészt, eltérően a magyar puritánoktól, nem akarta azt a genfi mintát sem követni, amely szerint az istentiszteleteken kizárólag a genfi zsoltárokat és a hozzájuk kapcsolódó bibliai énekeket szabad énekelni.

Szenci Molnárnak és az oppenheimi kiadás énekeskönyv-részének (*Zsoltárfkönyv* + kis énekeskönyv) szerepe lehetett az egységesülő protestáns énekeskönyv-kiadásban.⁷ 1635-ben Lőcsén

³ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 6: Szenci Molnár Albert költői művei.* Sajtó alá r. STOLL Béla, Bp. 1971. (a továbbiakban: *RMKT* 17, 6), 10–12.

⁴ *RMKT* 17, 6, 437.

⁵ H. HUBERT Gabriella: *Istenes énekek a 17. századi lőcsei magyar énekeskönyvekből.* = *Credo* (6.) 2001. 3–4. sz. 103.

⁶ RMNy 962:)(11,. Az unitárius Bogáti Fazakas Miklós ugyan már a 16. században elkészítette a teljes magyar verses zsoltárfordítást, de Szenci Molnár vagy nem ismerte, vagy más felekezethez való (unitárius és szombatos) kötöttsége miatt nem használta.

⁷ Az 1635-ös lőcsei protestáns énekeskönyv jellegéről I. H. HUBERT Gabriella: *17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában.* = *MKsz* (112.) 1996. 82–84.

egy olyan nagy terjedelmű gyűjtemény (RMNy 1628) jelent meg, amelyben megtalálható egy gyülekezeti énekeskönyv, a *Zsoltárkönyv*, egy himnuszokat és egyéb szertartási énekeket tartalmazó rész, valamint egy temetési énekeskönyv. Magyarországon ez a könyv közölte először a teljes Szenci Molnár-féle *Zsoltárkönyvet*. Másik jellegzetessége, hogy a közös protestáns énekkincs az Újfalvi Imre által 1602-ben (RMNy 886) javasolt módon található meg benne. Újfalvi ugyanis az 1602-es énekeskönyv előszavában egyrészt hiányolta a teljes magyar verses zsoltárfordítást, másrészt egy olyan három részes templomi énekgyűjtemény összeállítását javasolta, amelyben graduál (szertartási énekek), gyülekezeti énekeskönyv (élén a zsoltárokkal) és temetési énekeskönyv együttesen megtalálható. Az 1635-ös lőcsei kötet mindezeket a részeket tartalmazza. Ki lehet az a szerkesztő, aki nemcsak a korábbi protestáns énekkészlet legbővebb válogatását adja, hanem, a kiadvány részeként, Magyarországon elsőként, közli a *Zsoltárkönyvet* is? Az eperjesi evangélikus kör és Pécseli Király Imre mellett Szenci Molnár Albert szerepe sem zárható ki. Ő ráadásul személyesen találkozott Újfalvi Imrével, akinek 1602-es előszava is ösztönözte arra, hogy lefordítsa a genfi zsoltárokat.⁸ De Szenci Molnár munkakapcsolatban állt a lőcsei énekeskönyvet kinyomtató Brewerrel is, akinek kérésére 1629 nyarán lefordította a *Discursus de summo bono* (RMNy 1483), s akinek kérésére esetleg egy énekeskönyv-kiadvány tervezetét is készíthetett. A Szenci Molnár által összeállított 1612-es oppenheimeri kiadás mindenképpen mintát adhatott a *Zsoltárkönyv* és a gyülekezeti énekeskönyv együttes megjelenítéséhez és használatához. Az Evangélikus Országos Könyvtárban az oppenheimeri kiadás egy olyan (nem korabeli kötésű) példánya található,⁹ amely csak a *Zsoltárkönyvet* és a kis énekeskönyvet tartalmazza. Ennek két oka lehet: vagy a gyűjtemény többi része (a kötet eleje és vége) elhasználdott, vagy e két részt, gyülekezeti énekeskönyvként, külön is forgalomba hozták. A Szenci Molnár-féle gyülekezeti énekeskönyvnek a terjedelme összemérhető a korabeli magyar gyűjteményekével. Az oppenheimeri kiadás megjelenési évéig, 1612-ig a magyar énekeskönyvekben előforduló énekek száma 100 és 300 ének között mozog. Szenci Molnár a 16. század mintegy 565 magyar gyülekezeti énekéből ugyan csak 50-et válogatott ki, de ha ehhez hozzáadjuk a 17. századiakat (21) és a 150 genfi zsoltárt, akkor egy terjedelmesebb énekeskönyvet kapunk 221 énekkel.

3. Szenci Molnár 1612-es oppenheimeri gyűjteményének magyar és külföldi mintái

Énekeskönyv-történeti szempontból meg kell határozni az egyes énekeskönyvek lehetséges forrásait. Stoll Béla, a kritikai kiadás sajtó alá rendezője szerint az 1607-es zsoltárkönyv (RMNy 962) közvetlen mintája a genfi zsoltárok Ambrosius Lobwasser-féle német fordítása, annak is az 1594-es lipcsei kiadása. Az oppenheimeri 1612-es kiadás (RMNy 1037) gyülekezeti énekeskönyv-részének szerkezete „a debreceni, ún. református típusú énekeskönyvekével egyezik”. A „hív barátok” bíztatták Szenci Molnárt arra, hogy válogatott zsoltárokat és szokott rövid dicséreteket adjon a *Zsoltárkönyv* mellé: a „szokott jelző azt mutatja, hogy Szenci elsősorban a legismertebb, legnépszerűbb énekeket válogatta ki”, mint ezt főleg az ünnepi és halotti énekek csoportja mutatja. A zsoltárok esetében Szenci Molnár érvényesítette saját esztétikai szempontjait is: „a Psalterium Előszavában általa megdicsért zsoltárszerzőket, Szegedi Gergelyt, Sztárai Mihályt és Skaricza Mátét mind szerepelteti”. A zsoltárokat és dicséreteket Szenci Molnár az 1574-es Huszár Gál-féle (RMNy 353), az 1582-es Bornemisza-féle (RMNy 513), a Beythe István-féle (RMNy 648) és az 1602-es Újfalvi-

⁸ KLANICZAY Tibor: *Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv*. In: Uő: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 172.

⁹ Jelzete: R 251.

féle debreceni (RMNy 886) énekeskönyvből veszi át.¹⁰ Szenci Molnár a gyülekezeti énekeskönyvekből közölt szövegekkel önálló módon bánik: „formailag pontosabbá, tartalmilag érthetőbbé” teszi őket.¹¹

Az énekeskönyv-történet megírásakor, a kritikai kiadás megállapításait elfogadva, nem kerestem az oppenheimi gyülekezeti énekeskönyv további mintáit. A párizsi könyvtárakban fellelhető német énekeskönyveket átnézve azonban rábukkantam egy olyan 1609-es herborni kiadványra,¹² amely arra mutat, hogy a hű barátokon kívül vagy egy herborni vagy egy ahhoz hasonló német énekeskönyv is szerepet játszott abban, hogy Szenci Molnár 1612-ben Oppenheimben a *Zsoltárkönyv* mellett egy kisebb énekeskönyvet is megjelentetett.¹³

A herborni minta követéséről közvetlenül ugyan nem beszél Szenci Molnár az oppenheimi kiadás előszavában, de a kiadvány címe, alcíme és előszava [(2_v)] tájékoztat a gyülekezeti énekeskönyv jellegéről, valamint egy tágabb értelemben vett minta követéséről:

– A *Zsoltárkönyv*vel együtt lehet használni a kis énekeskönyvet: „Soltar könyvel egygyütt utánna vettettec egyéb válogatott psalmusok...” [főcímlap és előszó].

– A kis énekeskönyv tartalmára Szenci Molnár több helyen utal: válogatott psalmusok, ünnepi énekek és szokott lelki dicséretes [főcímlap] – régi szokott psalmusok és válogatott lelki énekek [belső címlap] – egynéhány psalmusok és lelki énekek a közönséges énekeskönyvekből [alcím] – közönséges énekeskönyvekből egynéhány ki-válogatott psalmusok és szokott rövid dicséretes [előszó] vannak benne.

– A „hív barátok” és a „könyvnyomatókra gondviselők” kérésére csatolta a *Biblia* és a *Zsoltárkönyv* mellé a kis gyülekezeti énekeskönyvet és a többi, az istentisztelethez is nélkülözhetetlen, részt [előszó].

– A „kisdéd” forma (8° és a *Biblia* magyarázatok nélküli kiadásának) oka: az útonjárók kézbenhordozható könyvként használhatják, és a kispénzű (kevés költségű) hívek is könnyebben megvehetik azt [előszó]. A kis énekeskönyv-rész magánajátosságot szolgáló énekei¹⁴ szintén arra mutatnak, hogy Szenci Molnár mind gyülekezeti, mind magánhasználatra szánta kiadványát.

– Nemcsak a *Biblia*, a *Zsoltárkönyv*, a káté, az imádságok és a szertartásrend kiadására, hanem az egész gyűjtemény összeállítására is hatással volt a külföldi példa: „Mind ezeket pedig azertis örömesben megczelekedtem, hogy az egyéb Keresztyén nemzetségeknec anya szent egyházainac ajandekit, az mi nyomorult Ecclesiainkban valo hiveckel valamimódon közölhetném: és az mieinket, soc országokban kiterjett hivec sereginec eggyező tudományával; és az szenteknec eggyessegének velem egygyütt megdondolattyával, az én tehetsegem szerint örvendzetném” [előszó].

Az 1609-es herborni kiadás és a fenti Szenci Molnár-nyilatkozatok ismeretében feltételezhetjük és több szinten kimutathatjuk az 1612-es oppenheimi magyar énekeskönyvre gyakorolt német hatást.

¹⁰ RMKT 17, 6, 403, 437–438.

¹¹ RMKT 17, 6, 440.

¹² *Das deutsche Kirchenlied: Verzeichnis der Drucke von den Anfängen bis 1800*. Bearbeitet von Konrad AMELN, Markus JENNY und Walther LIPPARDT. Kassel – etc., 1975. /*Répertoire International des Sources Musicales* B/VIII/1–2/ [a továbbiakban: DKL] 1609⁰⁶, a Bibliothèque Nationale példánya.

¹³ Mint a jelen számban közölt másik Szenci Molnár-tanulmány mutatja, tőlem függetlenül, már korábban, Fekete Csaba hasonló megállapításra jutott, és a herborni minta követésének vizsgálatát a *Zsoltárkönyvre*, a kötet prózai részeire, valamint a zenei megformálásra is kiterjesztette.

¹⁴ RMKT 17, 6, 439.

3.1. Az 1609-es herborni német és az 1612-es oppenheimi magyar gyűjtemény hasonló vonásai

- 8° formátum, tömör, két hasábos szedés.
- A *Zsoltárkönyv* és a kis énekeskönyv folyamatos ív- és lapszámozással követi egymást.
- A *Zsoltárkönyvet* és a kis énekeskönyvet közös tartalomjegyzék egyesíti.
- A több részes gyűjtemény és a kis énekeskönyv szintjén is szerkezeti megfelelés van.

- A dallamközlés módja hasonló: míg a *Zsoltárkönyv* dallamokkal együtt, addig a hozzá csatlakozó gyülekezeti énekeskönyv dallamok nélkül került kiadásra mind a németben, mind a magyarban. Pedig a dallamközlés, Csomasz Tóth Kálmán szerint, csak 20–30 lappal vastagította volna meg az amúgy is vaskos könyvet. A kis énekeskönyv dallamnélküliségére Csomasz Tóth két lehetséges magyarázatot talál. Szenci Molnár egyrészt, ismerve a magyarok zenei alulképzettségét, „a magyar nyelvű éneklésnek ezt az írásbeliség alatti, orális állapotát természeti adottságnak vette, nem érzékelte az írásba foglálás szükségét”. Másrészt azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Szenci Molnár „ha akarta volna, sem tudta volna a magyar dallamokat pusztán hallás és emlékezet után úgy lejegyezni, hogy maga is elégedett lett volna a munkájával”.¹⁵ A herborni minta és Szenci Molnár előszava ismeretében azonban más feltételezés is adódik. Szenci Molnár egyrészt német mintáját követte, amikor a széles körben ismert régi dallamokat nem nyomtatta ki, másrészt gondot okozott neki a könyv „temérdeksége” és az is, hogy minél olcsóbban tudja előállítani a kiadványt. Márpedig a szerinte széleskörben ismert dallamok kottáinak kinyomtatása a terjedelmet és az árat is megnövelte volna.

- A kis énekeskönyv-rész válogatási szempontja szintén hasonló. Szenci Molnár a magyarok által használt énekeskönyvekből válogatta ki a régi és megszokott énekeket. A herborni kiadás kis énekeskönyv része a következő alcímmel kezdődik: „Psalmen vnd geistliche Lieder, so von Christlichen gotseligen männern gestellet, vnd auß dem gemeinen Psalmbüchlein, als die gebreuchlichsten vnd besten, außgezogen, vnd mit angehenget worden” (*DKL* 1609⁰⁶, 124). A többi, hasonló szerkezetű német énekeskönyv is többnyire ezt a szöveget adja, és hangsúlyozza, hogy az adott területen használatos énekeskönyvből válogatott. Ezek énekkészlete pedig nagyrészt azonos a korábbi bonni énekeskönyvek anyagával.¹⁶

- Szenci Molnár a genfi zsoltárok bevezetése mellett a 17. század elejére már önálló fejlődési utat mutató magyar evangélikus, valamint református gyülekezeti énekek megtartását is fontosnak tartotta. Az énekgyűjtemény összeállításában (*Zsoltárkönyv* + kis gyülekezeti énekeskönyv) ugyanaz az iránikus tendencia mutatható ki, mint a nyugat- és délnémet¹⁷ területeken elterjedt énekeskönyvekben.

- A magyar énekeskönyvben vannak olyan énekek is, amelyek nem eredeti szerzemények. A kritikai kiadás szerint az oppenheimi kis énekeskönyv 17. századi énekei közül néhányat maga Szenci Molnár írt.¹⁸ néhányat egy előttünk ismeretlen nyomtatott magyar énekeskönyvből vett át,¹⁹ egy éneket németországi tanulóútársától szerzett meg,²⁰ a „Veni

¹⁵ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *Hesseni Móric és a református egyházi zene*. = Theologiai Szemle Új folyam (15.) 1972. 357.

¹⁶ HOLLWEG, Walter: *Geschichte der evangelischen Gesangbücher vom Niederrhein im 16–18. Jahrhundert*. Hildesheim–New York, 1971. 39–51, 288–303, 319–321. /Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 40./

¹⁷ BLANKENBURG, Walter: *Die Kirchenmusik in den reformierten Gebieten*. In: BLUME, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirchenmusik*. 2. Aufl., Kassel – etc., 1965. 369 skk.

¹⁸ *RMKT* 17, 6, 153, 155, 156, 158, 159–165. sz.

¹⁹ *RMKT* 17, 6, 187–191. sz.

²⁰ *RMKT* 17, 6, 185. sz.

redemptor gentium” kezdetű himnusz fordítása pedig a 16. századi fordítás ismeretében készült új verzió.²¹ A kritikai kiadás, a fentiek értelmében, egyik éneknél sem ad idegen nyelvű forrást. Egyes szövegeknél azonban, a herborni gyűjtemény énekei segítségével, megállapítható a német nyelvű minta:

- „Örül az én szívem az Úrban”²² forrása: „Mein Herz ist fröhlich in dem Herren”;²³
- „Hálát adok néked mennybéli Isten” kezdetű reggeli és esti ének²⁴ forrása Johann Fabricius „Ich danke dir, Herr Gott, in deinem Throne” (Fischer-Tümpel²⁵ I, 219^{a-b} sz) kezdetű éneke;
- „Sírásd meg, ember, bűnödöt”²⁶ forrása Sebald Heyden „O, Mensch, bewein dein Sünde groß” kezdetű nagypénteki éneke (Wackernagel,²⁷ III, 603. sz);
- „No, dicsérd lelkem az Urat”²⁸ forrása Johann Gramann (Poliander) „Nun lob mein Seel den Herren” kezdetű 103. zsoltára (Wackernagel, III, 968. sz). A herborni kiadásban tévesen Nikolaus Selnecker neve szerepel szerzőként, aki hasonló kezdettel az újszövetségi Mária-éneket fordította le;
- „Ó, népeknek Megváltója”²⁹ forrása Martin Luther „Nu komm, der Heiden Heiland” kezdetű adventi éneke, amely a „Veni redemptor gentium” kezdetű himnusza megy vissza (WA Ergänzung³⁰ 14. sz);
- „Hozzád kiáltásunkat”³¹ forrása Georg Klee (Thymus) „Dich bitten wir deine Kinder” kezdetű asztali áldása (Wackernagel, III, 1290. sz).

Még egy ének forrását sikerült azonosítanom egy 1618-as montbéliard-i kétnyelvű énekeskönyv (DKL 1618⁰⁴, 42–44) segítségével. Az ének a pfalzi énekeskönyvek mintájául használt 1561-es bonni énekeskönyvben is megtalálható (DKL 1561⁰⁶).³² Eszerint:

- „Úristen, kérünk tégedet”³³ kezdetű ének forrása Johann Zwick „O, Gott und Vater gnadenvoll” kezdetű keresztelési éneke (Wackernagel, III, 672. sz).

Továbbra is nyitott kérdés egyelőre, hogy az 1607-es herborni kiadásban megjelenő, genfi zsol-tárdallamokra írt versek³⁴ fordítások-e vagy önálló Szenci Molnár-szerzemények. A fenti forráskimutatás szerint az oppenheimeri kis énekeskönyv 16–17. századi énekeinek eredetiségét csak to-

²¹ RMKT 17, 6, 186. sz. A forrás-kérdésről l. még: CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 217–222, 358, 384, 390. /Református Egyházi Könyvtár 25./

²² RMKT 17, 6, 159. sz.

²³ Az ószövetségi ének hasonló kezdettel, de prózai változatban található meg pl. az 1533-as wittenbergi énekeskönyvben (DKL 1533⁰², 148_v).

²⁴ RMKT 17, 6, 160. sz.

²⁵ FISCHER, Albert – TÜMPEL, Wilhelm, *Das deutsche evangelische Kirchenlied des XVII. Jahrhunderts. I–VI*. Gütersloh, 1904–1916.

²⁶ RMKT 17, 6, 165. sz.

²⁷ WACKERNAGEL, Philipp: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts* [a továbbiakban: Wackernagel]. I–V. Leipzig, 1863–1867.

²⁸ RMKT 17, 6, 185. sz.

²⁹ RMKT 17, 6, 186. sz.

³⁰ LUTHER, Martin: *Geistliche Lieder und Kirchengesänge: Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*. Bearbeitet Markus JENNY. Köln–Wien, 1985. /Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers 4./

³¹ RMKT 17, 6, 189. sz.

³² HOLLWEG, Walter: *i. m.* 297.

³³ RMKT 17, 6, 164. sz.

³⁴ RMKT 17, 6, 153–158. sz.

vábbi kutatások elvégzése után tudjuk maradéktalanul megállapítani. S ezután válhat újra aktuálissá az a kérdés, hogy nem kellene-e olyan kiadást készíteni, amelyben a magyar nyelvű zsolttárok és a többi gyülekezeti ének mellett szerepelnek a francia, német és latin minták is.³⁵

3.2. A Zsolttárkönyv és a kis énekeskönyv együttes használatának lehetséges mintái

Ha 1573-tól³⁶ 1612-ig³⁷ megvizsgáljuk, hogy a genfi zsolttárkönyv német nyelven hol jelent meg egy kisebb énekeskönyvvel együtt (*Psalmen Davids, nach frantzösischer Melodei und Reimen Art... Sampt etlichen Psalmen und geistlichen Liedern...* vagy hasonló címen, valamint egy- vagy többszólamú kottával), akkor egy tartalomban szinte teljesen egyező vagy nagyon hasonló, ún. „Einheitsgesangbuch”-hal³⁸ találkozhatunk, amely a következő, főleg Hessenhez, Nassauhoz és Pfalz-hoz kapcsolódó helyeken jelent meg:

- Amberg – DKL 1594⁰¹, 1596⁰¹⁻⁰², 1597⁰¹, 1598⁰³, 1601⁰¹, 1604⁰¹, 1608⁰¹, 1610⁰², 1611⁰¹
- Düsseldorf – DKL 1612⁰⁴
- Hanau – DKL 1605⁰⁶, 1606⁰⁶ (francia nyelven is), 1610⁰⁴⁻⁰⁵, 1611⁰⁷⁻⁰⁸, 1612⁰⁶ (francia nyelven is)
- Heidelberg – DKL 1612⁰⁸
- Herborn – DKL 1587⁰⁴, 1589⁰⁵ (először szerepel a címlapon Luther neve is: *Sampt etlichen Psalmen vnd geistlichen Liedern, so von Herrn D. Luthero vnd andern gottseligen Leuten gestellet*), 1591⁰², 1592⁰⁷, 1593⁰⁵, 1594⁰⁵, 1595⁰³, 1598⁰⁸, 1600⁰²⁻⁰³, 1601⁰⁴, 1603⁰², 1604⁰³, 1605⁰⁷, 1606⁰⁷, 1608⁰⁸, 1609⁰⁵⁻⁰⁶, 1611⁰⁹⁻¹⁰, 1612⁰⁷
- [- ? Kassel – 1607⁰⁹, 1608¹⁰, 1612¹¹⁻¹²]
- Lich – DKL 1604⁰⁷
- Neustadt an der Haardt – DKL 1585⁰⁵, 1586⁰⁴, 1590⁰⁶, 1591⁰³ (először: *Biblia+zsolttárkönyv+kis énekeskönyv+káté+rendtartás+imádságok*), 1594⁰⁶, 1595⁰⁷, 1596⁰⁵⁻⁰⁶, 1604⁰⁶, 1605⁰¹, 1606⁰⁸, [1608⁰⁹?]
- Siegen – DKL 1596⁰⁸, 1597¹³
- Strassburg – DKL 1596⁰⁹, 1597¹⁴, [1610⁰⁸?]

A magyarországi könyvtárak példányait is számontartó DKL-bibliográfia egyetlen kiadásnál sem közöl Magyarországon található példányról szóló adatot.³⁹ Az oppenheimeri kiadás (RMNy 1037) közvetlen mintáját nehéz meghatározni, mivel a fenti kiadásokból eddig átnézettek azt mutatják, hogy eltérések lehetnek közöttük, ráadásul az egyes kiadások ma is meglévő példányai szétszórva találhatóak a külföldi könyvtárakban. Annyi azonban máris megállapítható, hogy Szenci Molnár énekeskönyv-szerkesztő tevékenysége során mindig több énekeskönyvet is tekintetbe vett. A felsorolt német énekeskönyvek közül, tanulmányai és vándorlásai során, a legtöbbel találkozhatott. Közvetlen mintaként elsősorban a *Bibliával*, a kátéval, a rendtartással és az imádságokkal együtt

³⁵ Bán Imre helyesli a kritikai kiadás azon közlési módját, amely nem adja az egyes zsolttárok és énekek idegen mintáját és utóéletét, míg Gálfi László ezt egy tanulmányában szükségesnek tartja. L. BÁN Imre: *Szenci Molnár Albert, a költő*. In: *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Szerk. CSANDA Sándor és KESERŰ Bálint. Szeged, 1978. 137–138. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4./

³⁶ Ekkor jelent meg Lipcsében a Lobwasser-féle fordítás (DKL 1573⁰³).

³⁷ Ekkor jelent meg az oppenheimeri kiadás.

³⁸ HOLLWEG, Walter: *i. m.* 46 skk.

³⁹ Más tételeknél is megfigyelhető, hogy a szerkesztők nem kaptak minden példányról tájékoztatást. Így pl. az 1596-os, hasonló típusú siegeni énekeskönyv párizsi példányáról sem tudnak.

megjelenő, kis formátumú énekeskönyvek, s azok közül is a herborni kiadások szerepelhetnek az első helyen.

A fenti német (s így a magyar) kiadástípusok távolabbi őse az a konstanzi és strassburgi énekeskönyv, amelyben – mint a legtöbb kiadvány címe is jelzi: *Psalmen und geistliche Gesänge* – első helyen találhatóak a zsoltárok.⁴⁰ A típus másik őse az a pfalzi kötet-fajta, amelyben az énekeskönyv mellett először a káté, a szertartásrend és az imádságok, majd pedig a *Biblia* is szerepelnek. Ilyen pl. az 1567-es heidelbergi gyűjtemény: *Psalmen vnd geistliche Lieder sampt dem christlichen Catechismo, Kirchencereemonien vnd Gebeten* (DKL 1567⁰⁴).

H. HUBERT GABRIELLA

Az Egyházi Tár történetéhez. Az első magyar katolikus teológiai folyóirat, az 1820-ban, Horváth János¹ szerkesztésében, Veszprémben indult *Egyházi Értekezések és Tudósítások* 1824-ben megszűnt. Nyolc évig nem jelent meg katolikus lap hazánkban, 1832-ben azonban kettő is indult egyszerre. Előbb Guzmics Izidor bakonybéli apát indította meg a *Vallási és Egyházi Tár* (a 3. számtól: *Egyházi Tár*) című folyóiratot, majd ezt követte a magyar és latin nyelven megjelenő *Egyházi Folyóírás*².

Az *Egyházi Tárról*, bár jelentős katolikus folyóirat volt, mindeddig nem jelent meg sajtótörténeti szempontból is értékelhető tanulmány.³ Pedig Guzmics Izidor apáti naplója⁴, levelezése⁵, halála után őt a szerkesztői székben követő Beély Fidél kéziratosszerű önéletrajza⁶ és Toldy Ferenchez intézett levelei számos utalást, feldolgozatlan adatot tartalmaznak a lapra vonatkozóan is.

⁴⁰ Pl. DKL 1540⁰⁶, 1541⁰⁵ stb.

¹ Horváth János (1769–1835) veszprémi kanonok, székesfehérvári püspök. Veszprémben, Pápán és a pozsonyi teológiai akadémián tanult. Kitűnő egyházi szónok, a nyelvújítás híve, Virág Benedek és Verseghy Ferenc barátja. Életrajza: GLÓSZ ERVIN: *A Székesfehérvári egyházmegye Jubileumi Névtára*. Székesfehérvár, 1977. 91–93.

² Az *Egyházi Folyóírás* 1832–1834 között jelent meg Kováts Mátyás pesti egyetemi tanár szerkesztésében. A folyóirat nyomtatott latin nyelvű beköszöntője (Scopus et Planum Operis Periodici) szerint a lap a tudományos ismeretek és a lelki kultúra művelését szolgálja majd, segíti a magyar teológia szaknyelv fejlődését.

³ Az egri *Irodalmi Szemle* 1884 szeptembere és 1885 áprilisa között folytatásokban megjelent cikke (SZMIDA VIKTOR: *Egyházi Tár*. = *Irodalmi Szemle* 1884. 9. sz. 65–68.; 10. sz. 73–77.; 11. sz. 81–85.; 12. sz. 89–93.; 1885. 2. sz. 10–11.; 3. sz. 17–19.; 4. sz. 25–27.) inkább csak a lap tartalmának egyszerű, repertórium-szerű ismertetésére vállalkozott. ZOLTVÁNY L. Irén Guzmics Izidorról szóló monográfiájának (*Guzmics Izidor életrajza*. Bp. 1884.) VIII. fejezetében (284–337.) szól ugyan az *Egyházi Tárról*, de ő Guzmics teológiai nézeteinek a lapban is tükröződő tárgyalására helyezi a súlyt.

⁴ SÖRÖS PONGRÁC: *Guzmics Izidor apáti naplója*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903. 323–347; 474–495.

⁵ RÉVAI SÁNDOR: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1909. 357–363.

⁶ BEÉLY FIDÉL: *Életem rajza*. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend Könyvtára. Kézirattár. BK 218. I.

Guzmics még bakonybéli apáttá történt kinevezése előtt, pannonhalmi éveiben, 1830. június 26-án Szeder Fábiánhoz⁷, 1830. szeptember 19-én Kazinczyhoz⁸, majd 1831. április 29-én Farkas Józsefhez⁹ írott levelében említette, hogy folyóiratot kíván indítani, amelynek címe „Szent berkek és ligetek” lesz. Szólt arról, hogy a leendő kiadóval, a pesti Beimellel nézeteltérései vannak.¹⁰

Az 1831. szeptember 27-én kelt levelében Guzmics már arról írt, hogy a folyóirat első száma nyomtatásra kész, és a kiadónál van Pesten. Arról is ebből a levelből értesülhetünk, hogy szeptemberben megkezdődött az előfizetők gyűjtése. A szerkesztő a „püspöki és vicariusi titoknokokat” barátait és paptársait kérte meg, hogy terjesszék a folyóiratot egyházmegyéjükben.

Guzmics 1831. október 4-i dátummal előfizetési felhívást („jelentést”) bocsátott közre egy különálló nyomtatott íven, amelyben körvonalazta leendő folyóirata célját:

„E munka célja nemcsak az elméknek, hanem és különösen a lelkeknek és a szíveknek is folyvást táplálékot nyújtani, melyben azért minden szorosb dogmatikai fejtegetések, úgy minden felekezeti tekintetek félretételnek.”¹¹

Ebből kiderül, hogy nem kizárólag teológiai magasan képzett olvasóknak szánta lapját.

A november végén és a decemberben írott levél is nehézségekről számol be. A kiadó előre kívánta a pénzt („Beimel előre pénzelnének”) de az előfizetők csak a kézhez kapott példányok megérkezése után fizetnek. A szerkesztő elégedetlen volt a kiadó munkájával abban a tekintetben is, hogy Beimel késve és gondatlanul küldte szét az előfizetési felhívást („már abban hibázott, hogy Novemberi vásárra, miként én akartam, el nem készítette”) Úgy tűnik, hogy az előfizetők száma még mindig nem volt elég, hiszen Guzmics december 24-i levelében ismételten arra kéri barátját, Farkas Józsefet, hirdesse a lapot a pécsi egyházmegyében, „hisz kevés pap van, a ki Ujságot, pedig Pestit ne olvasna Megyétekben ... Kérlek Barátom, tégy amit tehetsz, hogy olvasóim is legyenek.”¹² Ebből a levélből tudjuk meg, hogy Guzmics ekkor 500 olvasóra számított.

Az első szám megjelenése előtt, 1832. február 6-án a következőkről tudósította Guzmics Pécssett élő barátját:

„.....A munka folyik Két levont árkus küldött már Beimel mutatólag: jó papiros, jó betűk, s tiszta nyomás, de nem hibátlan. Isten tudja, mi átok rajtunk magyarokon, hibátlan munkát csak nem kaphatunk ki nyomtató műhelyeinkből.”¹³

Ebben a levélben is panaszkodik, hogy nehezen gyűlnek az előfizetők.

Az első szám 1832 tavaszán, feltehetően márciusban, Pesten látott napvilágot, Beimel kiadásában, *Vallási és Egyházi Tár* címmel. A lap magyar és latin nyelvű mottója: „Mindent megpróbáljatok, és s jót, tartsátok. I. Thess. v. 21.” és „Quaecunque apud alios omnes praeclare dicta, ea nostra sunt christianorum. Tertull. Apol. 2.n. 13.”

⁷ Vö.: ZOLTVÁNY L. Irén: *i. m.* 290.

⁸ *Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor közti levelezés 1822-től 1831-ig.* Közli GULYÁS Elek. Pest, 1873. 240.

⁹ RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 357.

¹⁰ E nézeteltérések a lap kidásának éve alatt mindvégig folytatódtak, főként Beimel túlzott anyagi igényei és potatlansága miatt.

¹¹ RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 358.

¹² Uo. 359.

¹³ Uo. 360.

Guzmics beköszöntőjében szinte költői módon fogalmazza meg lapja célját:

„A religionak és egyháznak kifejezése, ábrázolása, világítása czélja ezen iratnak a Szép karján egyedül, minden felszegecs, haszontalan, sőt gyakran kárhuzatos elméskedések, felekezeti tekintetek, theologiai lelketlen feszegetések... csipkedések... gúnyolódások nélkül. Fő czél a lélek és szívképzés, melynek minden alacsonyság, minden póffedtség, minden vadság ellensége. A religio nem vélemény, s az egyház nem vaskarú mostoha, hanem kegyes keblű édesanya.”¹⁴

A folyóirat rovatokra osztható. Minden szám elején találunk egy teológia-elméleti tanulmányt. Ezeket Guzmics maga írta, és több számban, folytatásokban jelentek meg. Önálló rovatot kapott az egyházi beszéd. A folyóirat fennállásának éve alatt jeles hazai katolikus egyházi szónokok eredeti magyar nyelvű beszédeit, vagy a beszédek részleteit közli a szerkesztő e rovatban, de kisebb számban olvashatunk itt fordításokat is. Fontos rovata foglalkozik a folyóiratnak az egyházi zene és ének kérdéseivel. Közöl a lapban breviáriumi énekeket, és azok magyar fordításait, lekottázva.¹⁵

„Szándékunk ezen folyóírásban a honi nevezetesebb templomokról és a hozzájuk tartozó egyházi épületekről történeteikre és művészi alkotásokra nézve szólnunk” – írta.¹⁶ Rovatot szentelt tehát a magyar katolikus főtemplomok történetének. Guzmics, miként Kazinczy is, nagyrabecsülte és szerette a képi ábrázolást. Nagy gondot, és sok pénzt fordított arra, hogy a magyar székesegyházak történetével foglalkozó rovatot képekkel is kiegészítse. Rajzolókat alkalmazott, hogy a legfontosabb hazai templomokról hiteles és szép ábrázolásokat készíttessen.¹⁷

A folyóirat következő rovata aktuális eseményekkel, kinevezésekkel, a katolikus egyház alapítványteteivel, a kor egyházi méltóságainak a közéletben történt részvételével foglalkozik. Itt közöl nekrológokat is. Minden szám tartalmaz könyvismertetőket is.

Ha tartalmuk szerint próbáljuk csoportosítani az *Egyházi Tár* 1832 és 1839 közötti számaiban megjelent írásokat a következőket mondhatjuk: az első csoportba tartoznak a dogmatikai- apologetikai elméleti tanulmányok. Ezek többségét Guzmics maga írta. (A religio; Egyház; Hit és szabadság; Vallásváltoztatás; A természettudomány vallási szempontból; A jövődelésekről; Kerez-

¹⁴ Vallási és Egyházi Tár 1832. I. VI.

¹⁵ Tudjuk, hogy Guzmics nagyon szerette a zenét. Életrajzírója így ír erről: „1837-ben Guzmics egy ének-és zeneiskolát is alapított, megszerezve a szükséges hangszereket s egy képzett zenetanárt, az irodalmilag is működő Csizmadiát szerződtetve. Egy év alatt négy énekes misét tanulának be az iskolás fiúk szinte meseszerű előmenetellel., úgy hogy az apátsági templomban több ízben nyilvánosan is felléphettek. ...Irodalmi foglalkozásán kívül legkedvesebb mulatsága a zene és ének volt. Ha négy embert össze tudott teremteni, azonnal zongorájához ült, s folyt víg kedvvel az ének, többnyire magyar. Évenként több ízben meghívta a vidék zenekedvelőit s ez alkalommal összegyűlt vendégeit rendszerint valamely jelesebb zenemű előadásával lepte meg. A Bakonyság csendes magányában nem egyszer hangzott fel Haydn Teremtés című ...oratóriuma, melyet Guzmics kiválóan kedvelt s szövegét le is fordította.” ZOLTVÁNY: *i. m.* 372–373.

¹⁶ Vallási és Egyházi Tár. I. 162.

¹⁷ Fontosnak tartotta, hogy folyóiratában megjelentesse a legszebb és legnagyobb jelentőséggel bíró hazai katolikus templomok rajzát. A Pécssett élő Farkas József barátját már 1831 áprilisában, majd szeptemberében is arra kérte, hogy valakivel rajzoltassa le a pécsi székesegyházat, hogy a kép megjelenhessen lapjában. Ebből a levélből tudjuk, hogy az esztergomi bazilika képe ekkorra már elkészült, és Szeder Fábián készítette a rajtot Peck építő mester útmutatása alapján. Egy Farkas Józsefnek írott levélből értesülhetünk arról is, hogy a pécsi templom képe 1831 novemberére elkészült, és jól sikerült. Egy december végi levél pedig arról tudósít, hogy Guzmics Győrbe küldte Bogár Ferencnek a pécsi székesegyház rajzát, aki kicsiben lerajzolja. (RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 358–359.)

tény hagyomány stb.) A második csoportot a biblikus tanulmányok alkotják. E csoport írásai is nagyrészt Guzmicstól származnak, de megtaláljuk Szeder Fábían, Senczy Ferenc és Beély Fidél cikkeit is. (Éden, az embernem bölcsője; A manjáról; Szentírás iránti legújabb nézetek; Móses; Betlehem stb.) A harmadik csoportba az erkölcsstani tanulmányok sorolhatók. (Erkölcstan; Az emberi boldogság alapjairól; A bűtről; Jótéviségek stb.) A negyedik csoportot alkotja a liturgia. (Az egyházi énekek; Egy tekintet a szép művészetekre, s egy magyar katolikus egyházi énekes és imádságos könyv terve fölött írt levelek; Minden szentek napja; A nagyhét Rómában stb.) A legtöbb írás az egyházi beszédek témakörébe tartozik. Olvashatunk itt Pázmány Péter beszédét éppúgy, mint különböző egyházi ünnepeken elhangzott beszédeket, az iskolaév elején a szülőkhöz szóló prédikációkat a gyermekek iskoláztatásának szükségességéről, (Felszólítás a falusi gyermekek iskoláztatásukra); halotti búcsúztatásokat stb. Külön csoportot képeznek a nevelés kérdéseit tárgyaló cikkek. (Néhány szó az erkölcsi nevelésről; A jól intézett gyermeki nevelésnek áldásai; Mikor és mely módon kell a gyermekeket a hittudományban oktatni?; Mi bírhatja a tanítót leginkább arra, hogy hivatalának éljen?; Kivonatok egy nevelő naplókönyvéből; A tanító képe erkölcsi tekintetben stb.) Vannak a folyóiratban egyházi jogi, és egyháztörténeti írások is szép számmal. Fennállásának nyolc éve alatt a lapban több mint hetven könyvismertetés jelent meg. Nemcsak katolikus, hanem protestáns szerzők munkáit is ismertették.

A lap folyamatosan figyelemmel kísérte a hazai és külföldi aktuális egyházpolitikai ügyeket. Ilyen volt például az 1830-as években a vegyes házasság kérdéséről Poroszországból kiindult vita. Guzmics közölte lapjában a pápa állásfoglalását, és a kölni érsek pásztorlevelét e tárgyban, emellett ismertette a kérdés körül kialakult vita külföldi és hazai katolikus és protestáns irodalmát.¹⁸

Mint a korszak többi lapszerkesztője, Guzmics is olvasóihoz fordult, hogy a segítségüket kérje. A III. füzetben magyar egyházi írók életrajzait és műveik jegyzékének beküldését kérte olvasóitól, mert azokat szerette volna kiadni lapjában.

Érdekes összetételű az a szerzői gárda is, akik az *Egyházi Tárba* írtak. Sokan közülük a reformkori hazai katolikus papság modernebb irányának hívei, többük jeles szereplője az irodalmi életnek. Elsőként kell megemlíteni Beély (Briedl) Fidél¹⁹ nevét, Guzmics kedves tanítványát, akit az akadémia is tagjai sorába választott. Beély Fidél számos cikket, könyvismertetést írt a lapba, sok

¹⁸ GUZMICS Izidor: *A vegyes házasságokról*. = Egyházi Tár XIV. 57–85.

¹⁹ Beély (Briedl) Fidé (a Beély nevet 1848-ban vette fel.) (1807–1861). Elemi és középfokú tanulmányait szülővárosában, Székesfehérvárott végezte. „Egyedül csak a tanító szerves életre lévén kedvem, s hivatásom, tanítói ajánlatára a Szt. Benedek rendjét választám, melybe 1822. szeptemberében a szokott próbatételt kiállva fölvettem, és octóber 16-án fölöltöztettek Fidé 122. nyerve” – írja életrajzában. Pannonhalmán négy évig tanult, majd Bakonybélben a költészet szónoklattant, valamint a nevelés- és oktatástant tanulmányozta. 1830. augusztus 6-án áldozópappá szentelték. Guzmics Izidor, aki diákkorában felfigyelt a tehetséges ifjúra, apáttá történt kinevezésekor magával vitte Bakonybélbe, őt találta alkalmasnak az oklevéltan, az esztétika, de főként a nevelés- és oktatástan tanítására. Egyidejűleg kinevezte a könyvtár őrévé is. A fiatal tanár ebben az időben kezdett érdeklődni a nevelés elméleti kérdéseiről. Számos idegen nyelven olvasott, és a bakonybéli könyvtár gazdag pedagógiai anyaga rendelkezésére állt. Pedagógiai tárgyú írásokat fordított németből és angolból, és ezekben az években kezdett publikálni is. Az 1830-as, 40-es években az *Athenaeum*, az *Egyházi Tár* és a *Tudománytár* című folyóiratokban tette közzé pedagógiai tárgyú írásait. Elméleti pedagógiai munkásságának elismeréséül 1839. november 22-én az akadémia Beély Fidélt levelező tagjává választotta. Főműve, az *Alapnézetek a nevelésről*... 1848-ban jelent meg. A forradalom bukása után megszűnt Bakonybélben a tanárképzés. Beély hat éven át az apátság botanikus kertjét gondozta. 1855-től a rend községi gimnáziumának igazgatójaként működött 1863. június 30-án bekövetkezett haláláig.

fordítást is közölt tőle Guzmics. A tanítvány mindig hálával, tisztelettel és szeretettel szólt mestéről, akinek halála után átvette a lap szerkesztését is, igaz, csak rövid időre.

Sokszor találkozunk Szeder Fábián²⁰, Szalka Kandid²¹, a későbbi katonyabéli perjel, valamint Májér József²² a kitűnő homileta nevével. Írt a lapba Szenczy Ferenc²³, a későbbi püspök, Róder Alajos²⁴ a neves egyetemi tanár, és Fábián István²⁵, a jeles nyelvész.

²⁰ Szeder Fábián (1794–1859) szerzetes, író, költő. Komáromban, Esztergomban és Pozsonyban tanult. 1804-ben lépett a Szent Benedek Rendbe. Győrött és Pannonhalmán folytatott teológiai tanulmányokat. 1808-ban szentelték pappá. 1808–1832 között a rend különböző iskoláiban tanított. 1832-től könyvtárosként és levéltárosként működött Pannonhalmán. Az akadémia 1831-ben levelező tagjává választotta. 1841-től haláláig a rend füssi birtokának jószágkormányzója volt. Számos verse, elbeszélése, vígjátéka és cikke jelent meg a korabeli lapokban.

²¹ Szalka Kandid (János) Szent Benedek-rendi apátsági perjel (1793–1875) 1812. október 28-án lépett a rendbe. 1815–1819-ig gimnáziumi tanár volt Kőszegen. 1819–1823 között teológiai tanulmányokat végzett Pannonhalmán. 1823. szeptember 19-én pappá szentelték. Ezt követően a rend esztergomi és községi gimnáziumában tanított. 1837–1843-ig perjel és tanár Bakonybélben, 1844-től 1873-ig plébános, majd apátsági főperjel. Cikkei és versei jelentek meg az *Egyházi Tárb*an, a *Religióban*, a *Katholikus Néplapban* és egyéb korabeli lapokban. Halála után jelent meg legjelentősebb műve. (*Scriptores Ord. Sti Benedicti*. Vindobonae, 1881.)

²² Májér József (1785–1835) teológiai doktor, székesfehérvári kanonok. A gimnáziumot szülővárosában, bölcséleti tanulmányait Pécsen végezte. 1802–1805-ig Székesfehérváron, majd a pesti központi papnevelőben teológiát tanult. 1807-ben teológiai doktorátust szerzett. Ezt követően a székesfehérvári papi szemináriumban tanított egyháztörténetet, majd élete végéig plébánosként, alesperesként, kanonokként, végül a papnevelő intézet igazgatójaként működött. Arad-, Somogy- és Veszprém megyék követeként részt vett az 1830–32-es országgyűlésen. Kiváló szónok volt. Legnagyobb elismerést kiváltó műve: *Vasárnapi homiliák avagy vasárnapi evangéliumok értelme fölött tartott egyházi beszédek, melyek a szent atyák nyomdokai után készített. I–III*. Székesfehérvár, 1823–1824.

²³ Szenczy Ferenc (1800–1869) bölcséleti és teológiai doktor, szombathelyi püspök. Tanulmányait szülővárosában végezte. 1817-ben a szombathelyi egyházmegye papnövédeként a pesti központi papnevelőben hittudományokat tanult. Négy évet töltött itt, bölcsletről és teológiáról doktori fokozatot szerzett. 1821-től a szombathelyi papnevelő intézet tanulmányi igazgatója lett. 1839-ig dogmatikát, ezt követően erkölcs- és neveléstant, valamint lelkipásztorkodást tanított. 1850-ben szombathelyi megyéspüspökké nevezték ki. Számos beszéde jelent meg nyomtatásban, cikkeket tett közzé a korabeli katolikus lapokban.

²⁴ Róder Alajos (1812–1878) nagyváradi kanonok, egyetemi tanár. A gimnáziumot Tatán és Székesfehérvárott, a bölcséletet 1830–1835-ig Nagyszombatban, a teológiát Pesten végezte. 1835-ben szentelték pappá. Budán, Pesten és másutt működött lelkészként. 1850-től a felsőbb neveléstudomány egyetemi tanárává nevezték ki. 1862–1866-ig a pesti középiskolák érseki biztosaként, 1866-tól pesti tanulmányi kerület királyi főigazgatójaként működött. 1867-ben a pesti egyetem rektorává választották; és nagyváradi kanonokká, majd széplaki apáttá nevezték ki. 1877-ben főesperes lett. Cikkei jelentek meg a korabeli katolikus lapokban, számos tankönyvet és egyházi beszédet jelentetett meg.

²⁵ Fábián István (1809–1871) nyelvész. Tanulmányait Sopronban és Győrött végezte. 1833-ban pappá szentelték. Különböző helyeken működött káplánként, majd az Eszterházy hercegi családnál nevelősködött 1848-ig. 1869-ben győri kanonok, majd prépost és főesperes lett. Nyelvészeti munkásságának elismerésül az akadémia 1858-ban levelező tagjává választotta. Költeményeket, teológiai és nyelvészeti tanulmányokat publikált különböző lapokban. Finn nyelvtana és Kalavala fordítása jelentős.

A folyóirat nyolcadrét alakban, eleinte évenként kétszer, a márciusi és augusztusi pesti vásárok alkalmával jelent meg. Egy füzet ára egy pengő forint volt. 1838-tól havonta jelent meg a lap, ekkortól az ár négy forintra emelkedett.

1832 májusában, az első szám megjelenése után Guzmics örömmel írja Farkas József barátjának: „Az én Tárom példányai tisztán elfogytak. 600-at nyomtattattam; ha csak 60–100 körül jelentik is magokat az új előfizetők, újra nyomtattatom. Ez jó jel.”²⁶ Az 1832. évi második füzet közli az előfizetők névsorát. Eszerint az első évben 689 előfizetője volt a lapnak, ami meglehetősen nagy szám. A hatodik füzetben közölt névsor 508 nevet említ. A nagyobb katolikus egyházi központokban, pl. Egerben és Nagyváradon az előfizetők száma mindvégig meghaladta az ötvenet. A lap tehát sikeres volt, sokan olvasták.

A folyóirat szerkesztő-tulajdonosa kezdetben Guzmics, kiadója a pesti Beimel József volt. A VI. füzetnél Beimel József lett a kiadó –tulajdonos, akitől Guzmics a füzetek szerkesztéséért 120 pengőforintot kapott. Beimel pontatlan és csak a haszonnal törődő ember volt, akire Guzmics állandóan panaszkodott barátainak írott leveleiben. 1835 szeptemberében a folyóirat ismét Guzmics tulajdonába került, és a kiadó is megváltozott. A VIII. füzet Pozsonyban, a Belnay-féle nyomdában, Kovács Pál²⁷ felügyelete alatt jelent meg. A IX. füzettől kezdve a folyóirat megszűnéséig, a XIV. füzetig ismét Beimel volt a kiadó- tulajdonos.

A lap első számának fogadtatásáról április 2-án írt Guzmics barátjának.

„A Vallási és Egyházi Tár már útnak indult... Györből már tudósítva vagyok a vélemények felől. Kinek tetszik, kinek nem; egyiknek egy, másoknak más. A püspök haragszik az új szavakra s kimondá, hogy könyvünket nem érti. Disputáltak asztalnál Pro et Contra. Megigérte Ő Méltósága, hogy megpirongat. Csak nem csudálom, hogy: szellem, erőny, elv, elem még most is új, pedig érthetetlen szavak Ő Méltósága előtt. De úgy van: a nyelv ifjúdik, mi pedig vénülünk. Kérlek, tudósíts Te is a körülötted forgó vélemények felől. Így lehet változtatni, amit változtatni netalán szükséges volna.”²⁸

A püspök véleménye jellemzőnek mondható. Többnyire nyelvezete miatt kapott egyesek részéről negatív kritikát a lap. Guzmics a II. kötet végén olvasóihoz intézett utószavában így ír ettől:

„Örömmel jelenthetem, hogy folyóírásom annyi kedvezéssel fogadtatott, a megnyit csak édes hazánk nagy lélekkel feltörekező fiaitól remélhetnék. Leghathatósb ösztön ez nekem, hogy kezdett munkálódásomat még nagyobb buzgalommal folytassam s minél nagyobb tökélyre emeljem. Azonban nem szabad titkolnom, sőt nyilván vallani kötelességemnek tartom, hogy Tárom nyelvében nem kevesen akadtak fenn. Itt némely újaknak látszott szavak ellen, ott a beszéd praecisiójából támadt homály ellen hallattak panaszok. Mi az egyes szavakat illeti, úgy látszik (s hála érette nemzetünk géniuszának, ha így van) nem onnan ered a panasz, hogy minden tolmácsolat nélkül levén, nem értetnek. Megvallom, a tolmácsolat szüksége nem juta eszembe, s azért nem, mert tudtommal egy új szóval sem éltem, hogy azoknak bármelyike is több íróinknál elő ne fordult volna. Hogyha nyelvünket tudományossá, azaz minden

²⁶ RÉVAI Sándor: *Guzmics Izidor levelei Farkas Józsefhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1909. 362.

²⁷ Kovács Pál (1788–1867) tanulmányai befejezése után a pozsonyi gimnázium tanáraként dolgozott, majd a helytartótanácsnál a tanulmányi bizottmány ülnöke volt. Később censorként és a pesti kerület iskolai főfelügyelőjeként tevékenykedett. Apósa Belnay György Alajos pozsonyi kiadótulajdonos volt.

²⁸ RÉVAI Sándor: *i. m.* 361.

ideának, fogatnak, tárgynak, érzelmenek értelmes kitételére alkalmassá akarjuk tenni, még mindig szükségesek az új szavak, ezt, hiszem, senki sem tagadja ma, de senki e szükségetet inkább nem érzi, mint az író... Hogy a kijelentett kívánságnak eleget tegyek, nem ugyan a beszéd folyamában zárkony (parenthesis) között, hanem különös táblán fogom értesíteni mindazon szavaimat, melyek újaknak látszanak, s a melyek vagy már megjelentek, vagy még meg fognak jelenni Táromban. Csak ne rettegjünk az új szavaktól! nagy kincs gyűjtetik azokban nyelvünknek, melyet hálával fog a maradék venni s hasznára fordítani.”²⁹

Ézert Guzmics „Szó-értesítést” csatolt a füzet végére, amelyben megmagyarázta az olyan szavak értelmét, mint pl. az alak, alap, anyag, árny, elem, elv, gömb, lét, műszer, szellem, terv stb.

Egyházi körökben azonban egy – az *Egyházi Tárban* még meg sem jelent – bíráló és egy értekezés miatt is kellemetlenségek sorozata érte a szerkesztőt.³⁰ Báró Szepesy Ignác püspök³¹ szentírásfordítást jelentetett meg 1835-ben. Guzmicsot 1835 októberében Szenczy Ferenc értesítette arról, hogy Vurum József³² nyitrai püspökhöz eljutott az *Egyházi Tár* még meg sem jelent VIII. füzetének nyomdakész kézirata, amelyben – Szepesy szentírásfordításáról szóló kritika mellett – helyet kapott Guzmics „Egyházi kormány” című tanulmánya is³³. Vurum püspök közölte a kiadóval, hogy ha e két írás megjelenik, az *Egyházi Tár* terjesztését megiltja egyházmegyéjében.

Érdekes és jellemző az ügyben megindult levelezés és vita, mely rendkívüli módon elkeserítette Guzmicsot, és kis híján az *Egyházi Tár* megszűnéséhez vezetett. A lap elleni támadássorozathoz az ürtüvet Guzmicsnak Szepesy szentírásfordításáról szóló bírálata szolgáltatva ugyan, de a valódi ok ennél sokkal komolyabb volt. Az egyházi vezetés már az 1820-as évek eleje óta nem nézte jó szemmel Guzmics sokféle formában hangoztatott véleményét a keresztény felekezetek vallási egyesüléséről.³⁴ Hasonlóképpen nagy felzúdulást váltott ki 1834. május 13-i országgyűlési

²⁹ *Egyházi Tár* 1832. II. Utószó. Idézi: ZOLTVÁNY L. Irén: *Guzmics Izidor életrajza*. Bp. 1884. 229.

³⁰ A levélváltásról: ZOLTVÁNY: *i. m.* 311–313.

³¹ Szepesy Ignác (1780–1838) bölcséleti és teológiai doktor, pécsi püspök. Egerben, Pesten és Bécsben tanult. 1803-ban pappá szentelték. Az egri szeminárium tanulmányi igazgatójaként, érseki titkárként, plébánosként működött. 1808-ban kanonokká, 1820-ban erdélyi, 1828-ban pécsi püspökké nevezték ki. Iskolákat, templomokat építtetett, Pécssett tanítóképzőt és liceumot állított fel. Az Akadémia 1831-ben tiszteleti tagjául választotta. Számos teológiai munkát publikált. Ezek közül a legjeletosebb, több kiadást is megért szentírásfordítása: *Szentírás, vagyis az ó-szövetségnek szent könyvei magyarul Káldi után a közönséges deák fordításból az eredeti betűre figyelmezve*. Pozsony, 1831–35. Ugyanennek újszövetségi része 1834–35-ben jelent meg.

³² Vurum József (1763–1838) nyitrai püspök. Középkorait Trencsénben, Pozsonyban és Nagyszombatban végezte. 1788-ban szentelték pappá. 1791-től teológiai tanárként, később igazgatóként működött a nyitrai papnevelőben. 1805-ben egri kanonokká, 1816-ban székesfehérvári, 1827-ben nyitrai püspökké nevezték ki. Nyitrán 1833-ban árvanevelő-intézetet alapított. „Vurum minden szerzetes nyilvános ellensége” – írta Guzmics. Vö. SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor az 1832–1836-i országgyűlésen*. = A Pannonhalmi Főiskola Évkönyve 1914/15. 100.

³³ Guzmics *Egyház* című tanulmánya folytatásokban jelent meg az *Egyházi Tár* I–XI. füzetében. Ennek a tanulmánynak a VIII. számban megjelentetni szándékozott részéről van szó.

³⁴ Guzmics művei e tárgykörben: *A keresztényeknek vallásbeli egyesületekről írt levelek, az evangéliumi keresztényt tolerantiának végelmezőjéhez*. Pest, 1822. 93 l.; *A keresztényeknek vallásbeli egyesületekről. I. A lehet-e? Van-e? Ha lehet és van, mellyik az egyedül idvezítő ekklesia? támasztott kérdésekre adott felelet. II. A kath. Anyaszentegyház hitbeli tanítása felvilágosítva a Magyarországi Protestánsokhoz*. Pest, 1822. 144 l.; *A vallási egyesülés ideajának, és a Rom. Kath. és Protest. Keresztények között fennálló unioinak Vissgálása Guzmics Iszidor által*. Győr, 1824. 124 l.; *A Rom. Kath. és Protest. Keresztények között fennálló Uniónak másodszeri vizsgálata G.I. által*. Győr, 1826. 130 l. Guzmicsot a vallási unió kérdésében elsősorban nemzeti szempont

beszéde is.³⁵ Nem csoda, ha a következő évben egyházi előjárói erőteljes támadást indítottak ellene egy olyan bírálattal és egy olyan tanulmány miatt, amely nézetük szerint sérti az egyházi vezetők tekintélyét, és magát a katolikus hitet.

Guzmics, miután Szenczy Ferenc leveléből értesült az ellene, és az *Egyházi Tár* ellen megindult támadásról, 1835. október 22-én nyilatkozatot küldött a kiadóhoz. Ebben leírja, hogy maga Szepesy püspök kérte fel őt a szentírás-fordítás „kemény bírálatára”. Ő a megjelentetni szánt bírálatban tartalmi kérdésekre nem tér ki, pusztán néhány nyelvi vonatkozású bíráló megjegyzést tesz. Ha ezek közül valami sérti a püspököt, hozzájárul ahhoz, hogy az a rész kimaradjon. A nyilatkozatban kitért a támadások valódi okára, az egyházi kormányzatról szóló értekezésre is. Hangsúlyozza, hogy elismeri a kinevezett egyházi vezetők tekintélyét, de érezteti, hogy nem hisz abban, hogy ők csalahatatlannak lennének. Ugyanaznap latin nyelvű levélben fordult Kopácsy József veszprémi püspökhöz, támogatását kérve az *Egyházi Tár* folytatásához. Kopácsy nem válaszolt a levélre, hanem azt továbbküldte Pyrker László egri érseknek. Pyrker levelében „barátságáról és hajlandóságáról” biztosította Guzmicsot, közölte a tanulmány azon helyeit, melyeken nézete szerint változtatni kell, és figyelmeztette a szerzőt, „ne távozzék el szent hitünknek világosan örökre kijelölt ösvényeiről.”³⁶ Guzmicsnak nagyon rosszul esett Pyrker levele. Válaszában az egri érsek által kifogásolt részeket megpróbálta megmagyarázni, és néhány helyen javításokat is tett értekezése egyes kérdéses helyein.

„Ezen igazítások meggyőződésemen határán állanak, melyen túllépnem tilt lelkiismeretem”-írja. A saját véleményét a közvetkezőképpen foglalta össze:

„Igen váratlan, azért igen szomorító is volt Exellentiad hozzám írt levele. Milyenek vagyok én ott gondolva! Ha tanításom nem volna eléggé ismeretes eddigi irataimból, hihetném, hogy tán ama rövid értekezésemnek némely nem eléggé meghatározott értelmű kifejezései ejthették gyanúba hitemet. De most, midőn tanításom az egész hazában annyira ismeretes, hogy papnak, világinak, katolikusnak, nem-katolikusnak is, ha olvasott, nem lehet nem nyilvánosságosabb, álmélkodásom nem ismer határt....Hogy én a protestánsoknak nem különben kívánok tetszeni mint a katolikusoknak! Igen, Kegyelmes Uram! Nékem igen régi kedves ideám az egyesülés... Ezt én nem az annyiszor sikertelenült polemizálás, hanem inkább békéltetés útján gondolnám megközelíthetőnek. Azért Táram előszavában is nyíltan kijelentém, hogy ez a békés szellem fog benne lebegni...”³⁷

Guzmics Kováts Tamás³⁸ pannonhalmi főapátnak is írt az ügyben, aki 1835. november 17-i válaszlevelében támogatásáról biztosította Guzmicsot. Guzmics, miután megköszönte a főapát együttérzését, elkeseredetten fűzte hozzá leveléhez:

---

vezette. „Egy nemzeti religio éppen úgy szükséges a nemzet boldogságára, mint a nemzeti constitutio és az egy nemzeti nyelv. Ez a három teszi egyé a nemzet lelkét, szívéét.” írta Kazinczynak 1823. július 19-én. In: *Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor közti levelezés 1822-től 1831-ig*. Közli GULYÁS Elek. Pest, 1873. 20.

³⁵ SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor az 1832–1836-i országgyűlésen*. = A Pannonhalmi Főiskola Évkönyve 1914/15. 90–107.

³⁶ Vö. ZOLTVÁNY: *i. m.* 314–315.

³⁷ Idézi: ZOLTVÁNY: *i. m.* 315–316.

³⁸ Kováts Tamás József (1783–1841) pannonhalmi főapát, teológiai doktor. 1803-ban lépett a Szent Benedek rendbe. 1807–1809-ig Győrben, 1809–1813-ig Pannonhalmán teológiát hallgatott. 1813–27-ig Pannonhalmán a szentírás és keleti nyelvek tanáraként működött. 1830-ban főapátnak választották. Számos latin nyelvű teológiai munkát írt, melyek kéziratban maradtak.

„Jobbkor nem érkezhettek Méltóságodnak levele, mint éppen most, midőn már minden béketűrősem kifárasztva lévén, készen állék, hogy megsemmisítem Táromat s örökre lemondjak a hálátlan theologiai pályáról....”³⁹

1835. december 18-án a kiadó levelet intézett Pyrker érsekhez, melyben megkérdezte, hogy a Guzmics által tett javításokkal meg van-e elégedve, és az *Egyházi Tár* VIII. száma kinyomtatható-e. Pyrker válaszlevelében azt olvashatjuk, hogy az értekezés javított formában „sem tetszik”. Guzmics, akinek szívügye volt az *Egyházi Tár*, végül úgy döntött, a kifogásolt tanulmányt egy „egész mindennapi foglalatok szerinti” írással helyettesíti, csakhogy a folyóirat kiadása ne szüneteljen tovább. Az eredeti értekezés azonban hosszabb volt, mint a pótlólag beillesztett írás, ezért Scitovszky⁴⁰ rozsnyói püspök írt még néhány gondolatot a protestáns és katolikus viszonyról Guzmics tanulmánya után.

Az ügy azonban ezzel még nem zárult le. A kalocsai érsek levelet intézett a pannonhalmi főapáthoz, melyben követeli, hogy „mint rendes előjárója”, ő vonhassa felelősségre Guzmicsot. Erre azonban már nem kerülhetett sor, mivel közben az országgyűlés megerősítette a pannonhalmi főapátság ősi jogát, vagyis azt, hogy nem tartozik semmiféle egyházmegyei hatóság jogkörébe, kizárólag a pápa főhatósága alá. Így Kováts Tamás mint „ordinárius” magára vállalhatta az *Egyházi Tár* további füzetének ellenőrzését.

Az ügy, úgy tűnik, nem csak egyházi körökben vert fel nagy port. Évekkel később olvashatjuk Guzmics apáti naplójának 1838. október 11-én kelt bejegyzésében⁴¹ a következőket:

„Schedel Ferencz orvos dr., a tud. társaság titoknoka .... vendég szombat délig. Különös részvétellel olvasgatá vallási és egyházi dolgozatait az apátnak, melyek ki nem adathattak, um. az Egyházi Kormányról írt értekezést és a Szepessy bibliája recensióját. mindkettőből kiiradni kívánt magának néhány tüzetet.”⁴²

Guzmics folytathatta az *Egyházi Tár* szerkesztését, amelynek fogadtatása a későbbi években többnyire pozitív volt. 1838. szeptember 18-án hosszú ismertetés jelent meg a *Figyelmezőben* az *Egyházi Tár* az évi január–júniusi számairól. A recenzens e szavakkal fejezi be bírálatát: „A kor szükségéhez alkalmazott, a literatura kívánatinak, s nyelvbéli tekintetben megfelelő, körén túl nem csapongó páratlan egyházi folyóiratnak minél több olvasót szívből óhajtunk”⁴³

Úgy tűnik, Beimmel változatlanul nem volt megelégedve Guzmics, mert 1839. májusában Beély Fidélt Toldy Ferenchez intézett leveléből arról értesülhetünk: „Hogy apát úr hajlandó az Egyházi Tárt Beimeltől elvenni, s hogy azt meg is teendi, ha ezentúl pontosabb nem leend Beimmel

³⁹ Idézi: ZOLTVÁNY: *i. m.* 318.

⁴⁰ Scitovszky János (1785–1866) esztergomi érsek, az Akadémia igazgatósági tagja. Szegény családból származott. Egyházi segítséggel Rozsnyón és Nagyszombatban tanult. 1808-ban bölcséleti, 1813-ban a pesti egyetemen teológiai doktorrá avatták. 1809-ben szentelték pappá. Ezt követően a rozsnyói püspöki liceumban a bölcsélet és matematika, 1811-ben a teológia tanárává nevezték ki. 1824-ben rozsnyói kanonokká és a papnevelő-intézet igazgatójává, 1827-ben rozsnyói, 1838-ban pécsi megyés-püspökké nevezték ki. 1849-től esztergomi érsek. 1853-ban az Akadémia igazgatósági taggá választotta.

⁴¹ Guzmics apáti naplóját egyes szám harmadik személyben írta.

⁴² SÖRÖS Pongrác: *Guzmics Izidor apáti naplója*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1903. 492.

⁴³ Figyelmező 1838. 38. szám. 622–625.

a kiadásban, jól tudom. Jelenleg ez úgy függőben vagyom még, s az év vége fog leginkább, mint hiszem, a dolgon fordítani.”⁴⁴

Guzmics azonban 1839. szeptember 1-jén meghalt. Ezután tanítványa és barátja, Beély Fidél kapott megbízást a pannonhalmi főapáttól a folyóirat szerkesztésére. Erről így írt Toldy Ferencnek 1839. szeptember 18-án kelt levelében:

„Jó apátunk halála után Sep. 7-én eljőve a Főapát Bakonybélbe, s mindeneget átnézve, egy részét írásainak különösen diák iratainak s levelezéseinek valamint könyveinek is Pannonhalmára rendelé vitetni, nagyobb részét azonban iratainak és levelezésének ott hagyá, s átvizsgálásokat reám bízá; ez iratok olly halmot képeznek, hogy én alkalmasint egy év alatt is alig nézhetedem át tökéletesen, s hogyha az iratok között fogok némelly eddig még nyomtatásban meg nem jelent értekezésekre akadni, fogom közleni Ttes úrral, hogy ezek vagy az Athenaeumban, vagy a Tudománytárban adassanak ki. Az Egyházi Tár szerkesztését az 1839-ik év befejezéséig reám bízá és én november-decemberben életét szándékozom adni képével együtt, melly iránt a Főapáttal kell értekez-nem. A novemberi füzet majd egészen kész, s csak a decemberihez kell dolgozni, mellynek kiadásával pályafutását végzendü a Tár, mert olly szellemmel, oly tudománnyal nem tudom, ki bátorkodnék közülünk a Tár folytatását magára vállalni.”⁴⁵

Az *Egyházi Tár* 1839. novemberi és decemberi száma tehát Beély Fidél szerkesztésében még napvilágot látott. A szerkesztéssel járó gondokról is beszámolt Toldy Ferencnek 1839. november 17-én Bakonybélből írott levelében:

„...az Egyházi Tár decemberi folyama mind szerkesztésére, mind kidolgozására olly annyira elfoglalt, hogy alig fordíthaték elegendő figyelmet oskolai kötelességeimre. Én minden módon azon valék, hogy novemberi vásárra a füzetet elkészítsem, mi csakugyan sikerült is. E füzetben adom Guzmics életírását, de úgy-e mint adnom kellene? értem én jól, hogy sokkal csekélyebbek tehetségeim, hogysem illőleg tudtam volna őt festeni, de iparkodtam mindenképp őt híven eléállítani...”⁴⁶

Guzmics első életrajza a tanítvány tollából az *Egyházi Tár* utolsó két számában tehát megjelent. Beély a XIV. füzet végi írásában a következőképpen búcsúzik az *Egyházi Tár* olvasóitól:

„S ezennel elvégzi pályafutását az Egyházi Tár, melyet boldogúlt Guzmics Izidor 1832-ben létre hozott és fáradhatatlan szorgalommal nyolcz évig folytatott védve a Religiót az Anyaszentegyházt valódi apostoli buzgalommal. Ohajtjuk, és tán reményünkben csalatkozni nem fogunk, hogy magyar anyaszentegyháznak buzgó férfiu közt alakuljon egy társaság, mely nyomdokait követve az elhunyt létesítőnek, az egyházi folyóiratot folytassa...”

A folytatásra két év múlva került sor. 1841-ben indult meg a *Religio és Nevelés* című lap, amely ugyan nem érte el az *Egyházi Tár* magas színvonalát, de a negyvenes években híven szolgálta a katolikus vallás és nevelés ügyét hazánkban.

Az *Egyházi Tár* füzetéből nem maradt fenn sok példány. Sem az akadémia, sem az egyetem könyvtára nem rendelkezett belőle teljes sorozattal a szabadságharc bukása után. Toldy Ferenc a hiány pótlására Beély Fidéltől kért segítséget. 1851. december 10-én Beély Fidélnek Toldy Ferenchez írott levelében a következőket olvashajuk:

⁴⁴ Beély Fidél levelei Toldy Ferenchez. MTA Kézirattár. Magyar Irodalmi Levelezés. 4. r. 61. sz. b. köt.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

„Ami pedig Kegyed fölszólítását, Guzmics Egyházi és Vallási Tárára vonatkozólag illeti, igen sajnálom, hogy e részben nem áll hatalmamban az egyetemi s m. academiái könyvtár hiányos példányait kiegészítenem. Saját példányaim két év előtt egy szomszéd plebánosnál, kinek olvasásul azt kölcsönöztem, véletlenül közbejött halála után többszöri sörgetésem daczára is oda veszték, és mai nap is nélkülözi könyvtárom az annyira kedvelt folyóiratot; az apátsági könyvtárnak van ugyan egy példánya, de szintén tökéletlen, miután a 8. füzet hiányzik. Így vagyunk az Egyházi Tárral Bakonybélben. Ama kérdésre, hol szerezhethők meg a hiányzó füzetek? válaszom ez: Pesten, Beimel Jósefnél, mint az Egyházi Tár egykori kiadójánál, s kinél a 8. füzetet kivéve, melly Posonyban, Belnay intézetében, Kováts Pál alatt nyomtatott, a többi 13 füzet nyomtatás alatt volt, de mint hallom, Beimelnél az első füzet már szinte meg nem kapható. A 11, 12, 13, és 14ik füzetből van nálam néhány heverő hiánytalan példány, s én igen igen szívesen késznek nyilatkozom ezennel a hiányokat mind az egyetemi, mind az academiái könyvtár példányát illetőleg pótolni, csak tessék velem tudatni, vajjon hiányoznak-e? S ez esetben én örömmel meg fogom e hiányzó füzeteket küldeni, de többel szolgálni legjobb akaratom mellett sem tudok.”⁴⁷

Második katolikus teológiai folyóiratunk, az *Egyházi Tár* nyolc teljes évfolyama ma is könyvészeti ritkaság. Ezért is sürgető feladat a hazai katolikus sajtó kezdeti időszakának feltárása és feldolgozása.*

FEHÉR KATALIN

Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kéziratának újkori provenienciájához. *Habent sua fata libelli!*** Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kézirat a dominikánus misztikus Seuse két írása, az „Örök Bölcsesség könyve” és a „Horologium sapientiae” (fragmentális) ill. Marquard von Lindau az eucharisztiairól szóló traktátusa mellett a magyar nyelvterületen nem igazán ismert német begina-misztikus Mechthild von Magdeburg művének, „Az istenség áradó fénye” egy 15. századi kivonatát tartalmazza.¹ A teljes szövegállomány mintegy egytizedét kitevő „Budapesti fragmentum” felfedezése nagy visszhangot váltott ki a forrásokban nem bővelkedő Mechthild-kutatásban.² A magával a kódex leírásával valamint a benne

⁴⁷ Uo.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 042579)

** Die vorliegende Untersuchung bietet einen Beitrag zur Erhellung des neuzeitlichen Überlieferungsschicksals des Cod. Germ. 38. Im Folgenden sollen die Umstände aufgezeigt werden, die zu einem häufigen Besitzerwechsel unserer Handschrift in den letzten Jahrzehnten des 18. und ersten Dezenien des 19. Jahrhunderts geführt haben. Dies soll vor dem Hintergrund der frühen Geschichte der Klagenfurter Bibliothek erfolgen. Darüber hinaus wird mit konkreten Beispielen auf die Tätigkeit eines (unbekannten) Antiquars hingewiesen, der eine beträchtliche Zahl von mittelalterlichen Kodizes aus den Beständen der im Zuge der Josephinischen Reform aufgehobenen Klosterbibliotheken erworben und an Bibliophilen seiner Zeit weiterverkauft hat.

¹ Mechthild magyar nyelvű bibliográfiájával ill. művének szemelvénytípusú fordításával kapcsolatosan I. Karácsony misztériuma egy 13. századi misztikus, Magdeburgi Mechthild művében c. tanulmányomat = Keresztény Szó (Kolozsvár) (12.) 12. sz. 2001. 5–10., itt: 9. old., 5. jegyz., valamint SÖVEGES D. OSB: *Fejezetek a lelkiség történetéből*. Pannonhalma, 1993. 153–155.

² L. NEUMANN, H.: *Texte und Handschriften zur älteren deutschen Frauenmystik*. = FuF (41.) 1967. 44–48, itt: 45. v. VIZKELETY, A. – KORNRUMPF, G.: *Budapester Fragmente des „Fließenden Lichts der Gottheit”*. = ZfdA (97.) 1968. 278–306.

foglaltatott Mechthild-korpusz szövegkritikai jelentőségével ill. értelmezésével foglalkozó szakirodalom ellenére is több kérdés szorul még tisztázásra.³ Recepciótörténeti szempontból nyitott, milyen megbízásra és mintakézirat alapján ill. kinek, milyen publikum számára készült az itt tárgyalt kivonat. A prozopográfiai kutatás továbbra is adós a Mechthild-fragmentum másolójának, Fridericus Pellen-griesser személyével és tevékenységével kapcsolatos információkkal. A kódex áthagyományozódása is kérdések egész sorát veti fel. Terentius Maurus szállóigévé vált gondolata értelmében, miszerint minden könyvnek megvan a maga sorsa, ez utóbbi pontra, a Cod. Germ. 38 provenienciájára kívánok koncentrálni a továbbiakban. Vizsgálódásaim középpontjában a kódex sorsa áll a 18–19. században, amikor is a kézirat egy antikvárius közvetítésével mindeddig ismeretlen körülmények között a műgyűjtő és bibliofil Jankovich Miklós (1772–1846) tulajdonába, onnan pedig gyűjteménye 1832/36-ban történt megvásárlása nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába került.

Az első lapon kvarclámpa segítségével tisztán kivehető 17. századi (radírozott) tulajdonosi bejegyzés, „Residentiae Societatis Jesu Millestadij inscript” alapján arra a következtetésre jutott az eddigi szakirodalom⁴, hogy a mai Cod. Germ. 38 az 1088 alapított, 1469-ben feloszlatott és a Szent György Lovagrend tulajdonába átment, végül pedig 1598-tól a szekularizációig, 1773-ig a jezsuitákhoz tartozó egykori bencés kolostor, Millstatt (Karintia/Ausztria) könyvtári állományát képezte.⁵ A kézirat korán (15. sz.) kívül azonban semmi sem szól e feltevés mellett. Míg a bencés rendet átható reformok következtében a 15. század közepe táján Millstattban is sor került a könyvtári állomány rendszerezésére, a kéziratok egységes újrakötésére, jelzetekkel való ellátására és minden

³ A Cod. Germ. 38 tartalmi és kodikológiai leírásával kapcsolatosan I. VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 279–283. v. VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis altheutscher Handschriften in ungarischen Bibliotheken I.*: Széchényi-Nationalbibliothek. Wiesbaden, 1969. 106–108. A Mechthild-kivonat szövegkritikai jelentőségéhez VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 283–306. v. *Mechthild von Magdeburg „Das fließende Licht der Gottheit”*. Nach der Einsiedler Handschrift in kritischem Vergleich mit der gesamten Überlieferung I.: Text. Szerk. NEUMANN, H. Sajtó alá rendezte VOLLMANN-PROFE, G. München–Zürich, 1990. Prolegomena XII. /MTU 100./ – II.: Untersuchungen. Sajtó alá rendezte VOLLMANN-PROFE, G. München–Zürich, 1993. 270–290. /MTU 101./ A szöveg struktúrájával ill. funkciójával kapcsolatosan I. NAGY, M.: „*Jch mues fliegen mit Tawbenfederen ...*” *Mechthilds von Magdeburg Fließendes Licht der Gottheit als Modell gottgefälliger Lebensführung in der Budapester Teilüberlieferung*. In: „*swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelich*” *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Szerk. UÖ. v. JÓNÁCSIK, L. Piliscsaba–Bp. 2001. 133–141. /Abrogans 1., Budapester Beiträge zur Germanistik 37./

⁴ Az eddig felsorolt címeken kívül I. VIZKELETY, A.: *Millstätter Handschriften in der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi.* = Car I (157.) 1967. 290–295. v. újabban UÖ.: *Mittelalterliche Handschriften aus Österreich in der Széchényi-Nationalbibliothek*. In: *Ex libris et manuscriptis. Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte*. Szerk. NEMETH, I. v. VIZKELETY, A. Bp.–Wien, 1994. 15–26., kk. 20–21. /Schriftenreihe des Komitees Österreich–Ungarn 3./

⁵ A millstatti kolostor történetével kapcsolatban I. SCHROLL, B.: *Geschichte des Benedictiner-Stiftes Millstat in Kärnten.* = AVGT (17.) 1894. 1–58., EISLER, R.: *Geschichte von Millstatt* (Faksimile des Bürstenabzuges von 1914). Millstatt 2000., WEBER, A.: *Die Aufhebung des Jesuitenordens Millstatt*. Diss. Wien, 1933., RENNER, F.: *Verfassungsgeschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten bis 1469*. Diss. Wien, 1934., LATZKE, W.: *Die Klosterarchive. St. Georg-Ritterorden (Millstatt)*. = Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs (3.) 1938. 583–616., WINKELBAUER, W.: *Der St. Georgs-Ritterorden Kaiser Friedrichs III.* Diss. Wien, 1949., WEINZIERL-FISCHER, E.: *Geschichte des Benediktinerklosters Millstatt in Kärnten*. Klagenfurt 1951 /AVGT 33./, MAIERBRUGGER, M.: *Die Geschichte von Millstatt*. Klagenfurt 1964., GLASER, H.: *Die Herrschaft der Jesuiten in Millstatt 1600–1773*. Diss. Wien, 1967. v. EBENBERGER, A.: *Millstatt im Spätmittelalter*. Klagenfurt (diplomamunka), 1987.

valószínűség szerint azok katalogizálására is⁶, addig a mi kódexünk nyomát sem mutatja ezen intézkedéseknek.⁷ A fentebb idézett Millstattrra vonatkozó tulajdonosi bejegyzés nem mond sem többet sem kevesebbet annál, miszerint a kézirat legkorábban a 17. században bizonyítható módon a jezsuita rendi Millstatt középkori kéziratokat is tartalmazó állományának része volt.⁸ 1598-tól a jezsuiták arra törekedtek, hogy rendet teremtsenek a Szent György lovagoktól átvett könyvtár polcain. Az Institutum Societatis Jesu rendeleteinek értelmében a könyvtárnok feladatai közé tartozott a meglévő állomány tudományágak szerinti osztályozása, jelzetekkel való ellátása valamint katalogizálása. A katalógusba felvett példányok ismérve a már említett tulajdonosi bejegyzés.⁹ Noha a rend könyvtárosai által a 17–18. század folyamán összeállított katalógus nem maradt fenn, meglétét azonban egy, a grazi teológiai professzor Matthias Rieberer SJ által 1767-ben szerkesztett kéziratjegyzék bizonyítja.¹⁰ E jegyzék, mely a legendás karintiai herceg, Domitian kanonizációjára tett törekvések alkalmával keletkezhetett¹¹, kéziratunk rövid tartalmi leírását nyújtja:

Codex D₄ est chartaceus in 4° ultra dimidium, est discursus asceticus inter ser-vum et eternam sapientiam et clauditur „finitus est iste liber sub A.D. MCCCCXXVI feria 5^a post festum S. Mathie, Fridericus Pellengriesser”. Sequitur alius dialogus germanicus inter magistrum et discipulum de missa et aliis ab eodem finitus „1416 des nächsten Freitags nach St. Georgentag.”¹²

Pár évvel később, a jezsuita rend II. József által 1773-ban elrendelt feloszlatása után egy újabb kéziratkatalógus keletkezett.¹³ A császári rendeletek értelmében a feloszlatott kolostorok javainak leltározásáért felelős helyi kommissziók kötelességei közé tartozott az ún. abolíciós jegyzékek össze-

⁶ MENHARDT, H.: *Die Millstätter Handschriften*. = ZfB (40.) 1923. 129–142., MAIROLD, M.: *Die Millstätter Handschriften*. = Car I (170.) 1980. 87–106. v. PASCHER, P. H. – GRÖCHENIG, H.: *Neuentdeckte Fragmente von Millstätter Handschriften in der Universitätsbibliothek in Klagenfurt*. In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*. Szerk. NIKOLASCH F. Klagenfurt, 1997. 303–309. /AVGT 78./

⁷ VIZKELETY – KORNRUMPF: *i. h.* (2. jegyz.) 282–283.

⁸ Hasonlóan argumentál REIFFENSTEIN a 13. századi népnépvív Millstatti Genesis-kézirat (Cod. 6/19, Landesarchiv Klagenfurt) ill. UNTERKIRCHER a Millstatti Zsoltároskönyv (Cvp 2682, Bécs) jezsuitákra visszavezethető bejegyzése kapcsán, l. REIFFENSTEIN, I.: *Die Millstätter Handschrift. Derzeitiger Stand der Forschung*. = Symposium zur Geschichte des Benediktinerstiftes Millstatt 1981. 1–9. v. UNTERKIRCHER, F.: *Der deutsche und lateinische Millstätter Psalter und sein Text*. In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995*. Szerk. NIKOLASCH, F. Klagenfurt 1997. 269–277. /AVGT 78./

⁹ E Millstatt és általában a jezsuita rend vonatkozásában kellően nem méltatott témával kapcsolatosan l. DROZD, W.: *Die Bibliothek des Collegiums SJ Klagenfurt (1602–1773)*. = Biblos (9.) 1960. 112–124., kk. 112. v. DROBESCH, W.: *Habent sua fata libelli. Die historiographischen Bestände der Klagenfurter Jesuitenniederlassung zum Zeitpunkt der Auflösung (1773)*. In: *Kärntner Landesgeschichte und Archiwissenschaft. FS für Alfred Ogris*. Szerk. WADL, W. Klagenfurt, 2001. 321–338. /AVGT 84./

¹⁰ A Rieberer-féle jegyzék átiratával kapcsolatosan l. EISLER, R.: *Die illuminierten Handschriften in Kärnten*. Leipzig 1907. 7–8. /Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 3./

¹¹ MAIROLD: *i. h.* (6. jegyz.) 89. A Rieberer által 1761 óta szorgalmazott, végül azonban sikertelenül végződött szenttéavatási perhez összefoglalóan l. WADL, W.: *Der selige Herzog Domitian – Legende und Verehrung*. = Symposium zur Geschichte des Benediktinerstiftes Millstatt 1981. 1–25., kk. 21–24.

¹² EISLER: *i. h.* (10. jegyz.) 7. (Nr. 21).

¹³ E katalógus felfedezéséről tudósít LASCHITZER, S.: *Die Archive und Bibliotheken des Jesuitencollegiums in Klagenfurt und der Stifter Eberndorf und Millstatt*. = Car (72.) 1882. 1–11., 29–43., 77–87. v. 113–121., itt: 113–121.

állítás, melyeknek tételenként kellett tartalmaznia a szekularizált kolostorok könyvtári állományát. A millstatti könyvtár jegyzéke 1774-ben készült el. A katalógus megbízhatóságát illetően Laschitzer arra az álláspontra helyezkedett, hogy az abolíciós jegyzék készítői az általuk regisztrált kéziratok meglétét minden egyes esetben ellenőrizték, tehát szó sem lehet egy, a jezsuiták által a 17–18. század során összeállított katalógus egyszerű másolatáról.¹⁴ Egy már meglévő katalógus tételineinek mechanikus átvétele már csak azért is kizárt, mert az 1774-es katalógus több pontban is lényegesen eltér a Rieberer által szerkesztett kivonatos jegyzéktől¹⁵, amelynek alapjául minden valószínűség szerint az akkor (1767 táján) még hozzáférhető jezsuitakori könyvtárkatalógus szolgált. A leltározás alaposága mellett szól továbbá az abolíciós jegyzék azon lakonikus, de a meglévő kéziratok számára nézve pontos összegzése is, miszerint

„Sub reliquis literis, quae iniquitate temporum deletae sunt, continentur adhuc centum triginta octo volumina, in quibus potissimum libri bibliorum, homiliae ss. Patrum, breviaria, Calendaria ecclesiastica, vitae ss. et similia minoris momenti habentur.”¹⁶

Az 1774-es katalógus, amelyben a mai Cod. Germ. 38 a Rieberer-féle jegyzékhez hasonlóan változatlanul a *D₄* jelzet alatt szerepelt, az utolsó nyom, amely azt bizonyítja, hogy e kézirat ekkor még a millstatti kolostor könyvtárának tulajdona volt.

1774 tavaszán az immár leltározott és számba vett könyvek és kéziratok Klagenfurtba szállítottak. 1775-ben, a millstatti állomány és a helyi jezsuiták könyvtári gyűjteményeinek összevonásából megszületett a klagenfurti nyilvános könyvtár (Klagenfurter Studienbibliothek), melynek állománya a szekularizáció második fázisában (1782–1789) felosztatot karintiai kolostorok könyveivel és kézírataival tovább gazdagodott.¹⁷ Az így létrejött klagenfurti kéziratgyűjtemény első számbavétele alkalmából, 1860-ban azonban mindössze 219 karintiai eredetű kéziratról történik említés, holott az abolíciós jegyzék tanúsága szerint csak a millstatti könyvtár közel 230 kéziratot tartalmazott!¹⁸ A millstatti állományhoz hozzáadandó a szekularizáció második hullámában felosztott St. Paul in Lavanthal 310 kézírata¹⁹, az a 22 láda könyvtári anyag, amely Arnoldstein kolostorából került Klagenfurtba, továbbá a méreteikben jóval szerényebb villachi és viktringi könyvtárak.²⁰ Ha figyelembe vesszük, hogy a klagenfurti jezsuiták is számos kódexszel gazdagították az 1775-

¹⁴ LASCHITZER uo. 114.

¹⁵ Az eltérésekkel kapcsolatosan I. MENHARDT: *i. h.* (6. jegyz.) 131–133.

¹⁶ Idézet: MAIROLD: *i. h.* (6. jegyz.) 89.

¹⁷ A klagenfurti könyvtár történetével kapcsolatban I. HERZOG, Chr.: *Zur Geschichte der Universitätsbibliothek Klagenfurt. Hausarbeit für die Verwendungsgruppe A. Bibliotheks-, Dokumentations- und Informationsdienst.* Klagenfurt, 1995 ill. Uő.: *Universitätsbibliothek Klagenfurt.* In: *Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich* 3. Szerk. BUCHINGER, W., MITTENDORFER, K. v. LANG, H. W. Hildesheim, 1996. 53–58.

¹⁸ HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 25. Ugyancsak 219 kézirat meglétéről tudósít LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 117.

¹⁹ L. MENHARDT, H.: *Weitere Nachrichten von Kärntner Klosterbibliotheken.* = *ZfB* (44.) 1927. 593–611.

²⁰ Ez utóbbi három kolostor kéziratállományával kapcsolatban I. KLOS, F.: *Adalbert Blumenschein (1720–1781) – Auf seinen Spuren durch einige Kärntner Bibliotheken.* In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten. Vorträge der Millstätter Symposien 1981–1995.* Szerk. NIKOLASCH F. Klagenfurt, 1997. 639–659. /AVGT 78./ A bencés St. Georgen am Längsee valószínűleg nem rendelkezett középkori könyvtárállománnyal, I. GOLDINGER, W.: *Archiv und Bibliothek von St. Georgen am Längsee zur Zeit der Aufhebung.* = *Car I* (162.) 1972. 397–415.

ben alapított nyilvános könyvtárát²¹, még szembeötlőbb az a veszteség, ami a felozlatott karintia kolostorok kéziratállományát jellemzi. Nem kizárt ugyan, hogy egyik vagy másik kódexnek a szekularizáció forгатagában veszett nyoma²², hiszen a könyvtárak leltározásáért felelős komissziók nem egyszer tudósítanak a könyvtárak szánt szándékkal elrejtett kulcsainak felkutatásával ill. az egyes barátok tulajdonában lévő könyvek visszaszerzésével járó nehézségekről²³, a karintiai állományt általában ért nagyszámú veszteség azonban véleményem szerint nem ezekre a többé-kevésbé esedékes helyi „adottságokra”²⁴, hanem részben magukra a császári meghagyásokra ill. a klagenfurti könyvtárát évtizedeken keresztül jellemző áldatlan állapotokra vezethető vissza. Ezen tényezők egybejárásának eshetett áldozatául a mai Cod. Germ. 38 is. Mielőtt azonban minderre részletesen kitérnék, lássuk azon kéziratokat, amelyek a jozefiniánus rendelet következtében felozlatott karintiai kolostorokból egy antikvárius közvetítésével jutottak több 19. századi bibliofil tulajdonába.

A Cod. Germ. 38 antikváriusi provenienciájáról tanúskodik az a 19×22,7 cm nagyságú számozott papírlap, amely a kézirathoz csatoltan annak rövid formai és tartalmi leírását nyújtja. Hasonló papírlapra ill. a kódex elülső fedelének belső felére avagy az 1r oldalra ceruzával beírt numerus currens jelzetre bukkanunk a Széchenyi Könyvtár több más, részben karintiai (Millstatt, Eberndorf, St. Paul) eredetű kéziratánál is: Cod. Germ. 10, 40, 64 v. Cod. Lat. 18, 26, 27, 39, 63, 111, 127, 134, 156, 157, 158, 254, 265 (?), 519.²⁵ Valamennyi itt felsorolt kódex a műgyűjtő és bibliofil, Jankovich Miklós első gyűjteményéhez (1790–1832) tartozott és annak felvásárlása nyomán került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába. Jankovich 1830 táján juthatott e kéziratok birtokába.²⁶

A 18. század utolsó harmadában felozlatott Millstatt, St. Paul, Viktring és Arnoldstein kolostorok könyvtáraiból származik a grafeneggi rezidenciájú Ratibor grófok tizenhárom, Menhardt

²¹ A Mathias Gutsman által összeállított abolíciós jegyzék 51 kézitról tesz említést, l. MENHARDT, H.: *Neue Forschungen über die Herkunft der Handschriften aus alten Bibliotheken Kärntens*. = ZfB (41.) 1924. 225–244., kk. 242–244. Ezek közül mintegy 28–30 kéziratot sikerült mindeddig azonosítani, l. MENHARDT uo. ill. Uő.: *Die Kärntner Handschriften*. = *Kärntnerische Buchkunst-Ausstellung*. Klagenfurt, 1925. 6–19., itt: 8.

²² Konkrét példa erre a bencésrendi St. Paul több kézirat, melyek eltűnése a leltár elkészülte és az állomány Klagenfurtba való elszállítása közötti időszakra (1782–1789) tehető, l. IRTENKAUF, W.: *Eine St. Pauler Handschrift aus dem Jahre 1136. Eine Studie zur Choral- und Liturgiepflege im 12. Jahrhundert*. = Car I (145.) 1955. 248–274., kk. 265–266.; ZÖLLNER, E.: *Die Annalen des Pfarrers Werian von Saldenhofen*. = Car I (147.) 1957. 296–305., kk. 296–297. ill. MENHARDT, H.: *St. Pauler Handschriften in Wien*. = Car I (149.) 1959. 524–533., kk. 525.

²³ LASCHITZER, S.: *Die Verordnungen über die Bibliotheken und Archive der aufgehobenen Klöster in Österreich*. = MÖG (2.) 1881. 401–440., kk. 402–404. v. WOLF, A.: *Die Aufhebung der Klöster in Innenösterreich 1782–1790. Ein Beitrag zur Geschichte Kaiser Joseph's II*. Wien, 1871. 41–42.

²⁴ Millstatt esetében gyakran esik szó Ignaz Tschernigoyról, a helyi jezsuita közösség egykori elöljárójáról, akiről tudjuk, hogy jogában állt megtartani olyan könyveket és kéziratokat (*Manuskripte*), amelyek nélkülözhetetlenek voltak a helyi papság és kancellária munkájához valamint a tanuló ifjúság számára, l. LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 80. v. 84. Noha nem kizárt, hogy ezen engedmények visszaélésekre is okot adhattak, a „kézzele írottakat” vagyis a manuskriptumokat illetőleg azonban valószínűnek tartom, hogy nem középkori kódexekről, mint inkább archivális anyagról lehetett szó, vö. LASCHITZER: *i. h.* (13. jegyz.) 30.!

²⁵ A Cod. Germ. 64 ill. Cod. Lat. 26, 127, 156 és 254 nem szerepel a VIZKELETY által közölt antikváriusi provenienciájú kéziratok listáján, l. *i. h.* (4. jegyz.) 290–295. Az egyes kódexekkel kapcsolatos felvilágosításért Sarbak Gábornak (Budapest) mondok köszönetet.

²⁶ Jankovich kéziratgyűjteményének rekonstrukciójával ill. annak állományfejlődésével kapcsolatosan l. *Die mittelalterlichen Handschriften des Miklós Jankovich im Spiegel zeitgenössischer Kataloge* c. tanulmányomat = MKsz (118.) 2002. 387–410. ill. (119.) 2003. 67–88., és 272.

által látomozott kézírata.²⁷ A kódexek nagy része tartalomjegyzékkel és egy sorszámmal, ún. numerus currens jelzettel ellátott papírlappal rendelkezik. A papírlapot nem tartalmazó példányok esetében a sorszám az utolsó lapon vagy a kézirat hátoldalán található. Mindez arra enged következtetni, hogy ezek a kódexek is a Jankovich-gyűjtemény számos darabbal gyarapító ismeretlen könyvkereskedőre vezethetők vissza.²⁸ Az eredetileg mintegy 70–80 karintiai kéziratot számláló téka – amely az itt tárgyalt 13 kéziratot leszámítva a II. világháborúnak esett áldozatául – 1933-ban jutott a Ratibor grófi família birtokába. Azt megelőzően a Seilern-Aspang grófok schönbichli könyvtárának tulajdona volt, ahová az említett antikvárius közvetítésével a 19. század első harmadában kerülhetett.

A 19. század első felében a császári Bécsben működő könyvtáros Matthias Kuppitsch tulajdonát képezte a berlini állami könyvtár (Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz) két kézírata, az mgo 138 és az mgf 575. Az előbbi, amely az ún. „Megróvások könyvének” egy példányát tartalmazza, 1842-ben még Kuppitsch magánkönyvtárát gazdagította.²⁹ A Kuppitsch-féle gyűjtemény 1845-ös elárverezése nyomán a berlini antikvárius, Adolf Asher tulajdonába ment át, aki e kéziratot számos más, a Kuppitsch-tékából szerzett darabbal egyetemben 1846-ban a berlini királyi könyvtárnak adta el. A „Megróvások könyvét” tartalmazó kódexet, amely hosszú időn keresztül elvesztettnek számított, Henkel fedezte fel megállapítva, hogy valamikor a karintiai St. Paul kolostor könyvtárának állományához tartozott.³⁰ A kézirat Kuppitsch birtokába kerülése körülményeivel kapcsolatban Henkel kategorikusan kijelenti, hogy a Kuppitschot megelőző tulajdonosra vonatkozólag a kézirat semmilyen támpontot nem nyújt.³¹ Ez a kijelentés azt bizonyítja, hogy kutatónk nem tulajdonított túlzott jelentőséget az első recto oldal bal felső sarkában szereplő 65-ös sorszámnak, holott az mgo 138 újabb bizonyítéka a túlnyomórészt karintiai kéziratokkal kereskedő ismeretlen antikvárius tevékenységének. Órá vall az a tartalomjegyzékkel és sorszámmal ellátott valamint a kézírathoz csatolt papírlap is, amelynek időközben sajnos nyoma veszett.³²

A berlini könyvtár másik Kuppitsch-kézírata, az ugyancsak Asher közvetítésével ide vetődött mgf 575 még ma is tartalmazza az antikváriusra visszavezethető papírlapot.³³ Az ezen szereplő 41-es

²⁷ MENHARDT, H.: *Kärntner Handschriften in Monaco*. = Car I (151.) 1961. 606–615.

²⁸ VIZKELETY: *i. h.* (4. jegyz.) 291.

²⁹ L. KARAJAN, Th. v.: *Buch der Rügen*. = ZfdA (2.) 1842. 6–92.

³⁰ HENKEL, N.: *Eine verschollene Handschrift aus St. Paul. Zur Geschichte der ehemaligen Kuppitsch-Handschrift des „Buchs der Rügen“*. In: *Die mittelalterliche Literatur in Kärnten*. Szerk. KRÄMER, P. Wien, [é.n.]. 67–85. /Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie 16./ v. Uő.: *Weiteres zu „Verbleib unbekannt“. Die Kuppitsch-Handschrift von ‚Buch der Rügen‘ und ‚Von dem Anticriste‘*. = ZfdA (110.) 1981. 23–27.

³¹ Szó szerint: „einen über Kuppitsch hinausgehenden Anhaltspunkt zur Klärung der Provenienzfrage bietet die Hs. in ihrem jetzigen Zustand nicht”, l. HENKEL: *i. h.* (30. jegyz.) 25., vő. továbbá Uő.: *i. h.* (30. jegyz.) 70.

³² A Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften) „kéziratarchívumában” szereplő, 1933-ra tehető leírás a következőkről tudósít: „inliegend ein Zettel aus dem Anfang des 19. Jhs. mit summarischer Inhaltsangabe der Hs.; auf diesem Zettel führt die Hs. die auch auf 1r stehende N° 65 (wahrscheinlich Antiquariats=N°).” A felvilágosítást Jürgen Wolfnak (Berlin) köszönöm.

³³ A kézirat leírásával kapcsolatban l. DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek I*: Die Handschriften in Folioformat. Leipzig, 1925. 63. /Mitteilungen aus der Preussischen Staatsbibliothek 7./ ill. OTT, N. H.: *Rechtspraxis und Heilsgeschichte. Zu Überlieferung, Ikonographie und Gebrauchssituation des deutschen ‚Belial‘*. München, 1983. 291–292. /MTU 80./

szám a már megszokott helyeken, vagyis a kézirat 1r oldala bal felső sarkában ill. az elülső fedél belső felében is fellelhető.

A Kuppitsch-féle magánkönyvtár egy másik példánya a bambergi állami könyvtár (Staatsbibliothek Bamberg) HV Msc. 129 (Nro. 1790) kódexe, mely előzőleg a HV Msc. 569 (Nro. 1789) jelzetű, ún. „C jelzésű Kuppitsch-kézirat”-tal volt egybekötve.³⁴ Az előbbi kézirat kodikológiai leírását tartalmazó katalógus egy papírlap meglétéről informál.³⁵ A már jól ismert antikváriusi tartalomjegyzékről van szó, mely a bal felső sarokban az 59-es sorszámot tartalmazza.³⁶ Teljes bizonyossággal nem lehet sajnos megállapítani, hogy a HV Msc. 129-cel kapcsolatban diagnosztizált antikváriusi proveniencia az ún. „C jelzésű Kuppitsch-kézirat”-ra is kiterjeszhető-e, minthogy e két kézirat egy kötetben való egyesítésének időpontja nem ismeretes. Ha a két kézirat összekötése már Kuppitsch előtt megtörtént, nem kizárt annak a lehetősége, hogy az egykor a karintiai St. Paul állományához tartozó HV Msc. 569 is a Jankovich és a schönbichli gyűjtemények kézirataival kapcsolatban megismert antikváriustól származik.

Ezen antikvárius és Kuppitsch között fennálló üzleti viszonyról tanúskodó példák sorát minden bizonnyal még lehetne folytatni. Elképzelhető ugyanis, hogy a filológus és könyvbarát Karl Wilhelm Ludwig Heyse Berlinben (Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz) őrzött tékája, mely Goedeke szerint Kuppitsch-kéziratokat is magába foglalt³⁷, valamint Asher közvetítésével a British Museum könyvtárába került valamikori Kuppitsch-példányok további antikváriusi provenienciájú kéziratoskat tartalmazhatnak.³⁸ További leletekre lehet számítani az Osztrák Nemzeti Könyvtár kézirattárában is.³⁹ A rendelkezésünkre álló anyag azonban elégséges egy a karintiai kolostorok kézirattalományával intenzíven kereskedő, minden valószínűség szerint osztrák antikvárius létezésének bizonyításához, aki által kódexek egész tömege vándorolt a 19. század első harmadában magángyűjtők könyvtárába. Joggal tevődik fel a kérdés, hogy ez a sajnos ismeretlen antikvárius hol és mikor kerülhetett kapcsolatba olyan kéziratokkal – többek között a mai Cod.

³⁴ SCHULZ-GROBERT, J.: *Kuppitschs Handschrift C. Zu ihrem Verbleib.* = ZfdA (100.) Anzeiger 1989. 236–241.

³⁵ L. DENGLER-SCHREIBER, K.: *Die Handschriften des Historischen Vereins Bamberg in der Staatsbibliothek Bamberg.* Bamberg, 1985. 46. /Historischer Verein für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg, 18. Beiheft/.

³⁶ A kódexszel kapcsolatos felvilágosítást Bernhard Schemmelnek (Bamberg) köszönhetem.

³⁷ Vö. GOEDEKE, K.: *Grundrisz zur Geschichte der deutschen Dichtung* I.: Das Mittelalter. 2. kiad. Dresden, 1884. VIII.

³⁸ R. Priebsch a millstatti eredetű Add. 15690 kapcsán egy papírdarabról tesz említést, amely a kézirat leírását tartalmazza, l. *Deutsche Handschriften in England* II.: Das British Museum. Erlangen, 1901. 137. Pamela Porter (London) felvilágosításának köszönhetően megtudtam, hogy a Priebsch által említett papírlap valójában csak 6×11,4 cm nagyságú és az azon szereplő kéziratleírás nem hasonlítható a megismert leírásokhoz. Mindazonáltal nem kizárt, hogy a British Library egyik vagy másik Kuppitsch-kézirata az általunk keresett antikváriusra jellemző jegyeket mutatja: egyes kéziratoknál ugyanis Nikolaus Henkel (Hamburg) látni vélt az elülső borító hátlapján szereplő számbegyjezéseket (levélbeli közlés). A Kuppitsch-féle magángyűjtemény Londonban őrzött részének ismertetése és tudományos feldolgozása még várat magára.

³⁹ Példának okáért említeném a Cvp 12836 (Suppl. 443) jelzésű kéziratot, amelyet az Osztrák Nemzeti Könyvtár 1849-ben vásárolt Kuppitschtól. Az 1r oldal jobb felső sarkában ott találjuk a kézirat antikváriusi provenienciájára utaló Nro 2 bejegyzést, l. MENHARDT, H.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek* III. Berlin, 1961. 1274. /Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur 13./.

Germ. 38-cal –, amelyek a legkülönbözőbb időpontokban szekularizált karintiai kolostorokból származnak.

A Schönbichlbe vetődött 70–80 karintiai kéziratot számláló antikváriusi gyűjtemény létrejöttét Menhardt a klagenfurti kéziratállomány értéktelenségéért példányainak tömeges elkótyavetyéléssel magyarázza a szekularizációt követő időszakban.⁴⁰ Noha nem tagadható, hogy a feloszlott kolostorok könyvvállományának sorsával és elhelyezésével kapcsolatos császári rendelkezéseket azok megóvásának szándéka hatotta át⁴¹, a karintiai kéziratállományt ért nagymértékű veszteség azonban azzal a felvilágosult-utilitarista szemlélettel magyarázható, amely nemcsak ezen rendelkezéseket jellemezte, hanem az azokat gyakorlatba ültető orgánumok munkáját és hozzáállását is meghatározta. Ezen hasznossági elvnek esett áldozatául mindenféle „teológiai tákolmány”, kazuisztikus, moralizáló, lelkeségi avagy homiletikus irodalmat tartalmazó írás.⁴² A Laschitzer által kiértékelte korabeli írásos dokumentumok arról tanúskodnak, hogy még a könyvtárosok körében is általánosan elterjedt praxis volt azon könyvek kiselejtezése, bezúratása, elárverezése vagy egyszerű elkótyavetyélése, amelyek megítélésük szerint semmilyen értéket nem képviseltek.⁴³ Ámbár itt csak könyvekről van szó, ugyanezt az eljárásmodot feltételezhetjük azon kéziratok esetében is, amelyek a kor szellemének és a millstatti abolíciós jegyzék terminológiájának értelmében „minoris momenti”-nek számítottak.⁴⁴ Amint azt a Jankovich, Seilern-Aspang család ill. Kuppsch birtokába került példányok egy része bizonyítja, elsősorban a kötetlenül szerzeséjével heverő kéziratok tartozhattak ebbe a kategóriába.

A kéziratok szétszóródása nemcsak a szekularizáció organizatorikus és adminisztratív kivitelezésére felvigyázó szervek és a feloszlott kolostori könyvtárak elhelyezéséért felelős könyvtárosok „felvilágosult elvakultságának”⁴⁵ tulajdonítható, hanem azoknak a katasztrófális körülményeknek is, amelyek évtizedeken keresztül jellemezték a karintiai kolostorok könyvtári állományainak felvételére kiszemelt klagenfurti nyilvános könyvtárat. Még 1816-ban is az állomány zöme az eredetileg csak provizórikus jelleggel működő, az évek során egyre inkább telítetté váló könyvtárárpület szelnek és esőnek kitett termeiben állt.⁴⁶ Ezzel vagy pedig a karintiai kolostori kéziratok a tetőtérben való tárolásával magyarázhatók azok a nedvességnyomok, amelyek több millstatti provenienciájú kézirat esetében is kimutathatók.⁴⁷ Noha már a feloszlott jezsuita rend könyvtárainak bekebelezése után is történtek próbálkozások arra nézve, hogy a már meglévő anyagot rendszerezék és katalogizálják⁴⁸, az első átfogó könyvtárkatalógus csak 50 évvel a szekularizáció után, 1835-ben

⁴⁰ MENHARDT: *i. h.* (27. jegyz.) 607.

⁴¹ LASCHITZER: *i. h.* (23. jegyz.) 406. v. 411.

⁴² Uo. 426.

⁴³ Uo. 420. ill. 428. v. Uő.: *Geschichte der Klosterbibliotheken und Archive Kärntens zur Zeit ihrer Aufhebung unter Kaiser Josef II.* = Car (73.) 1883. 129–148., 161–187. v. 193–205., kk. 137–139.

⁴⁴ L. a 16. sz. jegyz.!

⁴⁵ WADL, W.: *Von der Jesuitenresidenz zur Verwaltungszentrale des Österreichischen Bundesforste in Kärnten.* In: EISLER, R.: *Geschichte von Millstatt. FS 75 Jahre Österreichische Bundesforste 1925–2000* (Faksimile des Bürstenabzuges von 1914). Millstatt, 2000. 231–245., itt: 233.

⁴⁶ DROZD: *i. h.* (9. jegyz.) 121. ill. HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 54.

⁴⁷ H. MALLOTH a következő kéziratokat hozza fel példaként: Cod. 6/19 (Klagenfurter Landesarchiv) valamint Perg. Hs. 8, 36 és 38 (Universitätsbibliothek Klagenfurt), l. *Eine Handschriftengruppe der italienischen Riesenbibeln in der Millstätter Überlieferung.* = Car I (160.) 1970. 509–535., kk. 534.

⁴⁸ Az exjezsuita Gottfried Freiherr von Metzburg 1776 és 1782 között egy 400 oldalas katalógust állított össze, amely sajnos nem maradt fenn, l. DROZD: *i. h.* (9. jegyz.) 121. ill. HERZOG: *i. h.* (17. jegyz.) 20. v. Uő.: *i. h.* (17. jegyz.) 54.

készült el.⁴⁹ Azt megelőzően az akkori könyvtáros, Peter Alcantara Budik 1828-ban a klagenfurti kéziratállomány rövid szemrevételezése után csupán két (!) kéziratot tartott megőrzésre méltónak, a többin egyszerűen túl kívánt adni. Az illetékes hivatal ráadásul meg sem vétőzta Budik szándékát, csupán egy jegyzék összeállítását követelte meg tőle. Az ún. „Zettelkatalog der zum zentnerweise zum Verkaufe bestimmten Bücher” 1832-re készült el. Közben azonban a Budik által megőrzésre érdemesnek talált kéziratok száma mintegy 100-ra gyarapodott. A szekularizáció során a klagenfurti könyvtárba szállított középkori kéziratok elkallódásáért Menhardt elsősorban Budikot valamint a hivatalban őt megelőző könyvtárosokat tette felelőssé. A túlnyomórészt karintiai kéziratokkal kereskedő antikvárius is itt tehetett szert tekintélyes gyűjteményére, hisz egyedül Klagenfurtban adatott meg számára a lehetőség, hogy a különböző időpontokban szekularizált kolostorok könyvtári állományát egyetlen helyen lelje fel. Minthogy a Jankovich- és Kuppitsch-féle valamint a Seilern-Aspang grófok tulajdonában lévő, antikváriusi provenienciájú kéziratokat jócskán tartalmazó bibliofil gyűjtemények létrejötté a 19. század elejére tehető, nem szükségszerűen egyedül Budikot gyanúsítani a kéziratok lassankénti eltűnéséért.

Az elmondottak alapján nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az 1774-ben összeállított abolíciós jegyzékben szereplő Cod. Germ. 38 is a millstatti állomány Klagenfurtba való transzferrálása után került magánkézbe. 1830 táján Jankovich szerezte meg a kódexet egy ismeretlen könyvárústól, akinek tevékenysége a Kuppitsch- ill. Seilern-Aspang-féle gyűjtemények nagyobb részt karintiai kéziratokkal való gazdagításában is nyomon követhető. A tulajdonában lévő Carinthica állományra antikváriusunk minden valószínűség szerint Klagenfurtban tett szert. Mindez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy másodkézből is birtokába juthatott egyik vagy másik kéziratnak. Példa erre a Budapesten őrzött kódexek egy csoportja – köztük a Cod. Germ. 38! –, amely kéziratok a már ismert numerus currens jelzeten kívül egy másik, az esetek többségében áthúzott sorszámot is tartalmaznak.⁵⁰ Feltételezhető tehát, hogy Jankovich tékája utolsó stációját képezi e kéziratok már hosszabb ideje tartó peregrinációjának.

NEMES BALÁZS

⁴⁹ A továbbiakban I. MENHARDT, H.: *Handschriftenverzeichnis der Kärntner Bibliotheken*. Wien, 1927. XIV. /*Handschriftenverzeichnisse österreichischer Bibliotheken I./*.

⁵⁰ Cod. Germ. 10 (N 159: áthúzva ill. 28), Cod. Germ. 38 (N 214: áthúzva ill. 22), Cod. Germ. 40 (N 301: áthúzva ill. 54), Cod. Germ. 64 (N 251 ½: áthúzva ill. 18), Cod. Lat. 111 (N 270: áthúzva), Cod. Lat. 157 (N 71: nincs áthúzva ill. 26) és Cod. Lat. 158 (N 150: áthúzva ill. 45).

Rövidítések

- AVGT Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. Klagenfurt 1849 és köv.
 Car Carinthia. Zeitschrift für Vaterlandskunde, Belehrung und Unterhaltung. Klagenfurt 1811–1890.
 Car I Carinthia I. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten. Klagenfurt 1891 és köv.
 FuF Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik. Berlin 1925–1967
 MIOG Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Innsbruck 1880 és köv.
 MKsz Magyar Könyvszemle. Budapest 1876 és köv.
 MTU Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters. München–Zürich 1961 és köv.
 ZfB Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig 1884–1990
 ZfdA Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Berlin 1841–1875. Később Stuttgart 1876 és köv.

Az Oesterreichisch-ungarische Revue. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel. Az 1886 és 1908 között havonta, nyolcadrés alakban Bécsben megjelenő *Oesterreichisch-ungarische Revue* elődjének tekintette az 1863-tól megjelenő, és az itt tárgyalt folyóirat szerkesztőjének apja által kiadott *Oesterreichische Revue*-t. A folyóirat kiadója a lübecki szültesű Johann Baptist Meyer (1845–1894) volt, halála után A. Mayer-Wyde vette át feladatát. A felelős szerkesztő Franz Grünanger, a 22. kötetből (1887) Eduard Kotek volt. 1903-tól Julius Habermann szerkesztette a lapot és ebben az egyetlen évben Sopronban Gustav Röttignél nyomtatták. Az első kötet végén található „Geistiges Leben in Oesterreich und Ungarn” [Szellemi élet Ausztriában és Magyarországon] címet viselő, s rendszeresen ezen a címen megjelenő rovatban a „Vorwort zu einer Rundschau im Gebiete der Wissenschaft” [Előszó egy tudományos szemléhez] című írás, amely kétséget kizáróan programnak tekintendő. A folyóirattal a kiadó tudományos szemlélet kívánt létrehozni, amelyet nem csak szakmai körökben ismernek, hanem a nagyvárosi közönség is olvashatja, ha a tudomány különböző ágairól (természet-és társadalomtudományok), valamint a művészetről szeretne informálódni. Stílusa valóban tárgyilagos, közérthető volt. Ezen kívül a folyóirat szerkesztői arra törekedtek, hogy a tárgyalt témák a kiegyezés után létrejött dualista államszövetség nemzeti sokszínűségét reprezentálják. „Ausztria-Magyarország ikerállam csak akkor érhet el tartós virágzást, ha sikerül a szerződésben megszabott közös ügyeket szabad és valóban önálló törekvéseken keresztül közös ideális célokká alakítania és megszilárdítania.” Különös hangsúlyt helyeztek Bécsre és Budapestre, mivel „a Habsburg hatalmi terület e két testvér-fővárosa, amelyeknek komoly történelmi feladata, hogy a birodalom különböző népeit közös, kozmopolita kulturára készítse elő és nevelje, melyeknek állandó versengésben folyamatosan tudatában kell lenniük e nagy erkölcsi missziónak.”¹ A *Revue* valóban átfogta a többi nemzetiséget is mint ahogy a „W-R” szignójú előszó végén megfogalmazódik: „Ha nem csak Bécsben és Budapesten, hanem Prágától Triestzig és Zaráig, Nagyszebentől Innsbruckig és Bregenzig a tudományos törekvések kiinduló és gyűjtőpontjain azon jelszavunkkal, hogy a tudomány és annak fejlődése közös ügyünk, megértésre és segítőkészségre találunk, akkor „Revue”-nk a gondolat legnagyobb sikerét megtalálta.”²

A folyóirat egyes tartalmai egységei nem mindig ugyanazt a címet viselték. Jellemző elnevezések voltak pl. „Historisches; Zeitgeschichte und Biographie” [Történelem, kortörténet, életrajz], ebben a részben történelmi, földrajzi tanulmányok, híres emberek életrajzai kaptak helyet. Ez után következett az „Oeffentlicher Unterricht und Erziehungswesen” [Oktatás- és nevelésügy], a harmadik csoportban „Staatswirthschaft” [Közgazdaság] nem csak gazdasági cikkeket hoztak (hanem gyakran külön csoportban) hajózásról, folyamszabályozásról, iparról és kereskedelemről szóló írásokat is. A tudományt általában és a természettudományokat néha külön tárgyalták. Az irodalom- és művészettörténet, a régészet, vagy az országismeret és a néprajz hol kisebb, hol nagyobb egységeket képeztek. A két utolsó csoport mindig „Untere Donauländer und Orient” [Alsódonamenti országok és a Kelet] valamint „Geistiges Leben in Oesterreich und Ungarn” [Szellemi élet Ausztriában és Magyarországon] voltak, az elsőben a Balkán problémáit tárgyalták, a másodikban inkább rövidebb tudósítások, ill. könyvismertetések kaptak helyet. Az előszó szerzője utalt a csoportalakítás nehézségeire: „Nehéz feladat lenne az egyes ismertetésekhez, amelyeket már lelki zemeinkkel látunk, a főcímeket rövid jellemző kifejezésekben megadni, vagy ezeket egy bizonyos rendbe belekényszeríteni.” A tétlenségről, az anyag kimerítő figyelembevételéről és szisztematikus elrendezéséről már előzetesen lemondunk. [...] A kötetlen, ebben vagy abban a füzetben

¹ W-R.: *Vorwort zu einer Rundschau im Gebiete der Wissenschaft.* = *Oesterreichisch-ungarische Revue* (a továbbiakban: Oe-uR) Bd. 1. 1886. 61.

² Uo. 64.

megjelenő vázlatok arról kell, hogy hírt adjanak, hogy revünk részt vesz a Duna-menti birodalom mindkét fővárosának és más helyi csomópontjainak tudományos életében és történéseiben.”³

A kortárs történész, sajtótörténész Ernst Victor Zenker a folyóiratról 1900-ban azt írta, hogy a „legmérvadóbb tényezők” támogatása és pártolása ellenére sikertelen kísérlet volt. Véleménye szerint „Ausztria nem rendelkezett ebben az időben egyetlen nagy folyóirattal sem”, nem volt egyetlen olyan maradandó vállalkozása sem, amely az egész ország szellemi és irodalmi életének közép- és gyűjtőpontjává [...] tudott volna válni.”⁴

A Monarchia népeit (a németnyelvűeket, a cseheket, szlovákokat és szerbeket) többféle szempontból ismertették a *Revue*-ben, ezeknek a témaköröknek a bemutatása- egyébként magában igen érdekes és messzirevezető téma – azonban szétfeszítené jelen munkánk kereteit. Ezért csak a magyar témájú, ill. magyar szerzőtől származó írásokkal kívánunk itt foglalkozni. De természetesen nem fogunk minden magyar vonatkozású írást számba venni, csak kedvelt témákat szeretnénk felvonultatni, tendenciákat bemutatni. A cikkek a legnevesebb kortárs magyar tudósoktól, egyetemi tanároktól, az Akadémia tagjaitól származnak. A társadalomtudományok közül a folyóiratban kétségtelenül a történettudomány van túlsúlyban. A legtöbbet tárgyalt kérdések közé tartoznak mindenekelőtt Magyarország közelmúltjának eseményei, mindenekelőtt a kiegyezés.

Deák Ferenczel a jogász és újságíró Steinbach Gusztáv (1848–1911) három részes cikke foglalkozott. Deák, a liberális politikus, 48-as miniszter, a „haza bölcse”, nagy szerepet játszott a kiegyezés előkészítésében, ő alakította ki a dualista államforma elképzelését, és dolgozta ki annak alkotmányjogi alapjait. Steinbach lépésről lépésre mutatja be az Ausztria és Magyarország közti államjogi kiegyezés létrejöttének folyamatát. A cikk megjelenésekor Deák már tíz éve halott volt.⁵ A kiegyezés folyamatosan foglalkoztatta a folyóirat szerkesztőit, és így valószínűleg az olvasókat is. Erről tanúskodik Apponyi György 1863-as I. Ferenc Józsefhez címzett feliratának újraközlése. Apponyi (1808–1899), 1860 és 1863 között országbíró, az uralkodó figyelmét szerette volna Magyarország önnállóságának visszaadására felhívni.⁶ Schwicker János Henrik (1839–1902) gimnáziumi tanár és a magyar képviselőház tagja is többrészes cikksorozatokban foglalkozott a kiegyezéssel államjogi és gazdasági szempontból.⁷

További témák voltak még a statisztika, a nyelvészet és a néprajz. Keleti Károly, a neves statisztikus, a Magyar statisztikai hivatal első igazgatója a Balkán-félsziget gazdasági viszonyairól írt. A politikai szempontot teljesen figyelmen kívül hagyja, írása a Magyarországtól délre fekvő országok, az anektált Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Románia, Bulgáriának a törökök által elfoglalt vidékeinek gazdasági helyzetére szorítkozik. Megállapítja, hogy mind Franciaország és Anglia, mind Németország is keresnek a Balkán-félszigeten gazdasági kapcsolatokat, és ezért Ausztria-Magyarország konkurensainak tekinthetők. Ezért fontos Magyarország számára a Balkánon lévő országok néprajzi és földrajzi viszonyainak jobb ismerete – állapítja meg.⁸ Hunfalvy Jánostól (1820–1888), a magyar földrajztudomány megteremtőjétől származik egy cikk a magyarországi folyamszabályozásokról, amelynek szükségességét a Duna és a Tisza több árvízi katasztró-

³ Uo.: 63.

⁴ ZENKER, Ernst Victor: *Geschichte der Journalistik in Österreich*. Wien, 1900. 96.

⁵ STEINBACH, Gustav: *Franz Deák*. = Oe-uR Bd. 3. 1886. 257–272, Bd. 4. 1887. 6–37, 129–146.

⁶ *Zur Geschichte des österreichisch-ungarischen Ausgleiches. Eine Denkschrift des Grafen Georg Apponyi aus dem Jahre 1863 an Seine Majestät den Kaiser Franz Joseph I.* = Oe-uR Bd. 6. 1888. 241–258.

⁷ SCHWICKER, Johann Heinrich: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich*. = Oe-uR Bd. 20. 1896/97. 151–164, 221–238, 337–352, Bd. 21. 1896/97. 5–19, 77–89, 145–157, 215–231.

⁸ KELETI, Karl: *Die wirtschaftlichen Verhältnisse der Balkanhalbinsel*. = Oe-uR Bd. 1. 1886. 40–44, Bd. 3. 1886. 18–25.

fája után felismerték, és a 19. század 40-es éveitől kezdve el is kezdődött a tényleges munka.⁹ Egy kisebb írásból szerezhetünk tudomást osztrák és magyar állampolgárok bevándorlásáról az Egyesült Államokba az 1887-es évben, valamint arról, hogy Amerika különböző korlátozások bevezetését tervezi a bevándorlók ellen.¹⁰ Szintén statisztikai témájú írás Thirring Gusztáv (1861–1941) professzor, a Statisztikai Hivatal 1906 és 1926 közti igazgatójának „Die Wanderung der Ungarn” [A magyarok vándorlása] című cikke, amelyben a Magyarország különböző részei közti népességmozgásokat, ill. a kivándorlásokat vizsgálja, és azok okait elemzi, és ezzel kapcsolatos statisztikai adatokat tesz közzé.¹¹ Schwickertől kétrészes cikk jelent meg a kor egyik fontos szociológiai problémájáról, a magyarországi parasztszocializmusról. Schwicker a 90-es évek Békés, Csanád és Csongrád megyei első parasztlázadásainak okát a munkahiányban, a parasztek általános helyzetének romlásában látja, akik így aztán a szocialista propaganda iránt fogékonyak lettek.¹²

A nyelvész, történész és néprajzkutató Hunfalvy Pál (1810–1891), János bátyja a magyarországi nyelvészet és a történeti néprajz fejlődéséről tudósított („Linguistische und historisch-ethnographische Studien in Ungarn”). Meggyőzően bebizonyította a finnugor nyelvi rokonságot, és elvetette a dákoromán elméletet.¹³ Fraknói Vilmosnak (1843–1924), a Széchényi Könyvtár igazgatójának tanulmánya Corvin Mátyással foglalkozik.¹⁴ Schwicker két részes tanulmányt közölt a románok eredtettségéről, a dákoromanizmusnak gyökereiről. Úgy találja, hogy ennek az eszmének nincsenek hagyományai a népben, hanem tudós spekuláció eredménye. Eredetét Corvin Mátyás udvari történészénél, az olasz Antonius Bonfininál fedezi fel, aki Mátyás román származását kívánta elegánsabbá tenni azért, hogy levezesse, a király családja közvetlenül a rómaiaktól ered.¹⁵ Márki Sándor történész (1853–1925) két folytatásban közölt tanulmányában a magyarok honfoglalásával foglalkozott, valamint azzal, milyen népeket találtak a magyarok a birtokba vett területeken, és hogy ment végbe a kereszténység felvétele Szent István alatt.¹⁶ Szintén tőle származik az „Ungarn zur Zeit des ersten Kreuzzuges” [Magyarország az első keresztesháború idején] című tanulmány.¹⁷ A jogász és iparfelügyelő Moldoványi István (1871–1916) a magyar törzsek honfoglalását és a Szent István-i magyar királyság megalapítását ismertette.¹⁸

Visszatérő téma volt a cigányok költészete, ill. hagyományai. A nyelvész és néprajztudós Heinrich Wlislöckitől (1856–1907), aki nemcsak jól ismerte a cigányok nyelvét és hagyományait, hanem együtt vándorolt is velük, több tanulmány is megjelent, így pl. „Die Stellung des Weibes bei den ungarländischen Wanderzigeunern [A nő helyzete a magyarországi vándorcigányoknál]. Bár a tanulmány a matriarchátus különböző formáinak bemutatásával kezdődik, az írás nagyobb

⁹ HUNFALVY, János: *Die Flußregulierungen in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 1. 1886. 30–37.

¹⁰ M.: *Ueber die Einwanderung österreichischer und ungarischer Staatsbürger nach den Vereinigten Staaten von Amerika.* = Oe-uR Bd. 5. 1888. 175–176.

¹¹ THIRRING, Gustav: *Der Wanderzug der Ungarn.* = Oe-uR Bd. 16. 1894. 337–350.

¹² SCHWICKER, J[ohann] H[einrich]: *Der Bauernsocialismus in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 18. 1893. 263–278, 349–363.

¹³ HUNFALVY, Paul: *Linguistische und historisch-ethnographische Studien in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 5. 1888. 25–47, 118–132.

¹⁴ FRAKNÓI, Wilhelm: *Die Anfänge der europäischen Politik des Königs Mathias von Ungarn 1464–1470.* = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. S. 65–106.

¹⁵ SCHWICKER, J. H.: *Der Dakoromanismus.* = Oe-uR Bd. 16. 1894. S. 151–164, 221–246.

¹⁶ MÁRKI, Alexander: *Ungarns Millenium.* = Oe-uR Bd. 17. 1894/95. 259–275, 357–370.

¹⁷ MÁRKI, Alexander: *Ungarns Millenium.* = Oe-uR Bd. 17. 1894/95. 259–275, 357–370.

¹⁸ MOLDOVÁNYI, Stephan: *Zur Entstehung der Monarchie in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 22. 1897. 145–157, 213–230.

részét nőkről szóló cigány dalok közlése teszi ki, eredeti nyelven és németül.¹⁹ Az etnográfus és irodalomtörténész Herrmann Antal (1851–1926) „Die Geige in der Volksdichtung der Zigeuner Ungarns” [A hegedű a magyarországi cigányok költészetében] című tanulmányában cigány dalokat ismertetett és szövegüket is közölte mind eredeti nyelven, mind német fordításban.²⁰ J. H. Schwicker a cigányok civilizálásának folyamatát ábrázolta, ill. Maria Theresiától kezdve a leteleptésükre tett (néha brutális: pl. gyermekeik elvétele) kísérleteteket és adminisztratív rendeleteket mutatta be.²¹

Pulszky Ferencről (1814–1897) a Nemzeti Múzeum igazgatójától összefoglaló tanulmány jelent meg a magyar művészetről.²² Felvázolta a különböző művészeti ágak (építészet, festészet és szobrászat) magyarországi fejlődését és kiemelte azt, hogy a művészet Magyarországon mindig a nyugateurópai művészet hatása alatt fejlődött. Szintén Pulszky mutatta be az újonnan elkészült Deák-emlékművet, ami a Roosevelttéren ma is látható.²³ Paulay Edétől (1836–1894) átfogó tanulmányt közölt a folyóirat a Magyar Nemzeti Színház fejlődéséről a színház fennállásának ötvenéves jubileuma alkalmából. Véleménye szerint Magyarországon a drámai műfaj nem a lírai és epikai műfajból ered, hanem inkább hirtelen jött létre, átmenet és hagyomány nélkül együtt az ébredő nemzetdattal. Bemutatja a nemzeti dráma fejlődését, a Nemzeti Színház legjelentősebb színészeit, foglalkozik a színház anyagi helyzetével is.²⁴ Riedl Frigyes (1856–1921) irodalomtörténész a kiegyezés magyarországi hatásait vizsgálta. A kiegyezést a legújabb magyar történelem legjelentősebb fordulópontjának tartja, amely megnyitotta a nemzeti önállóság korszakát, nagy fejlődést hozott az iparban, a kereskedelemben, a vidékies Budapest néhány év alatt nagy, csillogó várossá vált. Ezzel szemben – véleménye szerint – az irodalom fejlődése visszaesett, mivel a közönség érdeklődése inkább a politika felé fordult. Sok költő mint pl. Arany visszavonult, mások mint Tompa Mihály vagy Madách meghaltak, Jókai egyre többet foglalkozik a politikával. A tudomány terültén azt a tendenciát látja, hogy inkább azok a tudományágak fejlődnek, amelyek a nemzeti étellel a legszorosabb kapcsolatban vannak, így a történet- és a nyelvtudomány.²⁵

A tanulmányok másik csoportját a magyar témájúak képezik. Így például Hans Schlitter (1859–1884) „Die Stellung der nordamerikanischen Regierung zu den Ereignissen des Jahres 1848 in Oesterreich-Ungarn”²⁶ [Az északamerikai kormány viszonya az 1848-as Ausztria-Magyarországi helyzethez], szintén tőle származik a „Die Regierung der nordamerikanischen Republik und die ungarische Frage im Jahre 1848 und 1849”²⁷ [Az északamerikai köztársaság kormánya és a magyar kérdés 1848-ban és 1849-ben.]. Schlitter, aki fogalmazó volt Bécsben a Hof- und Staatsarchivban, dokumentumok alapján számolt be Kossuth azon próbálkozásairól, hogy az Egyesült Államokat Bécs és a magyar kormány közti közvetítésre kérje fel, amelyek azonban nem jártak

¹⁹ WLISLOCKI, Heinrich: *Die Stellung des Weibes bei den ungarischen Wanderzigeunern.* = Oe-uR Bd. 19. 1896. 91–107.

²⁰ HERRMANN, Anton: *Die Geige in der Volksdichtung der Zigenuer Ungarns.* = Oe-uR Bd. 16. 1894. S. 38–54.

WLISLOCKI, Heinrich: *Die Stellung des Weibes bei den ungarischen Wanderzigeunern.* = Oe-uR Bd. 19. 1896. 91–107.

²¹ SCHWICKER, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 23. 1898. 5–17, 77–92.

²² PULSZKY, Franz: *Die Kunst in Ungarn.* = Oe-uR Bd. 3. 1887. 232–242.

²³ PULSZKY, Franz: *Das Deák-Monument.* = Oe-uR Bd. 4. 1887. 1–5.

²⁴ PAULAY, Eduard: *Die Entwicklung des ungarischen Nationaltheaters.* = Oe-uR Bd. 4. 1887. 285–302.

²⁵ RIEDL, Friedrich: *Chronik aus Ungarn.* = Oe-uR Bd. 10. 1890–91. 57–64.

²⁶ SCHLITTER, Hans: *Die Stellung der nordamerikanischen Regierung zu den Ereignissen des Jahres 1848 in Oesterreich-Ungarn.* = Oe-uR Bd. 1. 1886. 5–17.

²⁷ SCHLITTER, Hans: *Die Regierung der nordamerikanischen Republik und die ungarische Frage im Jahre 1848 und 1849.* = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. 1–17.

sikerrel. Franz Krones (1835–1902) osztrák történész a szerzője az „Aus der Kuruzzen- und Labanczen-Zeit Ungarns” [Magyarország kuruc- és labanckorából] című írásnak, amely források alapján mutatta be a városok elnyomását az 1670-es Wesselényi-féle összeesküvés után két felvidéki város, Eperjes és Lőcse példáján.²⁸ Májo (?) olasz, bosnyák és magyar népdalokat hasonlított össze egymással és közölte szövegüket németül.²⁹

Magyar szépirodalom is szerepelt a *Revue*-ben. Kiss József versei Neugebauer László (1845–1919) fordításában jelentek meg. Első verse a „Simon Judit” című ballada, ezzel a versével lett 1874-ben egy csapásra ismert. A másik Kiss József-költemény „A nászbokréta”, egy Petőfi stílusában íródott szerelmes vers. Neugebauer egyébként az egyik legismertebb Petőfi fordító volt német nyelvterületen.³⁰ Pongrácz Anna grófnőtől (1849–?) származik a „Rothes Laub” címen megjelent vers.³¹ Négy Petőfi-költemény Robert Braune fordításában látott napvilágot, ezek a következők: „Ifjuság” (Jugend), „Mi foly ott a mezőn...”, „Ablakodból hogyha...” (mindkettő Lied címen) és „A nap” (Die Sonne).³² A kor divatos írójától, Herczeg Ferencről „Steeple Chase” című elbeszélését közölték Wechsler Lajos (1861–1912, újságíró és fordító, a *Neues Pester Journal* munkatársának) átültetésében.³³ Vajda Jánostól a „Gina emléke” ciklusban szereplő „Mikor éj van...” című költeményt Heinrich Wlislöcki fordította. Megjelent ezen kívül még a „Föltámadni, mint a felhő...” „Wahn” címen a „Sirámok” című ciklusból; az „Unendlichkeiten” címen közölt vers eredetét sajnos nem sikerült megtalálnunk.³⁴

RÓZSA MÁRIA

József Attila és a Mondolat. Az „Egy költőre” című, Babits ellen írt versben találkozunk ezzel a bizonytalan értelmű két sorral:

Mit koslat ködgyűrők körül
szárnyaska szamarával

A versnek nem maradt fenn kézírata. Két szövegforrása ismeretes: a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* kötet 22. lapján és a *Kortárs* című folyóirat 1930. április 27-i számában. Az első sor ebben így olvasható:

Mit koslat aggódók körül

Kik azok a „kődgyűrők”, akik körül Babits koslat? Tasi József szerint „...úgy az aggódók, mint a ködgyűrők, vagyis ködlegyűrők, ködelosztatók az elkötelezett költők, sőt, tágabb értelem-

²⁸ KRONES, Franz: *Aus der Kuruzzen- und Labanczen-Zeit Ungarns.* = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 26–40.

²⁹ MÁJO: *Momentaufnahmen.* = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 206–222.

³⁰ KISS, Joseph: *Frau Judith.* = Oe-uR Bd. 2. 1886. Heft 8. 63; KISS, Joseph: *Der Brautkranz.* = Oe-uR Bd. 2. 1886. Heft 9. 63.

³¹ PONGRÁ CZ, Anna: *Rothes Laub.* = Oe-uR Bd. 10. 1890/91. 290.

³² *Gedichte von Sándor Petőfi.* Österreichisch-ungarische Dichterhalle. = Oe-uR Bd. 14. 1894/95. 433–435.

³³ HERCZEG, Franz: *Steeple Chase.* = Oe-uR Bd. 19. 1896. 65–75, 174–184.

³⁴ *Gedichte von János Vajda.* Österreichisch-Ungarische Dichterhalle. = Oe-uR Bd. 16. 1894. 140–141, Bd. 22. 1897. 130–131.

A' böltz APOLLO' függve - hevert ezüst
Lantjára kezd eggy Isteni bájos
Erő patakkal folyni, s Pannon'
Enekefit heve lelkesíti.

Örül Hazám - már láttya Te benned a'
Böldög Jövendöt!

NAGY.

ben a baloldal metaforája.”¹ Péter László ezzel szemben úgy véli, hogy „...a ködgyűrők éppenséggel nem a ködöt eloszlatók (hiszen Babits, a sértődött József Attila szerint nem a haladás hősei körül forgolódtak), hanem ellenkezőleg: akik csak csürik-csavarják a ködöt, a semmit, úgy, ahogyan az Ady magyarságában kétkedő tehetetlenek, habzó szájuak – ez meg Ady szava: – *köd-
evők*.”²

Felmerült az a lehetőség is, hogy a kérdéses szó sajtóhiba „kődgyűrük” helyett. Lélektani indítóoka lehet a gátlás az *ü*-re, különösen ha a következő szót is figyelembe vesszük: „kődgyűrük körül”. Az *ü*-kkel nehezen küzdenek meg a szedők, pl.: a földre *sötöttük* szemünk (A város peremén 4. sora a *Nagyon fáj* kötetben); s rózsás *csülkökkel* szívembe lépsz (*csülkükkkel* helyett a „Sok gondom közt” 2. szakaszában, a *Nincsen apám se anyám* kötetben.)

Köztudott volt, hogy Babits mintegy szellemi elődjének tekintette Kazinczyt. József Attila kedvtelve nézegethette a *Mondolat* bumfordi metszetén a szamaragoló Kazinczy-Babitsot, és talán ez adta az ötletet a fentebb idézett két sorhoz. A megfelelés persze nem pontos; a metszeten a szárnak nincs szárnya, csak a Parnasszus tetején ágaskodó Pegazusnak, s a hegyet is inkább felhők, mint ködgyűrük veszik körül.³

A *Mondolat* végére illesztett szótárban böngészgetve néhány, csak József Attila verseiből ismert szóra bukkanunk. Ilyen mindenekelőtt az „Égrekelni. *Emelkedni*.” (Ars poetica: Nem volna szép, ha égre kelne [gépirat: égrekelne] Az éji folyó csillaga), vagy a „Hunyor. *Tréfa, jókedv*. Hunyorgatni. *Mosolyogni, kacsingatni*.” (Zuzmara: Hunyor nélküli nyugalommal!) Sokfelől ismerhette, de azért jegyezzük ide a szótárból: „Eszmélet. *Gondolat, képzelet*.”

STOLL BÉLA

¹ T. J.: *Babits, Zsolt Béla, Hatvány és József Attila*. In: *Mint különös hírmondó*. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Bp. 1983. 165. és TASI József: *József Attila könyvtára*. Bp. 1996. 118.

² PÉTER L.: „*Ködgyűrük körül*.” = *Élet és irodalom* 1963. július 6. és PÉTER László: *József Attila nyomában*. Válogatott írások. Bp. 2000. 108–109.

³ *Mondolat*. Sok bővítményekkel, és egy kiegészített ujj-szótárral együtt. Dicshalom [Veszprém] 1813. – Új kiadása BALASSA Józseftől: Bp. [1898]. /Régi Magyar Könyvtár 10./

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztőbizottsága és munkatársai nevében 80. születésnapja alkalmából köszöntjük Borsa Gedeont, akinek neve ma már nem csak a hazai könyvtáros- és könyvtörténész társadalomban, hanem a nemzetközi tudományosságban is jól ismert. Több mint fél évszázados pályájának időszaka nem volt kényeztető annak számára, aki a magyar művelődéstörténet egyik legmostohábban kezelt tudományágát, a magyar könyv történetének kutatását és korszerű bibliográfiai feltárását tűzte ki céljául. Igaz, voltak e téren nagy elődök, és az is tény, hogy az egyetemi könyvtárosképzés megindulásával némileg előtérbe került a könyvtörténet és a nemzeti bibliográfia ügye, de mindez keveseket sarkallt olyan méretű és színvonalú vállalkozásra, mint amit Borsa Gedeon megindított. Ő dacolni tudott azokkal a különböző irányokból érkező ellenszerekkel, amelyeket sokáig a politikai viszonyok, majd az anyagi nehézségek, de mindenekelőtt az értetlenség gerjesztett, hol egy időben, hol pedig egymást váltogatva. És ez az értetlenség sokáig a tudományos életünket is jellemezte, bár igaz, hogy leghamarább mégis az akadémia irányítói ismerték fel munkássága jelentőségét. Ezt tükrözte az 1972-ben elnyert Akadémiai Díj, és az 1989-ben megszerzett akadémiai doktori fokozat, amelyet érdemei elismeréseképpen nyert el. Közben ugyanis megjelentek már nagy vállalkozásának, a teljes régi magyar könyvvállományt magába foglaló retrospektív nemzeti bibliográfia első eredményei: a *Régi Magyar Nyomtatványok* első két kötete, amely 1635-ig tárta fel a magyar könyvtermést. E kötetek nemcsak alaposan kiegészítették az előző feldolgozásokat, hanem korszerű eszközökkel szinte a könyvek egész történetének és irodalmának az összegezését is adták. E művek nagyon kedvező és elismerő nemzetközi visszhangot keltettek. Azóta megjelent a sorozat harmadik kötete is, amelynek munkálatait még ő irányította, de a kötet szerkesztését már a tanítványok végezték. Mert – és ebben is példamutató volt a tevékenysége – munkatársaiból, tanítványaiból sikerült kinevelnie a Széchényi Könyvtárban egy olyan gárdát, amelynek tagjai maguk is kiemelkedő bibliográfiai és könyvtörténeti munkássággal rendelkeznek. Ők is, miként mesterük, a bibliográfiai tevékenység mellett beható kutatásokat végeztek a magyar nyomdászat és könyvtörténet területén, és jelentős eredményeket értek el. Jellemző Borsa Gedeon példamutató tudományos munkásságának és publikációinak méreteire, hogy az 1996–2000 között tanítványai által megjelentetett könyvtörténeti írásai négy kötetet tölthettek meg. Színvonalukra pedig jellemző hogy a magyar nyomda- könyv- és általában művelődéstörténet számos területén nyújtott adatokkal alátámasztott új eredményeket, amelyek más tudományágak számára is fontosak voltak.

Eredményekben gazdag munkássága szerencsére ma is folytatódik, külföldi és hazai folyóiratok, így a *Magyar Könyvszemle* is, amelynek hosszú ideig aktív szerkesztőbizottsági tagja volt, folyamatosan közlik új cikkeit, kritikáit. Reméljük, hogy Borsa Gedeon írásaival még sokáig meg fogja tisztelni lapunkat és kutatási eredményeivel tovább gazdagítja tudományágunkat.

KÓKAY GYÖRGY

Újságok és újságolvasók Ferenc József korában.* A sajtótörténet-írás nem tartozik az intenzíven művelt történettudományi vagy irodalomtörténeti területek közé. Időnként akad ugyan, aki megpróbálja bizonygatni fontosságát – elsősorban mint a 19. század elejétől hatalmi ággá növekedett jelenségét, illetve mint írói életművek egyik fő formáló és közlési helyét –, de ennek eddig sosem lett tartósan fogantaja.

A kevés igényes sajtótörténeti munka gyarapodását fontos eseményként kell üdvözölni, az pedig még külön megbecsülendő, ha valaki az Osztrák–Magyar Monarchia három „fővárosának” összehasonlító vizsgálatára törekszik. Ezért komoly várakozással tekintettem Lipták Dorottya monográfiája elé; fontos művelődés- és társadalomtörténeti kérdésekre reméltem tőle jól alátámasztott válaszokat. Az összehasonlító vizsgálatoknak az elvégzésétől arra a kérdésre vártam minden más forrásanyagon végzett vizsgálatoknál hitelesebb választ, hogy Bécs, Budapest és Prága hogyan jelent meg, hol helyezkedett el egymás közvéleményének láthatárán, a másik kulturális-civilizációs térképén.

Lipták Dorottyanak megvannak a történeti adottságai ezeknek az összehasonlító kutatásoknak az elvégzéséhez: sokáig az MTA Közép-és Kelet-Európa Története Kutatócsoportjának tudományos munkatársa volt, a Monarchia fő nyelveit jól ismeri, s huzamosan kutatott német és cseh területen.

A monográfia olvasója azonban mást kap, mint amit remél. Rögtön a kötet címében az „újság” megnevezés félrevezető, hiszen az hírlapot, napilapot jelent, ez a kötet viszont az 1848-as forradalmak és az első világháború közötti másik fontos és népszerű lapcsoportra, a képes családi lapokra – térségünkben a magazinok elődjére – összpontosította figyelmét. A monográfia első fejezete áttekinti a sajtó- és kommunikációtörténeti szakirodalom mérföldköveit, a középpontban Jürgen Habermas és Richard Sennett elméleteivel, illetve azok kritikájával. Ezt egy rövid fejezet követi, amelyben a szerző saját kutatási céljait és módszertanát ismerteti. A továbbiak két fontos részből tevődnek össze: a sajtó tartalmi és technikai előállítási folyamatának és az „ismeretterjesztő-szórakoztató családi lapok” egyes kiválasztott darabjainak bemutatásából, majd pedig az olvasók, az olvasási szokások, „az újság és a közönség kapcsolatának” feltérképezéséből.

A tárgyválasztás megindoklása négyes érvrendszeren nyugszik. Lipták először is azért választotta ezt a kutatási témát, mert az információszerezésnek viszonylag – a szaklapoknál, revue-knél mindenképpen – szélesebb körben ható fajtáját jelenti; mert ez – mint írja – mostanáig kikerülte a tudományos látókört (ami nem teljesen helytálló érv); mert a „konvencionális intézménytörténeti megközelítéseknél” mélyebbre tud hatolni „az emberi lét és tapasztalat” kutatásában; és mert ez a lapcsoport „tartalmi-képi gazdagságánál” fogva alkalmas arra, hogy érvényes válaszokat adjon. Válaszokat két szempontból: hogy „milyen a tömegkultúra előállítóinak vélt képe a tömegek tudati állapotáról” (ami ismét csak kételyeket ébreszthet, hiszen csak néhány ezres példányszámú lapokról van szó), és a „reflex hipotézis” felállítására, vagyis annak vizsgálatára, hogy a közvetített ismeretek „milyen mértékben épülhetnek be” a lapokat olvasó társadalmi rétegek életmódjába, mentalitásába (26. old.).

A témaválasztás mellett érvelés bizonyára más lehetett volna, ha a szerző a kötet tárgyát önálló sajtóműfaj vizsgálatként fogalmazta volna meg. Az illusztrált családi lapok, a revue-k és a folyóiratok, másfelől a politikai hírlapok – a világos német terminológia szerint a Zeitschrift illetve a Zeitung kategóriái – két, eredetileg egymástól független kiadványtípusként közelítették egymáshoz és hozták létre a modern sajtó műfaját. A családi hetilap és a folyóirat a késő középkortól elterjedő, nevelő és szórakoztató célzatú nyomtatványok – a képes bibliák, hitbuzgalmi nyomtat-

* LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága.* Bp., L'Harmattan, 2002. 207 l., 30 ill. /A múlt ösvényén./

ványok, a kalendáriumok, a különféle népies tanácsadó írárok és a ponyvák – leszármazottja, és kezdetben semmi összeköttetése sem volt az információt nyújtó, majd a közéleti véleményformálást is célul kitűző, a hírlevélből alakult hírlappal. Az újságokat és a képes hetilapokat nem az eltérő példányszámuk miatt nem lehet keverni és versenyeztetni egymással, hanem azért nem, mert két különböző sajtóműfajról van szó. Amikor Lipták Dorottya azt tűzi ki célul, hogy „elsősorban a kor vezető laptípusát, a politikai napilapot alapul véve kísérletet teszek a lapok tipológiai felállítására...” (32. old.), az olyan, mintha valaki a regényt alapul véve kívánna költészeti tipológiát megalkotni. A kísérlet eredménye egy rendkívül elnagyolt és tényszerű hibákkal teli fejezet lett („A sajtó szerepe a fejlődő nagyvárosi tömegkultúrában”).

A házaló lapterjesztést és utcai árusítást jelentő kolportázs szintén a politikai hírlapok egyik csoportjához, a bulvársajtóhoz kapcsolódó fogalom. Az utcai terjesztés csupán az amerikai szellemű magyar magazin, a *Tolnai Világlapja* megjelenésével, a 20. század elején terjedt át a hetilapok műfajára, vagyis tulajdonképpen nem tartozna ennek a monográfiának a témakörébe. Lipták Dorottya több helyen is hivatkozik arra, hogy a Monarchia mindkét részében kolportázs-tilalom volt érvényben (pl. 33. old.) Igaz ugyan, hogy a megállapításokhoz tartozó lábjegyzeteiben éppen az ellenkezőjét bizonyítja, sőt az egyik helyen közölt kép is rikkancs-gyereket ábrázol (121. old.), de ennek ellenére ragaszkodik ahhoz, hogy kolportázs-tilalom állt fenn. A tévedés az akadémiai magyar sajtótörténetből származhat (II/2. köt. 32. old.), de a korban érvényes sajtótörvény (1848: XVIII. tc.) 45.§-ának és az utcai árusítás kiegyezés utáni rendeleti szabályozásának (1731/1867 BM) ismeretében ilyen kijelentést nem kellene megkockáztatni – vagy lehetne támaszkodni Révész T. Mihály sajtójog-történeti disszertációjára (*A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867–1875*. Bp. 1986.), amely a kiegyezés utáni sajtóügy és sajtópolitika teljes témakörét részletesen feldolgozta. Röviden: Magyarországon ebben a korban végig nem volt kolportázs-tilalom.

A napilapokkal érintőlegesen foglalkozó részek rávilágítanak arra, hogy a szerző bizonytalan a magyar sajtótörténeti vonatkozású szakirodalom használatában, és hézagosan használta fel éppen az időtálló és új eredményeket hozó munkákat. Csupán illusztrációként említ meg néhány példát. Az irodalomjegyzék és néhány jegyzet hivatkozik ugyan az akadémiai *A magyar sajtó története* II. kötetére (1985), ténylegesen azonban inkább hagykozik a szerző az 1977-ben a Magyar Újságírók Országos Szövetsége által kiadott sajtótörténeti tankönyvre, amely a Kádár-korszaknak az újságírókkal szemben támasztott kemény ideológiai elvárásait alapozta meg történetileg (egyébként pedig az illusztrált hetilap műfajjal egyáltalán nem is foglalkozik). Viszont érdemben nem használta a MÚOSZ által 1994-ben kiadott sajtótörténeti tankönyvet, amely nem csak máig az egyetlen átfogó magyar sajtótörténet, de az akadémiai monográfiához képest új adatokat is tartalmaz.

A kötet gazdag, de heterogén – és bibliográfiailag gyakran pontatlan – irodalomjegyzéke, amely a lábjegyzetekkel olykor nincs összhangban, inkább egy külön gyűjtött témabibliográfiára emlékeztet, nem pedig a valóban felhasznált irodalomra. Nem utal *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája* (1972) ismeretére – amelyből a hazai hetilapokra és szerkesztőikre vonatkozó régebbi irodalmat áttekinthette volna –, és nem ismeri Lakatos Éva nagyszabású, közel harminc év alatt megjelent vállalkozását, a *Magyar irodalmi folyóiratok* című repertóriumssorozatot (Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972–2000), amely a folyóirat fogalmába belevonja az irodalmat közlő összes hetilapot is, és amelyből még az egyes évfolyamok munkatársainak teljes névsora is megismerhető. Felhasználásának közvetlen eredménye lehetett volna az egyes lapok jellegéről rajzolt árnyaltabb kép, és kiküszöbölhető lett volna a korábbi évtizedekben eltúlzott, merev és ideológiai alapú szembenállás megismétlése például *A Hét* és az *Uj Idők* esetében.

A szerző röviden megfogalmazott érvei a tárgyválasztás mellett és a fentebb idézett, előre kitűzött feladatok nem egészen illenek magához a monográfiához. A magyar sajtótörténeti irodalom zömének egyik nagy hibája, hogy módszertani ismeretek és szempontok nélkül készültek. Ezzel

a hagyománnyal sajnos ez a munka csak szavakban szakít, az első két fejezet ígérete ellenére is, ugyanis a lehetséges módszertani minták számbavétele független maradt az anyagfeldolgozástól, amely nagyrészt tradicionálisan leíró jellegű lett. A számba vett külföldi módszertani szakirodalomból leginkább a frazeológiát használta fel a szerző, ami egy-egy ilyen mondatszőnyeteket eredményezett: „Úgy tekintek ezekre [t.i. az „olvasóintézmények”-re] mint amelyek részesei a társadalmi információs hálózatnak, olyan kommunikációs terek, amelyek szociálintegratív funkciókat is ellátnak, ahol az olvasmánypreferenciák intézményesült formában kanalizálódnak.” (113–114. old.) A mondat tartalma értelmi csorbulás nélkül akár még köznyelvi megfogalmazással is leírható lenne. De ez a mondat sajnos csupán egy kiragadott példa „...az olvasás még az elitek kultúrtechnikájának számított...” (187. old.) típusú megfogalmazások közül.

A szerző által vállalt – fent idézett – feladatok érdembeli teljesítéséhez mindössze hat hetilap bemutatása kevés. A budapesti *Vasárnapi Ujság*, *A Hét* és az *Uj Idők*, a prágai *Svętozor* és *Zlatá Praha*, illetve a csakis olvasó kutatási szempontból idetartozó, mert nem bécsi, hanem németországi *Gartenlaube*, egy rendkívül gazdag és sokszorosan tagolt lapcsoport túlzottan kevés darabját jelenti, ráadásul egymás utáni leírásokban, amelyek az összehasonlító elemzésnek csak elemeit tartalmazták.

Először is a magyar lapoknál maradva: a *Vasárnapi Ujság* igen nehezen értékelhető a maga helyén, ha hiányzik viszonyítási elemként a városias-urbánus lapok vonulata, a *Hazánk s a Külföld*, a *Magyarország és a Nagyvilág*, az *Ország-Világ*, és szintén hiányzik a *Gartenlaube* magyar változataként a középosztály alsó rétegei számára kiadott *Képes Családi Lapok*, az első olyan lap ebben a csoportban, amely meghaladta a tízezres példányszámot; illetve hiányzik a felső, a polgári és „nagypolgáriásuló” rétegeket megcélzó *Magyar Salon*, amely a legközelebbi előfutára *A Hét* izlésreformjának. De ugyanennyire érthetetlen a szerzőnek az a megállapítása, hogy „az alapos válogatás során jutottam a számomra meglepő felfedezésre, hogy ebben a műfajban igazán karakterisztikus, tartósan fennmaradó osztrák lapot nem találtam.” (27. old.) A kijelentés teljességgel érthetetlen. Vajon miért nem „karakterisztikus” és „nem tartósan fennálló” a 26 évfolyamon át működő *Die Heimat* (1876–1901), a *Neue Illustrierte Zeitung* (1873–1892, 20 évfolyam), a 46 évfolyamon át megjelenő *Österreichische Illustrierte Zeitung* (1893–1938), a 21 évfolyamon át élő *Illustrierte Welt* (1908–1921), vagy a 69 (!) évfolyamot megélt *Wiener Salonblatt* (1870–1938)?

Természetesen bármennyi egyedi lap bemutatásával dúszult volna a monográfia tartalma, önmagában az még nem biztosította volna a rendszerezésüket is. A kiegyezés utáni fél évszázadról lévén szó, az egymás mellett lebegő lapcímek vagy néhány tartalmi elem helyett például a kiadók, a kiadó-tulajdonosok vállalkozásai, egyre tagolódo lapcsaládjai tehetnek világossá, áttekinthetővé és érthetővé ennek a sajtóműfajnak a belső mozgásait. A Heckenast/Franklin, a Rosenberg (Révai), az Athenaeum, a Deutsch Testvérek, a Légrády Testvérek, a Wilckens és Waidl/Pallas, a Singer és Wolfner sajtóházak lapkiadási politikája, és közöttük magános vállalkozóként Kiss József (*A Hét*) érthető vonalak szerint rendezték el és szabták meg a sajtóéletet, amelyben a szerkesztő szerepe teljesen megváltozott a korábbi gyakorlathoz képest.

Van két olyan további ismeretág, amely nélkül éppen az illusztrált lapműfaj nem ismerhető meg és nem tárgyalható érdemben: ezek a fotótörténet és az illusztrálás technikája. Az irodalomjegyzékben nem szerepelnek Hevesy Iván, Szilágyi Gábor, Kincses Károly, Tőry Klára, Albertini Béla fotótörténeti monográfiai, tanulmányai – hiányuk tartalmilag érzékelhető –; és legalább a vitatás erejéig idézni kellett volna Radnóti Sándor tanulmányát is („Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867” a *Művészet Magyarországon 1830–1870. c. katalógus I. kötetében* – Bp. 1981.). Sajnálatos, hogy még a nyomdai enciklopédiák, lexikonok címszavainak erejéig sem ismerkedett meg a szerző azokkal az illusztrálástechnikai alapproblémákkal és megoldásaikkal, amelyek ennek az egész műfajnak a létét és fejlődését meghatározták. (Haiman György egy-két idézett, újságcikknyi

írása az előzetes alapismeretek nélkül inkább a szakterminológia rengetegében való eltévedést eredményezte.) Egy tudományos igényű monográfiában nem lett volna szabad olyasféle hibáknak benntaradni, mint hogy „A 80-as években a tónusos fametszés mellett, kedvelt az autotopia...” (64–65. old.) – az pedig már-már humoros tájékozatlanság, ha lakai „linónyomás”-ra lefordítja a linotype találmány nevét (45. old.), amelynek pedig semmi köze a nyomáshoz, hanem a Merghenthaler-féle sorszedő gép neve.

Az illusztrálási lehetőségek egész kérdésköre magának a képes sajtónak a létét érinti, és kialakulásának időpontjára ad magyarázatot. Nem tartalmi, sem nem olvasói igények, hanem technikai, nyomdászati szempontok szabták meg létrejöttének lehetőségét. A probléma magva a szövegközi illusztrálás nyomdai megoldása volt. A képes családi lapok felvirágzásához és további műfaji szétágazásaihoz, a képes hírmagazinok megjelenéséhez pedig még egy találmányra volt szükség: a fényképezésre, majd azt követően újabbakra, amelyek a fényképet nyomtathatóvá tették. A technikai fejlődési folyamat eredményeként a századforduló éveiben ismét olyan jelentőségű változás következett be, mint amilyen a képes családi lapok megszületése volt az 1830-as években: most – ami a monográfia témazáró eseménye lehetett volna – megindultak a magazinok, nálunk a *Tolnai Világlapja* kiadásával (1901–1944). Ez a hirdetésekre építő, a lapkiadást már nem küldetésnek, nem elsősorban népnevelési fórumnak, hanem üzleti vállalkozásnak tekintő valóságos tömeglap az 1910-es évekre a heti 80–125 ezres példányszámot elérte, miközben a képes családi lapok csupán néhány ezer példányban jelentek meg.

A kötet több helyén megemlített lappéldányszámok sajnos megbízhatatlanok és ritkán vannak alátámasztva. Az ugyan igaz, hogy a magyar lapok kiadói üzleti titokként kezelték lapjaik példányszámát és nem tárták a nagy nyilvánosság elé, de azért több közvetett forrás létezik. Például néhány nagy bank levéltári fondjában egyes időpontokra egészen pontos adatok találhatóak – ám a kötetben levéltári kutatásoknak nincs nyoma –, azonkívül a hirdető irodák katalógusai is használható források, kellő összehasonlítással, óvatossággal és a szükséges kritikával (Blockner, Mosse, Dukes stb.).

A kiválasztott családi lapok leírásai vegyes színvonalúak. A *Vasárnapi Ujság* – a szerző által adott fejezetcímmel ellentétben – nem a rossz 20. századi asszociációkat keltő „törzsökös magyar olvasó” lapja volt, hanem Gyulai Pál és köre által irányított, hangsúlyozottan a magyar protestáns hagyományokhoz kapcsolódó „enciklopédiai” hetilap, amely nép-nemzeti szellemű olvasmányokat nyújtott a „nemzeti”, az évtizedek múltával egyre inkább a vidéki középosztályi olvasóknak. Igényességére jellemző adat lehet, hogy Gyulai Pál a *Budapesti Szemle* számára készített és valamilyen ok miatt ott nem közölt kéziratokat adott át a *Vasárnapi Ujságnak*. Azonban még az összetett érveken nyugodt besorolás is további gondos árnyalást igényel, amit egyetlen, meglepő példa is igazolhat: a sok szempontból konzervatív *Vasárnapi Ujságnak* kiemelkedő szerepe volt a szociófotó hazai kezdeteiben és elterjesztésében.

A *Hét* megnevezhető ugyan mint „a városi poézis lapja”, de sokkal inkább jellemezte az, hogy a radikális modernizálódás urbánus fóruma volt. Pontos meghatározása talán ez lehetne: a világról is tudomást vevő szépirodalmi hetilap. Azonkívül a bemutatott többi lap közé nem teljesen illik, mivel sem nem családi, sem nem illusztrált hetilap volt (kizárólag a borítólapján jelent meg egy kép, többnyire portré).

A szerző a legkevésbé az *Új Időkkel* tudott mihez kezdeni. Bár itt fogalmazott a legárnyaltabban, amikor arra utalt, hogy „a századforduló táján minden eddiginél intenzívebb átjárás van a nemesi és polgári kultúra csatornáik között” (97. old.) – e megállapításánál azonban elkelt volna a Hanák Péterre és Németh G. Bélára történő hivatkozás –, és hogy mit is jelent „a mindenkori átlagnak” szóló lap sikere. Viszont arra kell gyanakodnunk, hogy valami más lapra gondolt, amikor megállapította, hogy „Az Új Idők nem helyez súlyt – a riport, a fotó térhódítása idején sem – az idő-

szerű képekre” (97. old.). Ez a kijelentés csupán néhány lapszám kinyitása és a fotótörténeti szakirodalom alapján is tudhatóan nem helytálló. Épp így légből kapott megjegyzés, hogy „az illusztrációs részt az édeskés, szentimentális ízlést sugalló zsánerképek uralkják” (98. old.), miközben éppen abban az időben (1905), amikorból ennek alátámasztására címlapképet is közöl, az *Uj Idők* az a lap, amelyik (az *Ország-Világgal* versengve), látványosabbnál látványosabb szecessziós – azaz a korban a legprogresszívabb és legdivatosabb ízlést képviselő – címlapokkal jelenik meg, köztük például az angol preraffaelita-szecessziós művészet egyik vezéregyéniségének, Walter Crane-nek az *Uj Idők* számára készített grafikájával. Lipták nem vette észre, hogy az *Uj Idők* nem állandó, hanem hetenként változó borítóval jelent meg, vagyis egyetlen kiragadott címlapi illusztráció nem alkalmas az általánosító jellemzésre.

A Ferenc József-i kor képes családi lapjairól szóló monográfiának a lapok olvasói, az olvasói szokások képezik a második felét. Míg az első inkább történeti és irodalomtörténeti feladat, az utóbbi inkább történeti szociológiai megközelítés lenne. Az első részhez hasonlóan sajnos ez is szűkkörű áttekintés, kevés újdonsággal. Tömör, nagyrészt helytálló áttekintést kapunk „az újság-olvasás nyilvános színtereiről”, bár a kávéházakat, olvasóköroket és könyvtárakat bemutató alfejezetek a nagyrészt ismert feldolgozások összefoglalásai. Azt azonban szóvá kell tenni, hogy Lipták Dorottya itt is hagyta magát félvezetni a kiadói hirdetések (és panaszkodások) által, amikor tényként írja le, hogy „... az előfizetők zömét – a szerkesztőségeket és főbb hivatalokat leszámítva – a kaszinók, társaskörök, kölcsönkönyvtárak, kávéházak, vendéglők, olvasókörok, egyesületek, nyilvános könyvtárak teszik ki.” (126. old.) A valóságban az előfizetők túlnyomó többsége magánszemély volt, viszont a néhány százalékot jelentő kávéházi, olvasóköri példányoknak hatványozottan több olvasója volt. Hiányzik a lapterjesztés kiadói megszervezésének témaköre, a postai szállítás és az újságszállító vállalkozások tevékenységének feldolgozása. Ebben a részben még inkább szembeszökő, hogy szervesen egymás mellé állított példák sorakoznak, amelyekből nem rajzolódna ki egy-egy struktúrának és működési formának a szabályszerűségei, a következtetések levonása mögül pedig hiányoznak a hitelesítő alátámasztások, az adekvát elemzések.

Mindent összevetve az „*Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*” című monográfiából új, eddig nálunk hozzáférhetetlen információként két cseh képeslapot és olvasóit ismertük meg. Ezek is figyelembe veendő adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia művelődéstörténetéhez – bár kissé sovány eredmény, ha a tárgykörben rejlő lehetőségekre gondolunk. Tehát továbbra is megválaszolatlanok maradtak ilyen kérdések: hogy Bécs, Budapest és Prága lapjai között létrejött-e valamilyen szerves, rendszeres kapcsolat, például átvettek-e egymástól cikkeket, figyelték-e – egyáltalán olvasták-e – egymás lapjait, és reagáltak-e rájuk valamilyen formában, voltak-e közös munkatársaik, illetve olyanok, akik egyik városból a másikba átmentek (amiről Budapestről Bécs irányában többről is tudunk, de volt-e ellentétes irányú mozgás is; és az is ismert, hogy Karl Klič Prágából jött át Budapestre bő két évre, és innen ment tovább Bécsbe – de volt-e más hasonló eset is), s ez a kapcsolat megmaradt-e az alkalmi összeköttetések szintjén vagy egy közös kulturális vérkeringés részese lett? És a Monarchia korában hogyan változott ezeknek a kapcsolatoknak az intenzitása és a jellege? Kézenfekvő, mégis érdekes téma egyes lapcsokrok, lapcsaládok összefüggéseinek felderítése is, amelynek például a mindhárom városban megjelenő *Salon*, *Salonblatt* címet viselő lapoké. És remek téma lehet a címadási szokások, a bennük kifejeződő világnézetek összehasonlítása, mint például a magyar lapok egyik jelentékeny részénél a haza és a külföld párhuzamba állítása az *Ország-Világ* típusú címek esetében.

Válasz Buzinkay Gézának. A recenziens rögtön egy huszáros támadással indít és lecsap a címre, tudniillik az „félrevezeti az olvasót”, mivel én a hetilapokról, azaz a folyóiratokról írok. Indoklásul a „világos német terminológia” elválasztó kategóriáira hivatkozik – Zeitung–Zeitschrift –, az általános lexikonok, értelmező szótárak szintjén. Ha viszont áttekintjük a német elméleti irodalmat, akkor kiderül, hogy amióta a sajtó Németországban tudományos kutatás tárgyává vált – s ez kilencven évvel ezelőtre datálható – azóta folyik a vita arról, miként lehet a Zeitung–Zeitschrift műfaját, megjelenési formáinak sokszínűségét, típusvariációit egy-egy egységes definíció Prokrusztesz ágyába begyömöszölni. Különösen problematikus ez a folyóirat esetében, amelyre sem a statisztika, sem a bibliográfia, de még a sajtótörténet-írás, vagy a kommunikációkutatás sem tudott mind a mai napig végleges megnyugtató megoldást találni.

Úgy vélem, az egész műfaj-problematikát kifejezetten a változó korok függvényében érdemes vizsgálni. Természetesen ma is vannak tekintélyes külföldi sajtóteoretikusok, akik a naponta megjelenő és az időszakosan megjelenő sajtótermékek között merev választóvonalat húznak, Buzinkay is ezt teszi. Érvelésükben az újság specifikumaiként az aktualitást, a tartalmi univerzalitást, és a nyilvánosságot emelik ki. De akkor azonnal szembetalálják magukat avval az alapproblémával, amivel a recenziens is, nevezetesen mikor a hírlap lényegét, megkülönböztetve a folyóirattól az „információ nyújtás”-ban, „a közvélemény formálás”-ában véli megragadni. Ez korántsem tekinthető kielégítő meghatározásnak, ugyanis minden definíció annyit ér, amennyire az a praxisban alkalmazható. Azonnal adódik a kérdés, a heti és havi periodikáknak esetleg némileg eltérő eszközökkel, de nem ez volt a célja, nem inkább a periodicitás és aktualitás területén lehettek meg a megkülönböztető jegyek?

Ez a gondolatmenet rögtön egy másik kérdést indukál, no de mi van a hetilapokkal? Hiszen a 19. század folyamán az újság és a folyóirat egymáshoz illeszkedő viszonyában éppen a hetilapok műfaja az, amely az ún. köztes kategória jegyeit viseli magán. Különösen érvényes ez az illusztrált - hetilapokra. Nem véletlenül már elnevezésükben is utalnak erre, mint például a lipcsei *Illustrirte Zeitung*, a *Berliner Illustrirte Zeitung*, a *Vasárnapi Ujság*, hogy csak a legismertebbekre emlékeztessék. Formai és tartalmi jegyeken is bizonyítható ez. A század második felében a hetilapok mind gyakrabban veszik fel a napilapokra jellemző nagy formátumot, míg az utóbbiak, gyakorta a heti-havi periodikákra jellemző tördelési formát, hasábeosztást, fejléceket alkalmazták. A hetilapok a 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben a technikai fejlődésnek köszönhetően erőteljesen csökkentik azt a hátrányt az aktualitás terén, ami az 1860–1870-es években még a napi sajtóval szemben jellemezte őket. Míg a napilapok, a fokozódó kommercializálódás folytán mind nagyobb hangsúlyt fektetnek a szórakoztatásra, amely a tárcákban, a folytatásos regényekben, nemkülönben a hétvégi mellékletek megszorodásában érzékelhető. Természetesen genesisükben eltérő társadalmi igények, motívumok és funkciók érhetők tetten, de az európai kultúrkörön belül a modern nyilvánosság kialakulásában a hírlevélből kifejlődő hírlapnak, valamint a folyóiratnak egyaránt és egymás mellett élő fontos szerepe volt. Minderről a nyilvánosság-kommunikáció fejezetben Habermas nyomán részletesen írok, és akkor is, amikor az ismeretterjesztő - szórakoztató családi hetilapok gyökereit, közvetlen előzményeit a felvilágosodás kori morális sajtóban, bizonyos megszorításokkal a kalendáriumokban és az ún. Penny Magazinokban vélem megtalálni (14–16, 55–57. old.).

A műfaji–fogalmi precizításáról híres, olykor elhíresült német szaktudomány egykori bölcs öregje, Joachim Kirchner épp ezért számomra is elfogadható értelmes érvként, a hetilapokra alkalmazva a Zeitung–Zeitschrift között felállított merev fogalmi elhatárolódás buktatóira hívja fel a figyelmet és az egész vitát meglehetősen meddőnek minősíti. Walter Hagemann pedig azt javasolja, hogy ha folyóiratok gyűjtőkategóriájából kivesszük a heti megjelenésű lapokat,

akkor a havi és negyedévi periodikák esetében jóval homogénabb, precízebb fogalmi meghatározást adhatunk.¹

A fentiek fényében úgy gondolom, hogy semmiképpen nem félrevezető a mű címében az újság és az újságolvasók szerepeltetése, a szándék meg végképp nem ez volt. Nem kívánom e kérdéskör hosszas fejtegetésével a vita olvasóit untatni, csupán zárójelben jegyzem meg, hogy a könyv a nagyvárosi tömegsajtó általános vonásait tárgyaló fejezete a bécsi–budapesti–prágai napilapokat is tárgyalja. Amikor ebben a fejezetben kísérletet tettem a lapok tipológiájának felállítására, Buzinkay Géza ide vonatkozó hasonlatát – miszerint „ez olyan mintha valaki a regényt alapul véve kívánna költészeti tipológiát megalkotni” – nehezen tudom értelmezni, mivel a tipologizálás a napilapok műfaján belül marad (34–40. old.). Ezen belül különböztet meg altípusokat, és szó sincs arról, hogy az általam a további fejezetekben vizsgált családi lapokra is kiterjedne, vagyis bármiféle erőltetett keveredés történe.

No de térjünk a lényegre, miről is szól tulajdonképpen a könyv? Abból a premisszából indulok ki, hogy a közép-európai nagyvárosokban a 19. század második felében kiteljesedő modern urbánus környezet mintegy keretétül szolgált és kitermelt új típusú fogyasztási- és művelődési szokásokat, kultúra teremtő törekvéseket. Munkámat tehát azoknak a műveknek a sorába kívántam illeszteni, amelyeknek tárgyát lett légyen az egy irodalmi alkotás, avagy egy zenei- képzőművészeti műfaj, és annak közönsége, azért vizsgálom, hogy megállapítsam, miként képezi le az egy adott kor, régió kulturális-társadalmi kontextusát. A recenziussal ellentétben úgy vélem, hogy az ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilapok alkalmasak a polgári- polgárias kulturális praxis megjelenítésére. Bár a századfordulóig a tízezer példányt nehezen tudták meghaladni, de mivel az általam kiválasztottak Monarchia szerte az egyéni előfizetőkön túl, szinte valamennyi kávéházban, kaszinóban, olvasókörokbén, különböző nyilvános könyvtárakban, esetenként vendéglőkben elérhetőek voltak, a kor kulturális fogyasztási mértékeihez mérten relatíve nagy tömegű olvasókhöz eljutottak. Vagyis létrejöttüket kifejezetten a piacosítás körülményei, a fogyasztási igények határozták meg, tartalmukat pedig a hétköznapi történései töltötték ki, az élet valamennyi tartományát lefedték.

A vizsgálat elvégzéséhez olyan kérdéseket kellett feltennem, miszerint milyen társadalmi igények és kihívások hívták életre a műfajt, miként reagáltak erre a lapok tulajdonosai, kiadói és szerkesztői, milyen mentalitást, értéket és ízlést közvetítettek, hogy ezáltal meghatározhassam a lapok helyét és szerepét a nagyvárosi tömegkultúra terjesztésében, a társadalmi kommunikációs rendszer fejlődésében. A kommunikációs folyamat másik elemét képező olvasó fogyasztói és kulturális magatartásának fókuszba helyezésével viszont az emberek kulturális készségeire, életvilágára, kulturális önértelmezésük tartományaira kívántam rávilágítani, továbbá arra, hogy létrejön-e a feladó és a befogadó mentális összhangja és ezáltal kialakul e egy kép az adott kor kulturális környezetéről, szokásairól.

Amikor tehát célkitűzéseimet megfogalmaztam, egyértelművé tettem, hogy a kérdéskört nem szűken, műfaj központúan vizsgálom és értelmezem, hanem egy tágabb kulturális- mentális kontextusba helyezem és ezáltal a lapokat a közép-európai kulturális-társadalmi régió lenyomatának tekintem, amely egyszerre tükrözi az előállítók és olvasók kulturális emlékezetét. A sajtó története ily módon a modern kultúrtörténet részeként válik fontossá számomra (26, 113–114, 126, 155. old.).

¹ Vö. erre vonatkozólag Emil Dovifat, Otto Groth, Walter Hagemann nézeteit. KOSZYK, Kurt-PRUYS, Karl, H.: *Wörterbuch zur Publizistik*. München, 1969.; KIRCHNER, Joachim: *Das deutsche Zeitschriftenwesen*. Teil. II. Wiesbaden, 1962.; HAGEMANN, Walter: *Zeitung oder Zeitschrift? Zur Begriffsbestimmung der periodischen Presse*. In: *Leitfaden für Presse und Werbung*. Hg. STAMM, Willy. Essen, 1951.

Nem feltételezem, hogy Buzinkay Géza szándékaimat illetően alapvető tévedésben lenne, hiszen idéz belőle, legfeljebb annyit állapítok meg, hogy azokról egyszerűen nem kíván tudomást venni, amikor azt írja, hogy „a témaválasztás melletti érvelés bizonyára más lehetett volna, ha a szerző a kótet tárgyat önálló sajtóműfaj vizsgálatként fogalmazta volna meg.” Mert ha ezt tenné, akkor kritikájának vezérfonalát kénytelen volna elejteni, aminek a lényege, hogy következetesen szűk, klasszikus sajtótörténet megírását kéri tőlem számon. Ezzel mintegy megelőlegezve az elmélyült negatív képet, amire recenzióját kifuttatja.

A családi lapok teljes spektrumának a három városra kiterjedő összehasonlító vizsgálatát azért sem vállalhattam magamra, mert amint azt a kutatás feladatát kijelölő fejezetben kifejtem, majd az idevágó alfejezetek felvezető szövegében ismételtlen jelzem, a kor sajtóját tekintve, a kutatásban külön-külön is alapvető hiányosságok mutatkoznak (25, 31–32, 39. old. és 32. lábjegyzet).

A könyv megírásakor nem létezett tudományos igényvel megírt cseh sajtótörténet, az osztrák szakirodalom legújabb produktumai továbbra is a napilapok tárgyalására szorítkoznak. Ezen a téren messze a magyar sajtótörténet-írás tud a legtöbb eredményt felmutatni. Mindamellett kezddhetem volna munkámat akár a magyar sajtótörténeti irodalom mélyreható kritikájával is, de –mivel nem sajtótörténetet kívántam írni –, úgy véltem mindenképpen gyümölcsözőbb, ha abból az érték- és időálló elemekre támaszkodom. Bár a MÚOSZ gondozásában eredetileg 1994-ben, majd a javított, bővített változatban, 2001-ben megjelent sajtótörténet továbbra is mindössze hat oldalt szentel az első világháborúig terjedő korszak valamennyi jelentős heti és havi lapjának, változatlan szöveggközléssel. Az akadémiai sajtótörténet II/2. kötete a hetilapokat is részletesen tárgyalja 1890-ig bezárólag, ugyancsak Buzinkay Géza tollából. A folytatás azonban mindannyiunk sajnálatára évtizedek óta késik. A sajtóban a századvég-századelőn végbemenő gazdagodás, erőteljes differenciálódás miatt az új kötetek megjelentetése, még egy-egy műfaj történetének megírása is minden eddiginél szervezettebb és differenciáltabb team munkát igényel, korántsem egy-személyes vállalkozást.

Ezért is választottam azt az utat, hogy a kínálatból elemzésre az általam vélt, s a kort leginkább karakterisztikusan leképező családi lapokat emeltem ki, amelyet a fogyasztási szokásokról szóló vizsgálatok is implicitte visszaigazoltak (25–26. old.). Egy hetilap megjelenésének időtartama önmagában ugyanis még nem jelzi létjogosultságát. Megvizsgálendő, hogy műfajilag beilleszthető-e az általunk kiválasztott típusba – lásd a családi lapokról adott definíció (53–54. old. és 47. lábjegyzet) – továbbá tartalmilag érzékelhető-e egyéni nemzeti, lokális jellege. Finom elemzéssel meghúzható-e a lapok között a határvonal, ami egyeseknél a külföldi mintakövetést, míg másoknál az egyszerű utánzást, vagy valamely „anyalapnak” a helyi változatát jelenti. Ugyancsak figyelembe veendő szempont, mivel a közönség körében a családi lapok a kor divatos és sikeres műfaját testesítették meg, hogy számos kiadó az üzleti siker reményében fejlődően, vagy alcímében ezt az elnevezést szerepeltette, amelyet a forma és a tartalom igen gyakran nem igazolt vissza. Nem említve a különböző stuttgarti, lipcsei, berlini kiadók által üzemszerűen gyártott családi szórakoztató füzeteket, melyeket Monarchia szerzte a német nyelvű napilapok hétvégi kiadásához mellékletként illesztettek. Nos, mindezek együttes számbavétele dönti el, hogy a kínálatból az összehasonlítás szigorú kritériumainak melyek felelnek meg, melyek esnek ki a rostán.

Itt térek ki a Buzinkay Géza által felsorolt és látszólag joggal hiányolt bécsi hetilapokra. Maradjunk szigorúan a tényeknekél. Ebben a kérdésben az egykorú és mostani német szakirodalom-, ahogy erről a munkám bevezetőjében, mint egyik fontos és nem elhanyagolható kérdéstről írtam – egyértelműen foglal állást és ezt mind a mai napig osztrák részről sem cáfolta meg senki.²

² BARTH, Dieter: *Das Familienblatt – Ein Phänomen der Unterhaltungspresse des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 1975.; ZENKER, Ernst Viktor: *Geschichte der Journalistik in Öster-*

Nevezetesen arról van szó, hogy a Monarchia piacára évtizedeken keresztül tömegesen és akadálytalanul áramlottak be a német birodalmi lapok, amelyek tetszetős kivitelükkel, olcsó árakkal az egyre élesedő piaci versenyben nehezen tették lehetővé, hogy ebben a műfajban tartósan az osztrák, bécsi karakterrel rendelkező lapok fenn tudjanak maradni (58. old. és 52. lábjegyzet).

Meg kell jegyezni, hogy ugyanis nem elegendő valamilyen katalógusból a megjelenési adatokat előhívni, mert akkor könnyen kiderülhet, hogy például a *Heimatot*, amely programjában egyszerre vállalja fel osztrák voltát és azt a szellemi, lelki és kulturális közösséget, ami a birodalmi németséghez köti, egy idő után Bécs helyett, egészen a megszűnéséig Boroszlóban (Wroclawban) adják ki. Ugyancsak hasonló állapítható meg a *Neue Illustrirte Zeitung*ról, mely bécsi indulása után már párhuzamosan Bécsben és Lipcsében jelenik meg, műves kiállításban, kozmopolita jelleggel. Idővel fejlődésén is feltűnteti, hogy az Über Land und Meer osztrák kiadása és végül a stuttgarter Deutsche Verlagsanstalt vállalkozásainak részeként, beleolvad e lapba. Az 1893-ban induló *Österreichische Illustrirte Zeitung* valóban az egyetlen, amely az Anschlussig fenn tudott maradni. De sem időben, sem jellegében nem tartozik ide. Sokkal inkább a képes hírmagazinok családjába, kitekintéssel az egész világra, mint a párizsi *Illustration*, az *Illustrated London News*, vagy a *Berliner Illustrirte Zeitung*. A kritikus által említett *Illustrirte Welt* a maga korában páratlan vállalkozás volt, de nem családi lap, hanem revue, nyalakakú, kiváló minőségű márványpapíron nyomtatott, címlapján színes képpel, arany dombornyomású betűkkel megjelenő reprezentatív orgánus. Kifejezetten azzal a céllal jött létre, hogy a monarchia beli high life-ről, leginkább az udvari arisztokrácia életéről tudósítson külföldre, erre utal a francia alcím is. Azonban Buzinkay állításával ellentétben temérdek pénzt felemészítve nem tizenhárom évet, hanem két évet és hat számot élt meg. Létezett még közel azonos időben egy *Illustrirte Welt*, melyet Stuttgartban és részben a híres bécsi könyvkiadónál Ernst Perlesnél szerkesztettek, de ez nem volt más, mint a Buch für Alle egyik változata, és pár szám próbálkozás után egyesült a stuttgarteri lappal. A *Wiener Salonblatt* viszont az európai salonlapok nagy családjába illeszkedik bele. Bizonyára nem lenne érdektelen alkalomadtán a *Magyar Salon*mal esetleg a *Prager Salonblatt*tal, vagy a *Dámské besedy*vel összevetni, de fájdalom eredeti példányai Ausztriában egyes-egyedül a Felsőausztriai Tartományi Múzeum könyvtárában, Linzben érhetőek el.

Minden bizonnyal azon is lehet vitatkozni, hogy a vizsgálat elvégzésére hat lap, átlag minimum 20–30 évfolyamot számítva elegendő-e, vagy kevés? De itt nem megkerülhető az a kérdés, hogy lehet-e egy munkáról úgy kritikát írni, hogy a hat lapból a három külföldiről a recenzens érdemben nem tesz említést, miközben tőlem az összehasonlítást kéri számon? S miután ezt a zavaró elemet kiküszöbölte, megindul a frontális támadás ösztűz kíséretében, mert itt már hazai terepen folyik a harcászat.

Természetesen elemzés tárgyává lehetett volna tenni további lapokat, amennyiben a magyar sajtó fejlődéstörténetét kívántam volna megírni. A hiányolt lapok közül az *Ország-Világgal*, a *Magyar Salon*nal, és a *Képes Családi Lapokkal* másutt egy tanulmányomban foglalkozom, melyet a kritikus egyébként jól ismer. Azt pedig végképp nem tudom elfogadni, hogy a lipcsei *Gartenlaube* csupán az olvasáskutatás szempontjából tartozik a csokorba, minthogy azt sem, hogy pár sorral arrébb pedig a *Képes Családi Lapokkal* rokonítja. Eltekintve attól, hogy a *Gartenlaubenak* az anyaországon kívül a legnagyobb felvevő piaca a Monarchia volt, generációk nevelkedtek rajta és keresetségével a közép-európai régió lapjainak állandó konkurenciát jelentett, messze több volt ennél. A *Gartenlaube*, szerkezeti és tematikai tagolódásával a térség családi lapjai számára újszerű és

---

reich. Wien, 1900.; WOERL, Leo: *Die Publizistik der Gegenwart. Die Presseverhältnisse im Kaiserstaat Österreich-Ungarn*. Würzburg, 1881.; MACHAR, Josef Svatopluk: *Beseda*. = Čas 1900. č. 10. 2–3.; SALOMON, Ludwig: *Geschichte des deutschen Zeitungswesens*. Leipzig, 1906.; KIRSCHSTEIN, Eva-Annamarie: *Die Familienzeitschrift*. Berlin, 1936.

sajátos műfajspecifikus formát honosított meg, melyhez számos egyéb publicisztikai újdonság társult. Mint ahogy a munkámban fogalmaztam, a legtöbb lap mintaként bevallottan, vagy leginkább be nem vallottan őt követte, hiszen az általa kialakított szerkezeti-tematikai sémát töltötték meg egyéni nemzeti tartalommal, szemlélettel és ízléssel. Ezt a lapalapítók, szerkesztők – Gyulai Pál, Jókai Mór, Pákh Albert, Emanuel Tonner, Ferdinand Schulz – egykorú feljegyzései, visszaemlékezései, nemkülönben a *Vasárnapi Ujság*, a *Svëtozor* és a *Zlatá Praha* évfolyamai is alátámasztják. Ennek az sem mond ellent, hogy egyesek vágyképeiben angol minták lebegtek, de realisták lévén tisztában voltak vele, hogy az adott finánciális-technikai körülmények között ez nem volt kivitelezhető, továbbá az sem, hogy a századvég újonnan alapított lapjai már más irányultságot vettek (62, 67–68.old. és 67, 68. lábjegyzet, 105. old.).

Néhány gondolat az összehasonlítás kérdéséhez. A lapok bemutatása, jellemzése ugyan egymás után történik, de mindenkor egységes szempontrendszer és módszer szerint. Ennek elemei: a lap külső arculata; formátuma, tördelése, belső jegyei; programja, tematikai szerkezete, rovatbontása, tartalmi jellemzőinek – képi formavilágának megragadása (érték-mentalitás-izlés), a textus és az illusztráció összhangja, vagy hiánya, nyelvezete, továbbá a terjesztés módja, a lap ára, a potenciális olvasóközönség társadalmi tagolódása. S mindez tematizálva a záró fejezetben ismét területekre kerül, behelyezve abba a társadalmi-kulturális kontextusba. (modernizáció, urbanizáció, polgárosodás) amibe a lapok születtek. Alapvetően mikrotörténelmi módszerekkel dolgozom, a vizsgált lapok egyes számaira a lábjegyzetben hivatkozom, amit bárki ellenőrizhet. Mindennek fényében merész állításnak minősül, hogy a munka nem több mint „egymás mellett lebegő lapcímek, vagy néhány tartalmi elem” megragadása.

Ezt a recensens egészen addig fokozza, hogy megállapítja, hogy „néhány lapszám kinyitása után”, vagyis ha elolvastam volna a lapokat, bizonyára más kép kerekedett volna ki. És itt azt várná az olvasó, hogy a szigorú kritikus elmondja, az ő interpretációjában mi is lenne az, mert akkor elindulhatna egy érdemi párbeszéd, esetleg a különböző olvasatok értelmezéséről egy vita. Ehelyett mit kell megtudnia a szerzőnek: hogy a *Vasárnapi Ujság* „nem a rossz 20. századi asszociációkat keltő »törzsköcs magyar olvasó« lapja volt” és hogy a Gyulai Pál féle nép-nemzeti irányú szellemiséget tükröző „enciklopédiai” hetilap. Ezek után csak azt tudom ajánlani a vita olvasóinak, hogy vegyék kezükbe a könyvet, ahol természetesen nem másról írok, hogy a lap az enciklopédikus jelleget komolyan veszi és azt a Gyulai Pál nép-nemzeti irányvonalának, valamint a polgári műveltségesszémény terjesztésének szellemében megbízhatóan, műveli (68–73.old. és 73–75. lábjegyzet). A fejezetcím pedig nem véletlenül szerepel idézőjelben, ugyanis ezt egyáltalán nem pejoratív értelemben a lap szerkesztősége önmaga jellemzésére használta, utalva nagyszámú tiszántúli és erdélyi illetőségű olvasóközönségére.³

A *Hét* esetében ugyancsak a címadáson akad meg a recensens, amely elnevezés Krúdytól származik. Buzinkay szerint a lap pontos meghatározása ez lehetne: „a világról is tudomást vevő szépirodalmi hetilap”, „a radikális modernizálódás urbánus fóruma”. Miközben én arról írok, hogy A *Hét* „társadalmi-irodalmi művészeti közlőnyként jelöli meg önmagát, amely kulturhistóriai szemüvegen keresztül igyekszik a hét eseményeit követni, mintegy megelőlegezve olvasóinak a századvég modernségét, amelyben az európai kulturfővárosokhoz való felzárkózás igényét egyesíti Budapest nem leplezett, elfogult szeretetével.” (88–90. old.). Ilyenkor felmerül az emberben a kérdés, miről is vitázik tulajdonképpen velem a recensens, mi a kritika tárgya, vagy pedig ez az egész valami egészen másról szól? Igaz ugyan, hogy A *Hét* nem illusztrált lap volt, ami önmagában nem zárja ki idetartozását. Ennél sokkal fontosabb, hogy családok olvasták, nagyvárosi polgá-

³ Vasárnapi Ujság 1862. december 14. Nr. 50. 597–598.

ri és vidéki úri családok egyaránt, előfizetői közé tartoztak kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek és a kor kulturális-mentális attitűdjeinek feltárása szempontjából megkerülhetetlen.

A kritikus az elutasításban az *Uj Idők*kel kapcsolatban ment a legmesszebbre, többek között azt állítván, hogy nem történik hivatkozás Németh G. Bélára és Hanák Péterre. A lábjegyzetben mindketten ott szerepelnek, mégpedig gazdag oeuvre-jükből az általam vélt leginkább idevágó írásaikkal (97. old. 117. lábjegyzet, 100. old. 123. lábjegyzet). Bár állításával ellentétben, amikor azt rója fel, hogy interpretációmban megismétlődik?! a „korábbi évtizedekben eltűzött, merev ideológia alapú szembenállás” *A Hét* és az *Uj Idők* esetében, éppen Németh G. Bélával szemben fogalmazok úgy, hogy az *Uj Idők* megítélésben, mint történész elnézőbb vagyok. Németh G. Béla megállapítása helyett, mi szerint Herczeg és én hozzáteszem lapja, a századforduló mentális univerzumában „nem a nyugati aznapinhoz, mégcsak nem is a félig tegnapinhoz, hanem már az egészen tegnapinhoz, sőt gyakran a tegnapelőttihez kapcsolódott”, én úgy vélem, hogy az *Uj Idők* inkább a félig tegnapot képviselte. A könyvben arról írok, hogy Herczeg, aki a magyar szellemi életben eddig senkihez sem hasonlító módon értette a „kultúracsinálás” titkát, mint egy pontos szeizmográf érzékeli, hogy a magyar középosztály egyre táguló és erősödő rétegeiben a századforduló lezsedtével gyökeret ereszt az európai városi-polgári kultúra, és hajszályökerein keresztül korszivárog az alsó középosztály soraiba. A lap szerkesztőgárdája a hangsúlyt kétségkívül a nemesi-úri életmód, ízlés – és magatartásminták közvetítésére helyezi. De a lap cikkei meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a századforduló társadalmában minden eddiginél intenzívebb átjárás van a nemesi és polgári kultúra csatornáinak között, amit számos példával alátámasztok (98–99. old. 166–168. old.).

Kicsit részletesebben az illusztrációkról, elsőként az *Uj Idők* címlapjairól. Amikor a Karlovsky Bertalan által rajzolt címlapot írom le és Benczúr Gyula millenniumra készült plakátjához hasonlítom, a címlap megnevezés előtt sajnálatosan lemaradt egy jelző. Nevezetesen, hogy ez volt az *Uj Idők* első címlapja. Ebből természetesen a kritikus állításával szemben nem az következik, hogy további lapszámokat nem vettem kézbe és így nincs tudomásom arról, hogy az *Uj Idők* átlag két-háromhetente változó, majd évek folyamán újból ismétlődő címlapokkal jelent meg. Buzinkay Géza legalább olyan jól tudja, mint én, hogy ma milyen nehéz olyan bekötött évfolyamokra lelni, amelyek a címlapot is tartalmazzák. Három nagy budapesti könyvtár állományát átnézve, egy-egy felbukkanó példánytól eltekintve, az 1905/1906. évfolyamokban lelünk ilyen példányokra, ahonnan példáját ő is meríti. Ezt a kérdést akkor lehetne biztonságosan tárgyalni, ha 20–30 évfolyamon keresztül rendelkezésünkre állnának a címlapok. Hiszen Rupert Bunny, Walter Craine, Horti Pál szignójával ellátott szecessziós stílusú címlapok mellett, vissza-vissza térőleg jelen van a konzervatívabb ízlés jegyében alkotott rajzaival Karlovsky Bertalan, Linek Lajos és még számos példát hozhatnék. (183. old.)

A lap képi ízlésvilágát azonban az általa kiragadott címlapi példán túl lényegesen hübben tükrözik azok az illusztrációk, amelyekkel évtizedeken át megtöltik a belsejét. Csupán néhány plasztikus példát említek. Míg a címlapra Rupert Bunny finom akvarellje kerül és a szerkesztő arról ír, hogy az olvasók egy része idegenkedik az új címlaptól, nem értik miért szép, ízléses, nos ugyanazon szám „A Száva partján” című romantikus népeleti festményt, egy kőtöltáncosnőt ábrázoló zsánerképet „Csillag” címen, valamint Bihari Sándor „Zsigmond és Ulászló találkozása Nagyváradon” c. történelmi festményét reprodukálja. Az *Uj Idők*ben évtizedekre visszamenőleg statisztikailag is kimutathatóan legtöbbször Neogrady Antal a színházi világ népszínmű figuráira emlékeztető falusi népeletet ábrázoló magyaros zsánerképeivel, Pataky László lovas huszárábrázolásaival, romantikus csataképeivel, valamint a budapesti társasélet, a premierek, a zsúrok, a lóversenyek és az estélyek világát, a polgári életélvezetet sugárzó festmények másolataival találkozunk. Ez utóbbiak sorában Vágó Pál, Karlovsky Bertalan, Linek Lajos szentimentalizmusba hajló képei inkább a his-

torizmus ecsetkezelését idézik, míg Margitay Tihamér, Márk Lajos, Skuteczky Döme negédesen vonakodó úrilánykái, nyalka huszártisztjei a giccs határát súroló szalonzsánerképek. Nos mindezek együttese jelenti azt az átlagot – a tartalmi részre most nem térek ki (lásd. 98–99. old.) – amiért a lap tartós közönségsikerre számíthatott.

Az inkriminált félig idézett mondat a könyvben pedig így szerepel: „az *Uj Idők*, nem helyez súlyt a riport, a fotó térhódítása idején sem az időszerű képekre, inkább festményeket reprodukál” (97–98. old.). A megállapítás Lyka Károlytól származik, akinek szakmai kompetenciáját bizonyára Buzinkay Géza sem kérdőjelezi meg, azt nem is említve, hogy ő volt tartósan az *Uj Idők* képzőművészeti rovatának szerkesztője.⁴ Nos ennyit a recenzius által „légből kapott”-nak minősített megjegyzésről. Lyka tette a legtöbbet a lapban a közönség ízlésének tágitásáért, formálásáért. A historizmuson, a müncheni akadémikus történelmi festészetten nevelkedettek (Székely Bertalan, Lotz Károly, Benczúr Gyula, László Fülöp, Than Mór) és a romantikus realizmus legjelesebbjeit (Munkácsy, Paál László, Mednyánszky László) is reprodukálja időnként a lap és olykor a legmodernebbek, a nagybányaiak, a szolnoki iskola tagjai is szerepelnek. De Lykának tekintettel kellett lennie a főszerkesztő Heczeg Ferenc diktálta szellemiségre és ízlésvilágra, nemkülönben a Singer és Wolfner kiadó üzleti érdekeire.

A művészeti alkotások reprodukálásán és ezt megelőzően, a lapok képi világát évtizedekig meghatározó fametszeteken túl, a fénykép, az eseményfotó, majd a riportfotó megjelenése sem került el figyelmemet. Jóllehet nem esik olyan súllyal latba, mint ahogy azt a kritikus tölem elvárná. Hiszen ez a kérdés a technika fejlődésével az 1890-es évektől kerül előtérbe, ekkortól találkozunk velük gyakrabban a lapok oldalain. Igazi jelentőségre azonban az 1910-es évektől tesz szert. A tendencia jól érzékelhető a *Vasárnapi Ujság*ban megjelent metszetek, rajzok, valamint a fényképek számarányait ábrázoló grafikonon, melyet Baki Péter és Nánási László tett közzé.⁵ Míg az 1905. évben a fotók megközelítőleg az egyéb illusztrációk egyharmadát tették ki, ez 1910-re kiegyenlítetté válik, majd a világháborús események kapcsán egyértelműen egy pár évig a fotó veszi át az uralkodó szerepet. Mint a *Vasárnapi Ujság* és a *Zlatá Praha* tárgyalásánál utaltam rá az 1890-es évektől fontos társadalmi-politikai ünnepegekről, vasúti szerencsétlenségekről, természeti katasztrófákról ún. eseti tudósításokban számolnak be a lapok. Ezek még gyakorta statikusak, ötletszerűek, ismétlik önmagukat, míg a szöveges rész élénk, tárgyilagos tudósítás. A következő héten pedig az eseményt rajzok, fametszetek segítségével örököltik meg, vagyis a kétfajta megjelenítési eszköz, ábrázolási mód együtt lelhető fel a lapban. Nem ritka az olyan felhívás – amint azt a *Zlatá Prahanál* és az *Uj Idők*nél jelzem-, hogy a lap, mivel még kevés a hivatásos fényképész, az amatőr fotósokhoz fordul, küldjék be fényképeiket (74, 108. old.).

A minőségi változást kétségtelen technikai, műfaji, művészi szempontból a századvégtől megizmosodó fotóriport, a szociofotó jelenti. A fényképezőgép lencséje a nyilvános tereket közelebb hozza, a társadalmi jelenségeket új szemszögből látatja. Megjelenésének jelentősége a lapokban azonban messze túlmutat a képi ábrázolási és technikatörténeti elemek tárgyalásán, bár kétségtelenül a családi lapok sorsának további alakulására is befolyással bír. Ennek fényében a recenzenssel szemben úgy vélem, hogy a fotóriport, a szociofotó térhódításának bemutatása nem a családi lapokról szóló „monográfia záró eseménye lehetett volna”, hanem inkább valaminek a nyitánya. Nevezetesen megjelenése egy új sajtóműfaj színre lépéséhez, a tömegtermelésre berendezkedő képes tudósítói lapokhoz, a magazinokhoz köthető. A magazin az új század tízes-harmincas éveiben a világvárosok olvasóinak megváltozott igényeit kívánta kielégíteni. Közép-Európában a *Berliner*

⁴ LYKA Károly: *Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig*. Bp., 1983. 128.

⁵ BAKI Péter–NÁNÁSI László: *A Vasárnapi Ujság és a fotográfia kapcsolata*. = Magyar Média 2000. 1. sz. 23.

*Illustrierte Zeitung*gal indul hódító útjára és ennek láncolataként értelmezhető a *Tolnai Világlapja* és *Az Érdekes Újság* (107, 184. old.) Annyit azonban még meg kell jegyezni, hogy bár a fotótörténeti irodalom az utóbbi évtizedekben örvendetesen gyarapodik, az összefoglaló munkákban néhány példa felvillantásával érintőlegesen tárgyalják a sajtófotó műfaját. Ezért a szakirodalomra történő ilyen hivatkozás, a világháborús sajtófotózásról szóló néhány önálló tanulmánytól eltekintve, Buzinkay Géza részéről túldimenzionálnak tűnik. Mindazonáltal egyetértek vele, hogy a sajtófotó elemzésében még számtalan izgalmas kiaknázatlan lehetőség rejlik.

Az illusztrációk kérdéskörét lezárva, még néhány megállapítására hadd reflektáljak. Nem hiszem, hogy a fametszeteket és technikai sokszorosításait illetően a *Magyar Grafikára*, a papír-és nyomdaipar szakfolyóiratára, kiváltképp Haiman Györgyre, a magyar tipográfia története és esztétikája kutatójának, a Kner család leszármazottjának tömör, de informatív tanulmányaira nem lehetne hagyatkozni. Ugyancsak nem tudom mire vélni azt a megjegyzést sem, ami Radnóti Sándor folyóiratillusztrációról szóló tanulmányára való hivatkozás hiányát rója fel, amikor az a lábjegyzetben és a gyűjteményes kötet részeként az irodalomjegyzékben egyaránt szerepel (75. old. 76. lábjegyzet, 201. old.)

Az igaz viszont, hogy a sokszorosítási és egyéb nyomdatechnikai eljárásokra való utalások pontatlan megfogalmazásokra is akadnak példák. Ilyen a tónusos fametszészről írottak. Hiszen nem a fametszés „mellett” terjedt el az autotípia, hanem ez az eljárás a metszetről, a rajzról, a fényképről magas nyomtatás céljaira jó minőségű klisé előállítását jelenti, az eredeti rajz sötétebb és világosabb tónusainak visszaadására. A linotype pedig valóban az USA-ba kivándorolt derék német órásmester, Ottmar Mergenthaler által feltalált sorszedő gép neve, ami a szedés meggyorsítását szolgálta. Ha már a nyomdánál tartunk, hadd jegyezzem meg, hogy a technikatörténeti bakiknál jobban bánt, hogy a nyomda őrdöge a második korrektúra után is működött, ami különösen a cseh nyelvű szövegben a speciális cseh karakterek hiánya miatt érint érzékenyen, és ami ellen már nem állt módomban tenni.

A sajtótörténetírás kritériumaihoz mereven ragaszkodó kritikus a kiadó-tulajdonosok vállalkozásainak és ezáltal egyre tagolódó lappsaládjainak bemutatását is hiányolja. Ezt a kérdést is, más munkáimban koncepcionálisan tőle eltérőleg közelítem meg. Hiszen a kor kulturális vállalkozói, kiadók-tulajdonosok néhány kivételtől eltekintve – mint például Bródy Zsigmond – nem csupán lapkiadók voltak. Könyvkereskedőként, nyomdatulajdonosként indultak, majd könyvkiadóként alapozták meg vállalkozásaikat. Emich, majd jogutódja az Athenaeum, Heckenast és a Franklin Rt., valamint a Rosenberg, illetve Révai Testvérek cég, a Singer és Wolfner kiadó századfordulóra kialakult vállalat birodalmának gerincét a könyvkiadás képezte, e mellett adtak ki újságokat, és/vagy bér munkában felvállalták azok nyomtatását. Jóllehet, ez a profil az új század első évtizedeitől egyre jövedelmezőbbé vált. Tehát az én megközelítesemben nem a „sajtóházak” lapkiadási politikájának feltárásáról van csupán szó, hanem egy szerteágazó kiadói-üzletpolitikai-piaci stratégia egymásra ható, egymást kiegészítő elemei együttes vizsgálatának szükségességéről. Ezáltal tárható fel a kiadók tevékenysége, produktumainak súlya és szerepe a város kulturális-mentális közegében és tulajdonosaiknak a szakmai hierarchiában elfoglalt helye, társadalmi presztízse.⁶

A lapok elterjedését, népszerűsítését jelentősen befolyásolta a terjesztés változatos módja. Buzinkay Géza úgy fogalmaz, hogy „a hálaló lapterjesztést és utcai elárulást jelentő kolportázs

⁶ LIPTÁK Dorottya: *Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten*. In: LIPTÁK Dorottya–RING Éva (szerk.): *Tradíció és modernitás. Közép-és kelet európai perspektívák*. Bp., 1996. 216–249.; *Buchhändlerische und verlegerische Karrieren in Budapest während der Modernisierung im 19. Jahrhundert. Eine sozio-kulturelle Analyse*. = Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte 2001/2002. 65–79.; Ugyanerről: *Budapest et la moderne editoriale*. = Revue française d'histoire du livre 2002/3–4. 267–288.

szintén a politikai hírlapok egyik csoportjához, a bulvársajtóhoz kapcsolódó fogalom”. Ezért szerinte – mivel látómezejéből végig tökéletesen kiesik az a tény, hogy én az Osztrák–Magyar Monarchia három városának sajtóéletét, sajtófogyasztását vizsgálom – „az tulajdonképpen nem tartozna ennek a monográfiának a témakörébe”. Ennek szellemében mindvégig utalok német és egyéb európai példákra, párhuzamokra, tehát ilyen összefüggésben tárgyalom a kolportázs kérdését is. Ebben az értelemben frok arról, hogy Németországban a családi lapok elterjedését milyen mértékben segítette elő a kolportőr, aki házhoz hozta az olvasni valót, a lap ágense, egyben propagandistája volt és közvetlen kapcsolatot jelentett a kiadó és az olvasó között.

Mindez a Habsburg Birodalomban nem így működött, hiszen a Lajtán túli területeken egészen a század végig kolportázs tilalom állott fenn. Oly módon, hogy tiltották a házaló kereskedést a könyvvel, és periodikákkal, de speciális eseti engedély megadását az 1862. decemberi birodalmi sajtótörvény nem zárta ki. Az 1880-as évektől Bécsben mindinkább tolerálják ezt a terjesztési formát és terjed az utcai árusítás is. A tiltó rendelkezések Magyarországra is vonatkoznak 1867-ig, és valóban az 1848. évi XVIII. tc. újbóli életbe léptetése ennek a feloldását jelenti. Azonban a Wenckheim-féle 1731/67. számú belügyminiszeri rendelet megszorítást tesz, mivel vidéken a háznál és az utcán történő árusítás esetében a lapok előzetes törvényhatósági bemutatását rendeli el. A lényeg azonban a törvény és a rendelet szellemén túlmutató praxisban rejlik. A lapok többsége a Birodalom mindkét részében túlnyomórészt továbbra is előfizetéssel postai úton jut el az olvasókhoz. A hetilapokra ez mindvégig érvényes. A könyvesboltokra, trafikokra, majd a pályaudvarokra kiterjedő példányonkénti árusítás mellett a századvégen jön el az az idő, amikor a bécsi, prágai és budapesti utcákat ellepik a napilapokat áruló rikkancsok. (65. old. 64. lábjegyzet, 121. old. 143. lábjegyzet, 122. old. 144. lábjegyzet).⁷

Buzinkay Gézának azon felvetése, hogy létrejött –e a három város lapjai között valamiféle szerves kapcsolat, ami a cikkek átvételét, vagy a munkatársi gárdát illeti – bár erre érintőlegesen mindvégig utalok – azonban, hogy ez mégsem képezi gondolatmenetem egyik központját, mint ahogyan azt elvárná, annak számos oka van. Nemcsak azért nem, mert ez a sajtótörténeten belül, inkább egy kapcsolattörténeti kutatás témája lehetne és ismételten hangsúlyozom, nem egy olyan munkáé, amely a kor fogyasztási, kulturális-mentális szokásait a sajtón keresztül kívánja láttatni. Mindazonáltal azért sem, mivel a hetilapok, ellentétben a politikai napilapokkal nem a napi aktualitás jegyében íródtak, a reakciók csak áttételesen érvényesültek. Kiváltképp pedig azért nem, mert ezek a hetilapok programszerűen a nemzeti érzést, összetartozást és öntudatot a honi tudományokon és művészeteken keresztül kívánták reprezentálni és egyben az olvasóiknak a világ távoli, eddig ismeretlen tartományaira ablakot nyitni. Ebből következőleg a legkisebb figyelem az uralkodó családot leszámítva a közvetlen szomszédokra jutott. Bár ahol ez felellhető volt, példakal utalok erre, mind az ismeretterjesztés, mind az illusztráció, avagy a lapok irodalmi részének tárgyalásánál. Mindez azonban az össztermést tekintve, eseti, szórvány jelenség szintjén marad. Jóval gazdagabb példatárat lehetne összeállítani, ami az újságírókat illeti. A közismert példákon túl – mint Falk Miksa, Dóczy Lajos, Ágai Adolf, Bródy Zsigmond és még sokan mások – a munkában említésre kerül Polgár Alfréd, Kalmár Rudolf, Jan Neruda, Egon Erwin Kisch neve, akik

⁷ E téren Budapesten egy kisérlettel eltekintve (1878) Rákosi Jenő *Esti Újságja* (1896) az úttörő. A székesfőváros polgármesteri hivatalának 1896 november 20.-án kelt rendelete engedélyezi először az összes hírlap utcán történő árusítását. Azok az újságok tulajdonosai, akik nem kizárólag a szenzációk közzétételéből éltek, azonnal ellenérzésüket fejezik ki. Majd 1902-ben tiltakozó jegyzékben fordulnak Széll Kálmán miniszterelnökhöz és belügyminiszterhez, a kolportázs beszüntetését kérve. De a megváltozott olvasói szükségletekhez igazodó lapterjesztési forma elterjedését már nem tudják megakadályozni.

azonban elsősorban a bécsi napilapok tárcarovatában jeleskedtek (48. old. és 44. lábjegyzet, 108, 161. old. és 194. lábjegyzet, 169, 183. old.).

A recenszens természetesen az irodalomjegyzék összeállítását is kifogásolja. S mivel az általa kipécézett tételeket nem találja – még ha ott is van, lásd az előbbi példákat –, nemes egyszerűséggel kijelenti, hogy azt a szerző nem ismeri, mivel nem szerepelteti, de ha igen, akkor is alkalmazásában bizonytalan. Egy olyan munkánál, amely egyszerre igényel történeti, irodalomtörténeti, kulturszociológiai, olykor művészetszociológiai látásmódot és módszert, természetességgel adódik, sőt követelmény, hogy a felhasznált irodalom „heterogén” jellegű legyen, beleértve 2001-ig bezárólag a legújabb külföldi szakirodalmat. Ugyanakkor nem tartozom azok közé, akik jól tájékozottságukat demonstrálva a szakirodalom jegyzéket öncélúan dúsítják. Az is előfordul, hogy nem idézem X. Y. (más kezdőbetűket is írhattam volna) bizonyos munkáit, mert az általam tárgyalt gondolatmenetbe éppen nem illik bele. Buzinkay Géza állításával ellentétben viszont, több mint egy tucatszor hivatkozom az akadémiai sajtótörténet kötetekre. A MÚOSZ tankönyv is szerepel a jegyzékben, bár, mint korábban utaltam rá, csak érintőlegesen foglalkozik az általam tárgyalt lapokkal. Azt a megjegyzését, ami a sajtóbibliográfiák, többek között a József Farkas szerkesztette válogatásnak, valamint Lakatos Éva repertórium sorozatának nem ismeretére utal, végképp nem tudom mire vélni. Nem tudom és nem is akarom eldönteni, hogy ezt inszINUÁCIÓNAK, vagy csak nevetséges állításnak tekintsem. Buzinkay Géza tényleg komolyan gondolja, hogyha valaki bármilyen módon a sajtóval kezd foglalkozni, nem a speciális bibliográfiákat veszi először kézbe?

Két mondat a nyelvezetről és a stílusról. Ízlés kérdése, hogy ki, milyen mértékben tartja elfogadhatónak idegen szakkifejezések használatát, addig a mértékig, ha az a munka nem szakzsargonban íródik. Egy tudományos műben, kiváltképp, ha az elméleti jellegű fejezetekhez, vagy felvezető gondolatokhoz kapcsolódik, úgy gondolom, ez megengedhető, bocsánatos bűn. Egy dolog azonban nem megengedhető, ha a kritikus ezeket eredeti szövegkörnyezetéből kiszakítva idézi, ezáltal megfosztva a szerzőt mondanivalójának közérthetővé tételétől, mintegy azt sugallva az olvasóknak, hogy ilyen mondatokból áll össze a munka.

A válaszadás iratlan szabályait túllépve – miszerint a válaszadónak arra kell szorítkoznia, amiről a bírálóat szól – a vita türelmes olvasója számára, aki nem ismeri a könyvet és a kritikus által félrevezetve, azt hinné, hogy az általa kifogásolt részekből áll össze tulajdonképpen a munka, nos mindazok számára hadd jegyezzem meg, hogy ez, ha nagyvonalúan számítom is, legfeljebb a könyv egynegyedét teszi ki. A könyv nagyobbik részét a recenszens lakonikusan elintézi azzal, hogy ez valamiféle „történeti-szociológiai megközelítés lenne”, az újdonságok hiányát emlegetve.

Holott a munkában a közönség konzumálási szokása, olvasói magatartása a lapokkal egyenértékű súllyal kerül tárgyalásra. Gondolok itt olyan kérdések boncolgatására, mint az olvasótábor összetételének strukturális változása, a kávéházaktól, a kaszinók, az egyesületek világán át, a közönyvtárakig bezárólag az újságolvasás nyilvános tereinek megjelenítésére a három nagyvárosban. Külön fejezet foglalkozik az újság és az olvasó közötti interaktív kapcsolattal; miként fogadja be a megszólított közönség az újságba kódolt ismeretanyagot, hogyan segítik a lapok nagyvárosi lét kihívásai közepette az egyén eligazodását, milyen adaptációs válaszokat kínálnak, s miként járulnak hozzá az emberek kulturális önértelmezéséhez. Legalább ilyen fontosnak tekintem Michel de Certeau nyomán az olvasói reflexiókat – szerkesztőségi levelezési rovatok, memoárok, naplók felhasználását, vagyis a befogadók visszajelzéseit, amelyek a fogyasztás és az olvasás aktusában egyfajta relatív autonómiával rendelkeznek. Úgy vélem e fajta történeti-kulturszociológiai megközelítések és az ehhez kötődő módszerek nem tartoznak kifejezetten a magyar sajtótörténetírás megszokott eszköztárába.

A műfaji keretek rabjaként gondolkodó kritikus az ilyen megközelítést szemmel láthatólag nehezen tudja kezelni. Helyette mindvégig mereven ragaszkodik a tradicionális sajtótörténetírás

szemléleti és módszertani sablonjaihoz. Természetesen vele ellentétben én nem kérdőjelezem meg, hogy ennek a látásmódnak ne lenne meg a létjogosultsága és ezen a területen is, ne volna még mit kutatni. Elég itt a *A magyar sajtó története* további kötetének hiányára utalni. Ennek megszüntetése egy alkotógárda több éves elmélyült munkáját igényli, s mindehhez kapcsolódó kérdésköröket egy alapvetően kultúrtörténeti munkán számon kérni, úgy gondolom nem etikus megközelítés. Különösen annak fényében, hogy a kritikusnak kérésének megfelelően hónapokig módjában állt tanulmányozni disszertáció formájában a könyv kéziratossá változtatását, melyet mindennemű kritikai megjegyzés nélkül adott vissza. Majd ezután tanulmányt közölt belőle az általa szerkesztett és azóta sajnálatosan megszűnt sajtótudományi folyóiratban, a *Magyar Média*ban, amely írás tulajdonképpen a könyv esszenciájának tekinthető.

S, anélkül, hogy az okokat tekintve én is rosszhiszemű feltételezésekbe bocsátkoznék, továbbra is ott marad a kérdés, miként lehet egy könyvet bírálat tárgyává tenni, úgy, hogy a magyar vonatkozású anyagtól eltekintve, annak túlnyomó részéről a recenzensnek érdemben nincs mondani-valója?

LIPTÁK DOROTTYA

Észrevételek Buzinkay Géza bírálatához. Buzinkay Géza Lipták Dorottya könyvéről írt bírálatát kézzelfoghatóan mutatja, hogy mi következik abból, ha a recenzens olvasóként felettebb figyelmetlen és bírálóként pedig szakmai csöklítés jellemzi.

Nézzük először feltűnő gondatlanságának a bizonyítékait. Buzinkay rendre rossz hírbe hozza a bírált szerzőt azzal, hogy könyvészeti henyéséget, sőt olykor még könyvészeti tájékozatlanságot is felró neki. Igaz, a könyv végén közreadott 233 tételes bibliográfiát ő is gazdagnak tartja, ennek ellenére újabb szerzőket és további műveket kér Liptákon számon (mintha a hiányzók szerepeltetése döntően megváltoztatná a szerző gondolatmenetét). Számon kéri rajta egyebek közt *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiáját* és számos más hasonló adattárat. De vajon miért kell egy szakmunkában feltüntetni a bibliográfiákat? Nem úgy van, hogy a bibliográfiákat legfőképpen használjuk (azzal kezdjük a téma megismerését), de nem citáljuk őket?

Később számon kéri a szerzőn Németh G. Béla nevét (hogy ti. nem szerepel a bibliográfiában). Ez igaz (gondatlanságból valóban kimaradt), viszont az is igaz, hogy a szóban forgó jeles irodalomtörténész két művét idézi Lipták a lapalji jegyzetekben, és közte szerepel Németh egyik legismertebb könyve is (100. old. 123. jegyzet). Majd számon kéri a recenzens Liptákon Hanák Péter egyik munkáját, s eközben sejtetni engedi, hogy a szerző előtt ismeretlen maradt Hanák történetírói munkássága. Igaz, az a munka valóban nem, Hanák egy másik munkája ugyanakkor szerepel a bibliográfiában (és használja is a szerző – 97. old. 116. jegyzet); bizonyos azért éppen azt, mert arra volt szüksége gondolatmenetéhez. Nem derül viszont ki a recenzens kritikai megjegyzéséből, hogy miért lett volna fontos (vagy fontosabb) a másik Hanák mű idézése. S mi másért hiányolhatja a bíráló Radnóti Sándor egyik tanulmányát, amely pedig ott díszleg a 75. oldal 76. jegyzetében, ha nem azért, mert szembetűnően gondatlanul olvasta Lipták könyvét.

Számon kéri továbbá Buzinkay a könyv szerzőjén az összefoglaló sajtótörténeti munkák használatát, vagy legalábbis szemére veti helytelen használatukat. Bár elismeri, hogy Lipták utal az akadémiai összefoglalóra, de úgy véli, döntően csak a szerinte kártékony (marxista) 1977-es összefoglalóra építi mondanivalóját. Ráadásul, folytatja Buzinkay, egyáltalán nem került Lipták kezébe a MÚOSZ-féle tankönyv. Mi ezzel szemben a valóság? Lipták nyolc alkalommal idézi – konkrét oldalszám megjelölésével – az akadémiai összefoglaló második kötetét és ötször hasznosítja ugyanilyen módon a munka első kötetét: ez tehát 13 konkrét és, tegyük rögtön hozzá, érdemi

hivatkozás. A semminél tehát minden bizonytalán több. Továbbá: ehhez képest ritkán, ötször idézi csupán a marxista opuszt és egy alkalommal citálja a MÚOSZ tankönyvet, amikor úgyszintén megadja az oldalszámokat. Ennyit a kézikönyvek állítólagos nem vagy rossz használatáról.

Végül: nem egészen ízléses módon elégedetlenségét fejezi ki Buzinkay, hogy a bírált munka szerzője nem idézte őt magát elégszer („láthatóan nem ismeri” a munkáit – szől nem túl jóindulatú inszINUÁCIÓJA). A bibliográfia tanúsága szerint négy Buzinkay írásművet (többek közt egy többszerzős könyvét) használta és idézte Lipták. Biztos lehetett volna többet is idézni Buzinkay sajtótörténeti munkáiból (ezt azonban talán nem elsősorban az érintettnek illik szóvá tenni). Ám, ha arra gondolunk, hogy a recenzens még így is a második helyet foglalja el a könyvben több munkájukkal szerepeltetett szerzők között, akkor talán nem is olyan rossz a fenti számarány és nem kell érte szégyenkeznie még Buzinkaynak sem.

Figyelmetlen olvasás eredménye szüli a *Vasárnapi Ujsággal* kapcsolatban felmerült „törzsökös magyar olvasó” kifejezésre vonatkozó bírálatát is. Ennek pontos, valójában nem egészen a recenzens által javasolt értelmét ugyanis megadja a szerző a 69. oldalon. S természetesen a bírált szerző is tisztában van a *Vasárnapi Ujság* enciklopédikus jellegével, melyre expressis verbis utal is könyve 71. oldalán, a figyelmetlen olvasó igaz bánatára. S persze aligha nevezhető hibának, ha Lipták nem sajtótörténeti kontextusban állítva beszél erről a jeles családi lapról, hiszen könyve nem sajtótörténeti szakmunka – erre a célra egyébként is ott van az akadémiai kézikönyv.

A gondatlan olvasás számláját (is) terhelheti, ha nem többről lenne ezúttal szó, hogy a recenzens tökéletesen félreérti Lipták könyvét, sajtótörténeti munkaként fogva azt fel. Szinte minden érdemi bírálati szempontja ebből az interpretációs félresiklásból ered, s ez az oka annak is, hogy megközelítése nem egyszerűen kritikai, hanem tisztán normatív. Jellegzetes retorikai fordulat nála a „szívesen olvastam volna” valami másról, mint amiről éppen szerencsém volt olvasni az adott könyvben. Persze, nemegyszer kerülünk mindannyian abba a helyzetbe, hogy szívesebben látnánk viszont saját gondolatainkat, amikor másokat olvasunk, vagy szívesebben vennénk, ha a szerző a nekünk kedves témákat helyezné inkább előtérbe az általa éppen taglaltakhoz képest. A könyvbírálat azonban nem éppen az a műfaj, amely az efféle kívánságlisták benyújtásának a terepe; a recenzensnek elsősorban magáról a bírált műről kell számot adni oly módon, hogy a recenzio olvastán az olvasó számára kiderüljön, miről szól az ismertetett (és megbírált) munka. Ha viszont erre végül sem derül fény, akkor a recenzens nem teljesítette vállalt feladatát.

Nyilvánvaló, ha nem a könyv illetően bemutatása és tárgyyszerű értékelése, hanem pusztán csak a földbe döngölés szándéka vezeti a magát feltétlen szakmai autoritásként beállító bíráló tollát, akkor mindez könnyen elhanyagolható követelmény lesz csupán. Márpedig itt éppen ez a helyzet. Lipták egyáltalán nem rejti véka alá, hogy milyen célt tűzött maga elé a téma feldolgozásával. A 26. oldalon kifejti, hogy „egyrészt” igyekszik számbavenni az ismeretterjesztő-szórakoztató családi lapok közép-európai perspektívában szemlélt körének egyes specifikumait, „másrészt” be szeretné emelni a sajtótörténetet a kultúr- és társadalomtörténet áramába. Mi végre? Azért, hogy felvázolhassa a korabeli „közép-európai tudati-mentális attitűdöt”. Ebből kellőképpen kiviláglik, hogy Liptákot nem (egyedül) a sajtó historikuma, hanem a középeurópai (városi és középosztályi?) mentalitás, értékrend és életvitel múltja foglalkoztatja. Ennek a feltárása végett hasznosítható a sajtó meghatározott részét mint történeti forrást, ennél fogva a sajtóanyag így legfőlegbb eszköze és nem pedig tárgya kutatásainak.

Ha Buzinkay valamennyire is komolyan vette volna Liptákot és kicsit is érdekelné, hogy mi a szerző szándéka könyvével, a mű egészére kiterjesztette volna bíráló figyelmét. S ez esetben azal foglalkozna inkább, hogy reális-e vajon az ekként definiált kutatási stratégia, vagy hogy érdekmenek megfelelően használta-e a szerző a sajtót, mint az empirikus megközelítés egyik (bár nem egyedüli) lehetséges közegét. Mindezek azonban a legkevésbé sem foglalkoztatják őt, helyette

a szaksajtótörténet-írás illetékességi körébe eső fejtegetésekbe bocsátkozik annak érdekében, hogy végül bebizonyítsa: azok fényében Lipták könyve hitvány fércmunka.

Ilyen elvárásokkal, az ítélőképességére különösen finnyás bíráló, nem foghatna hozzá egy olyan történeti feldolgozás megítéléséhez, amelynek témája a polgárosodás kori tömegkultúra historikuma, amelyet néhány magyar, cseh, és német sajtóorgánium fogyasztásának (olvasói befo-gadásának) a vizsgálata hivatott megvilágítani. Éppen, mert a szerzőt ez és nem pedig a sajtó szorosán vett története foglalkoztatja, az utóbbi önmagában vett historikumából is annyi érdeklő csupán, amennyinek az ismerete valóban nélkülözhetetlen a fő téma megértése szempontjából. Ha valaki ezt nem veszi észre, az vitán felül szakmai csólátásban szenved. Az ebből fakadó szakmai szűkkeblűség gondoskodik azután arról, hogy a bírálót ne is érdekelje tovább a könyv egésze, csupán az a része, amely elegendő municiót ad számára megsemmisítő bírálatának a megfogalmazásához. Ezért van, hogy a recenzens anélkül, hogy külön és előre jeleznél, megelégszik a bírált mű egynyolcadának (24 oldalnak – ennyi szól ugyanis a három magyar sajtóorgániumról), de bőkezűen számolva is legfőljbbe a negyedének (ha a „Sajtó szerepe a fejlődő nagyvárosi tömegkultúrában” című fejezetet is figyelembe vesszük) a kiveszésével. Ha pedig bírálatában Buzinkay emellett másról, tehát arról is szót ejt, ami a munka nagyobbik hányadának képezi a tárgyát, az legfőljbbe néhány futólag odavetett és vitriolosnak szánt fitymáló megjegyzés („nyelvi szörnyetegek” felemeletése ahelyett, hogy érdemben foglalkozna a szerző kommunikációelméleti argumentációjával).

De ha már ily mértékben a sajtótörténet szakértőjének, mondjuk ki bátran, egy akár tudatosan is vállalt szakbarbári szerepnek a keretei közt maradvá hajlandó csupán foglalkozni a könyvvel, miért nincs akkor szeme a recenzensnek a munka azon részeire is, melyek nem a magyar sajtótörténet fejleményeiről szólnak. Velük kapcsolatban ugyanis annyit jegyez meg csupán, hogy Lipták véleményétől eltérően igenis létezett a korban osztrák családi lap. Ha azonban ez így van, akkor talán nem Liptákkal, hanem a könyv 58. oldalán az 52. jegyzetben felsorolt német szakirodalommal van Buzinkaynak elsősorban baja, őket kellene tehát (más német szerzők kiaknázásával) hitelt érdemlően megcáfolnia. Miután azonban ez elmarad, a recenzens kijelentése a levegőben lóg.

Buzinkay legalábbis vitatható bíráló megállapításai közül hárommal kívánok a továbbiakban érintőlegesen foglalkozni. Nem értem, miért nem szabad a *Vasárnapi Újság*ot újságnak nevezni, azaz miért nem újság a képes hetilap és miért csak a napilap újság? Továbbá: miért fontosabb nekünk a világos (tényleg olyan világos?) német terminológia, mint a talán nem túl következetes, vagy nem kellően világos magyar nyelvhasználat? Egyáltalán, mire való ez az egész mulatságos nyelvi szörszálhasogatás?

Nem osztom a recenzens véleményét, miszerint a komparáció egyes-egyedül az egymásráhatás kimutatása végett alkalmazható. A módszertani irodalom három, olykor négy típusát különbözteti meg a történetírásban használatos összehasonlító módszerek, és közülük az egyik a párhuzamos bemutatás módszere, az tehát, amit nagyjából Lipták is követ. Ennek lényege, hogy egyazon szempontok szerint történik az összevetés, amely így külön-külön is elvégezhető (mindezen szempontok nyomán), a komparáció pedig implicit eredményt hoz.

Ha már Buzinkay elmulasztotta regisztrálni (és egyúttal persze méltányolni is) a szerző ama ritka teljesítményét, hogy miközben dekontextualizálja, egyúttal rekontextualizálja is a sajtótörténetet, behelyezvén azt egy tágabb elméleti-történeti összefüggésbe, hadd pótoljam valamelyest ezt a hiányt. A nyilvánosság és a közvélemény fogalmi játszmák Lipták könyvében a kulcsszerepet, melyek Habermastól Sennettig ívelő taglalására a mű első fejezetében kerül sor. Nem kevésbé fontos a tömegkultúra recepciótörténeti rekonstrukciója sem, melyre szerintem sok tekintetben sikeres kísérlet történik a műben. Mivel a recenzens a könyv e részével kapcsolatban annyi megjegyzésválót talál csupán, hogy az bizony nem több „feldolgozatlan és értékelés nélküli példák

sorozatának egymásutánjainál”, meg kell tőle kérdeznem: hogyan kutatható vajon másként az olvasáskultúra (múltja), ha nem példák egymásutáni sorozatán keresztül? A history of reading ma mérvadó kutatói, Robert Darnton, Roger Chartier és a többiek maguk is folyton ezt az utat járják (lehet persze, hogy ők is megkapják a magukét a sajtó ottani szaktörténéseiktől) és persze a mondott historikusok sem utasítják el maguktól az olvasás színtereinek olyanfajta történeti rekonstrukcióját, melyre Lipták vállalkozott könyvében, ám ami miatt szintén megrója őt a szigorú recenzens. Végül: a recepcióesztétika, melynek eddigi működési tere egyedül (az elit) szépirodalom volt (nálunk Kulcsár-Szabó Ernő fémjelzi jó ideje ezeket a törekvéseket), kizárólag az olvasott szövegek inherens olvasata útján tud és akar az olvasói élményre következtetni (mivel az olvasók, a kritikuskat leszámítva, ritkán nyilvánítanak hangos véleményt olvasmány-élményeikről).

Lipták maga is éppen ezt az eljárást alkalmazza munkájában. Szerény megítélesem szerint tehát könyve a ma legkorszerűbb szemléletmód jegyében, egyszersmind friss megközelítési módok alkalmazásával készült. „A múlt ösvényén” című könyvsorozat szerkesztőjeként ezért is döntöttem a kézirat kiadása mellett. Azonban, ha a bíráló mindebből semmit sem vett észre, akkor minden bizonnyal komoly tévedésnek és félreértésnek lett az áldozata.

GYÁNI GÁBOR

SZEMLE

Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. [Emlékkönyv.] Szerkesztette ROZSONDAI Marianne Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Kiadó, 2002. 433 [1] l., 1t.

A könyvborító tetején a budapesti Carbo-korvina első lapja, mögötte egy fénykép: az a disztinvált úr, akit én egy pár évtizeddel ezelőtt megismertem. Bent harminc tanulmány, egy 29 lapra terjedő életmű-bibliográfia, százegynéhány gratuláló tudós kolléga és mellettük az Akadémiai Könyvtár valamennyi munkatársa. Elöl egy rövidke beköszöntő az egyik legtekinthetőbb tisztelgő baráttól, amely „visszatekintve az elmúlt – közösen átélt, nem akármilyen évtizedekre, próbálja érzékeltetni a mai olvasókkal: milyen körülmények között élt (ha élni hagyták) és dolgozott (ha dolgozni hagyták) egy 20. századi magyar tudós”. Célozva ezzel az első világháborútól a másodikig, majd a „fordulat évén” keresztül a nyugalomba vonulásig terjedő évek, meg az azóta eltelt újabb negyedszázad embert próbáló és formáló magyar történelmére. Úgy látszik, hogy Csapodi Csabát a változékony, de többnyire zord időjárás nem megviselte és nem megzavarta, hanem megedzette és új meg új utakra lendítette. Nem térítette le a tudósi pályáról, amelyen Dománovszky Sándor, Hajnal István, Horváth János, Szekfű Gyula inspiráló példája és bátorítása nyomán elindult, hanem – hol a kíváncsiság, hol meg a kényszer ösztökélése szerint – az egyik mezőről a másikra vezérelte, és ő mind-egyikén megtalálta azt, ami művelésre érdemes. Csak példaként mondom, hogy ha a politika nem szorítja ki őt a tudományos közéletből

egy könyvtár homályába, Mátyás királyunk bibliotékájának fénye máig sem ragyogott volna fel a világ ámuló szeme előtt.

Egy ilyen kötetet természetesen nem lehet a szokásos módon „recenzálni”, már csak azért sem, mert a benne foglalt harminc tanulmány futó ismertetése is átlépné az illő keretet. Viszont az sem volna méltányos, ha néhányat – akár csak a szerző nevének vagy az írás tárgyának az említésével is – kiemelnék. Nyilvánvalóan azokat említeném, amelyekről a magam módján szólni tudok. Márpedig ami ebben a könyvben elsőként ötlik a szemembe, az a téma gazdagsága. Politika-, jog- és közigazgatás-történet, egyház- és vallástörténet, irodalom-, nyelv- és névtörténet, művészet- és építészettörténet, könyvtár- és könyvtörténet (benne természetesen a Corvina meg az Akadémiai Könyvtár), diplomatika, matematika, Anonymus, Michael de Hungaria, Janus Pannonius, Battista Guarino, Antonio Bonfini, Johann Wessel, Thomas Ender, Dobozi Mihály, az Esterházyak, Berger Illés, Benyák Bernát, Kőrösi Csoma Sándor, Ráth Mór és I. Tahmasp perza sah. Ember legyen a talpán, aki minderről érdemben tud véleményt mondani. Talán csak maga az ünnevelt tudna. Ez nagyjából az a kör, amelyben ő maga is forgolódik.

A sokszínűség nemcsak a kötet belsejében ötlik szembe, hanem a végén is, a bibliográfiai áttekintésben. A harmincas évek legelején megjelent írások (élükön egy kis recenzió a *Századok* 1931-es évfolyamában) főleg birtok- és gazdaságtörténettel foglalkoznak, az első önálló kötet (1933) éppen a fent említett Esterházyak gazdálkodását elemzi (Miklós nádorról később egy monográfia is született). Az 1938-as

évet Szent István és a magyar kereszténység tölti ki, mely téma előbb is, később is fel-felbukkan. Aztán a *Regnum* szerkesztése (egészen 1947-ig). Közben Széchenyi, Zichy Nándor, Kinizsi, Mátyás király, Jókai, Görgey, Szekfű, a magyar barokk és felvilágosodás, a nemzetiségek, a magyar falu, a magyar katona (ez – úgy látszik – egyik kedves témája volt akkoriban, többször visszatér rá); a történelem, a művelődéstörténet mellett a könyv és a könyvtár (könyvtárosképzés, a külföldi könyvtári élet, a katalógus, könyvkötés, nyomdatörténet), a Szent István korára vonatkozó irodalmi feldolgozások áttekintése azóta is érvényes. Alig több mint egy évtized alatt 20 önálló kiadvány és 60–70 folyóiratcikk, félszáz könyvismertetés többnyire a *Századokban*, a *Napkeleiben*, a *Katholikus Szemlében*. 1943-ban Baumgarten-díj. Ekkortájt valami történt.

1945-től 48-ig az önálló kiadványok között egy szál középiskolai tankönyvről hallunk (*Világtörténelem a gimnáziumok 6. osztálya számára*, három kiadásban), 1950-től 55-ig – a Teleki Intézet után immár mint könyvtáros, véglegesen és elkötelezetten könyvtáros – egy népes kollektíva tagjaként az *Egyetemes Tizedes Osztályozás* táblázatain dolgozik. A folyóirat-szerkesztőségek is mintha visszahúzódtak volna. 1948-ban egy rövidke írás a Barankovics-féle *Hazánkban* és egy (de álnéven) a *Vigiliában*; majd 1954-ig semmi. Talán mondanom sem kell, hogy a véleményére sem voltak kíváncsiak. A szóban forgó bibliográfia „Ismertetések” című rovata 1948-tól 1958-ig, tizenegy éven át üres. Hogyan, hogyan nem, a termékeny és nagyra becsült, de a történettudományból kiszorított historikust az *ITK* meg a *Könyvszemle* fogadta be. (Nem ő az egyetlen, és ezt a jelenséget nem ártana egyszer, még addig, ameddig a tanúk vallani képesek, közelebbről megvizsgálni. Lehet, hogy már ma is késő.)

Azonban úgy látszik, hogy a kényszerű visszahúzódnás éveit nem teltek tétlenül. Hidat keresett, amely összekötést teremt eddigi tevékenysége és a jelen lehetőségei között. Zrínyi levelei körül kezdett kutatni, és néhány kisebb közlés után 1958-ban Klaniczay Tiborral együtt közreadta az *Összes műveket*. Közben kezdett

kirajzolódni az a hatalmas mű, amely világhírré jutott. Ifjúkori könyv- és könyvtártörténeti kutatásait fentebb említettem. Most, az új munkahelyen, az Akadémiai Könyvtárban érdeklődése a hatvanas évek elejétől ebbe az irányba fordult. A könyvtári praxis elméleti kérdéseinek tekintélyes szakembere lett (*A proveniencia elve a könyvtárban* máig iránymutató). Évről évre megjelent és jelenik meg azóta is (mondhatni, családi vállalkozásban, Gárdonyi Klárával közösen) egy-egy kisebb-nagyobb tanulmány Mátyás, Beatrix és embereik, a királyi palota könyvtáráról, egyes kötetekről, egyes szerzőkről, művészekről, a budai könyvfestő műhelyről stb., stb. És 1967-ben napvilágot látott a *Bibliotheca Corviniana*. Ha van mű, amely a huszadik században világszerte hirdette, hogy valamit mi is hozzátettünk az európai kultúrához, hát ez az. A következő esztendőben megjelent németül (kétszer), angolul (háromszor), aztán három évtizeden keresztül még vagy 8–10 alkalommal, franciául is, lengyelül is, és egyre javítva, bővítve. Mellette ott a *History and Stock*. (Aki esetleg nem tudná, mi ez, megtudhatja abból a két tucatnyi ismertetésből, amely Prágától Brüsszelig megjelent.)

Már a hetvenes évek elején tervet dolgozott ki a Magyarországról külföldre sodródott kódexek felkutatására. És ez a terv is megvalósult: *Bibliotheca Hungarica*; kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Két kötet a meglevő anyagról (1988–1993), egy harmadik arról, ami már nincs (1994). *Ariadne*; a középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelőhely-katalógusa (1995).

Mindeközben a magyar könyvtárak története, katalógusok, bibliográfiák, Janus Pannonius, Anonymus, Brodaries, hogy csak az emlékeztetésekre utaljak. És – talán visszarévedve az ifjúságra – legalább egy-egy könyvismertetés erejéig ma is elő-előkerülnek a hajdani témák: Széchenyi, a Szent Korona, a magyar címer, a katolicizmus, a korai rendiség, az állam és a városi önkormányzat a középkorban, a jobbság, a népeség, a barokk Pest-Buda, a *Regnum* története. A Zichy Nándorról 1939-ben megkezdett kutatás 1993-ban monográfiává érett.

A *Jubileumi csokor* egy különösen gazdag és példamutató életbe enged betekintést. Olyan életbe, amely gazdagságánál fogva a 20. századi magyar tudományosság egészének a sorsát jeleníti meg előttünk, és amelynek példája utat mutat azoknak, akik az előttünk álló évszázad viharait lesznek kénytelenek elszenvedni. Ez a könyv nem képezheti bíráló tárgyát. Legfeljebb azt kérdezhetem meg, hogy mikor volt vagy lesz az a jubileum, amelyről a cím beszél. Hőse 1910-ben született. Remélem, hogy nem az elmúlt, hanem a következő alkalommal nyújtják át Csapodi Csabának.

KULCSÁR PÉTER

Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról. (SÁRA Balázs fordításában, RADEK Tünde jegyzeteivel és utószavával közreadja BALOGH F. András.) Bp. 2003. Littera Nova, 179 l.

A magyar–német irodalmi kapcsolatok történetének kutatásában megkülönböztetett figyelem kísér minden olyan forrásközlést, amely ismeretlen szöveget tár fel, új értelmezést kísérel meg és mindezt párhuzamosan, magyar és német nyelven adja közre. Ezért forgattuk fokozott érdeklődéssel azt a kötetet, amely archaizáló címlapján az *Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról* címet viseli. A meglepetés azonban, amellyel a kiadó egy eddig ismeretlen vagy a szakirodalom által nem értékelt szöveg feltárását ígérte, elmaradt, helyesebben fogalmazva, egészen más tekintetben valósult meg. A belső címlap már többet elárul a kiadványról és a zavar itt el is kezdődik. A kétnyelvű kiadvány ugyanis kétféle címet és alcímet visel, feltételezve, hogy az olvasó csak németül vagy csak magyarul olvas. A német címet a következő alcím és kiadói megjelölés követi: „Zweisprachige, kommentierte Edition der deutschen Flugschrift VD 16: T2239. Herausgegeben, ediert und mit einer einführender Studie versehen von András F. Balogh.” A magyar cím után alcím és más közreműködő is olvasható: „Egy remete, egy ma-

gyar, egy török és egy cigány ember beszélgetése a mi súlyos korunkról. 1527. A VD 16: T 2239 röpirat szövegét Sára Balázs fordításában, Radek Tünde jegyzeteivel és utószavával közreadja Balogh F. András.” Egy kétnyelvű kiadást, amely betűhív szövegközlést és pontos fordítást, magyarázó jegyzeteket, előszót és utószót is tartalmaz, mindkét nyelven azonos címmegjelöléssel kellene közreadni, azonban ez csupán technikai félreértésnek is tekinthető lenne, ha a szöveggel szemben nem támadnának – minden oldalon sokasodó – kifogásaink.

Hangozzék bármily meglepően, a kétnyelvű szöveg első oldalainak elolvasásakor kiderül: a címben megjelölt kiadvány nem létezik. Sem németül, sem magyarul. Természetesen létezik a VD 16: T 2239 [*Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1983–1997] szám alatt leírt bibliográfiai tétel, azaz egy XVI. századi nyomtatvány, és létrejött a magyar fordítása is, azonban ez a német szöveg a következő címet viseli: *Vnterrede vnd anschlege zu kriegsordnung wider die Turcken. Wittenberg 1527*. Magyar fordításban: *Beszélgetés és javaslat a török elleni hadviselésre*. Hogy a közreadó miért változtatta meg az eredeti német címet, arról még elképzelésünk sem lehet. A könyvészeti azonosítást minden kétséget kizáróan megnehezíti, a kötetet nem ismerők előtt a téves szöveg meglétét feltételezi. A magyar cím ugyancsak fikció, a stílárís átértelmezés mellett azonban még hamis információt is közvetít. A *Traktátus Mohácsról* cím mögött nincsen az eredeti címben sem a német *Traktat*, sem a latin *Tractatus* szó és a kiadvány nem Mohácsról szól. A bilingvis kiadvány magyar nyelvű alcíme szintén nem azonos a kötetben is olvasható alcímmel, amely helyesen: *Beszélgetés avagy eszmecsere, melyet egy remete, egy magyar, egy török és egy cigány ember nemrégiben egymással folytattak – ezen mi korunk súlyos történéseinek hasznára*.

A szövegközlés, amely nem csupán betűhűségre törekszik, hanem az írásjeleket, az ívjelet is követi, a tudományosság látszatát kelti, hiszen még a magyar fordításban is megadja

az eredeti ívjelzetet és a jegyzetelésben a német és a magyar olvasó igényeinek kielégítésére törekszik. Az eltérő jegyzeteket az előszó azzal magyarázza, hogy a német és a magyar olvasónak eltérő az „Erfahrungshorizont”-ja. Feltehetően ez az oka a német előszó és a magyar utószó különbségeinek is. Erre csupán egy kérdésünk lehet: na, de ennyire?

De lássuk most a lényegi kifogásokat: Balogh F. András mint germanista, a német szöveg poétikai értékelését megvalósítandó közelít a szöveghez. Úgy tűnik, ez a megközelítés felmentést ad számára arra, hogy a magyar könyvészeti és történeti szakirodalmat ismerje, arra hivatkozzon. Balogh F. András a nyomtatványra a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ban bukkant és feltehetően saját felfedezésének tartja a szöveget. Lelőhelyként ugyanis a wolfenbütteli könyvtár és a berlini Staatsbibliothek jelzetét adja meg, nincs azonban nyoma annak, hogy a kiadványra vonatkozó korábbi, magyar szakirodalmat ismerné. Rendkívül gáláns gesztus a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek részéről, hogy a szövegkiadás címlapja számára rendelkezésre bocsátotta a nyomtatvány fotóját, azonban a kiadványt a magyar kutató és kiadó Budapesten is elérhette volna. Ha már Wolfenbüttelből indultunk ki, talán észszerű lett volna a Herzog August Bibliothek hungaricanyagának katalógusára hivatkozni és ott olvashatta volna a közreadó azt is, hogy a nyomtatvány megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében is. Apponyi Sándor bibliográfiája nemcsak leírja a nyomtatványt (APPONYI Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. München, 1903–1927. App. H. 1658), hanem hivatkozik is az alapkiadásra, a gyűjteményében szintén megtalálható egyik *Türckenbüchlein*re (App. H. 1643). Apponyi idézetekkel alátámasztott értékelésének nem ismerése akkor is hiba, ha valaki a legmodernebb nyilvántartásra, a VD16 adatbázisára támaszkodva kívánja feltárni ugyanazt, amit Apponyi már száz éve publikált és gyűjteményének értékes darabjaként tartott számon. Azt csupán mellékesen jegyezzük meg, hogy a ger-

manista Kertbeny Károly már majd' negyedszázaddal Apponyi előtt ismertette az *Unterrede* címkezetű nyomtatványt, ahogy erre a gondos könyvgyűjtő gróf hivatkozik is (KERTBENY Károly: *Magyarországára vonatkozó régi német nyomtatványok 1454–1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1454–1600*. Bp. 1880. Nr. 159.) Miután Balogh F. András mint germanista hiányolja a magyar vonatkozású 16. századi német rölapok szakirodalmi értékelését, fel kell hívni a figyelmét arra, hogy a témában alapmunka az általa nem idézett történész, BENDA Kálmán könyve: *A törökör német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához*. Bp. 1942.). Ha már Erasmusra és Mohácsra is hivatkozik a munka kapcsán, nem ártott volna PUKÁNSZKY Béla: *Mohács és az egykorú német közvélemény* (in: *Mohács Emlékkönyv 1526*. Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1926.) vagy THIENEMANN Tivadar: *Mohács és Erasmus* (Pécs, 1924) c. munkájának ismerete sem. Hely hiányában azonban mellőzzük a történeti forrásfeltárás és értékelés minden tanulmányát, beleértve a legfrissebb kutatások, az R. Várkonyi Ágnes által irányított könyvek és dolgozatok felsorolását, amelyeknek ismerete az *Unterrede* modern kiadásának hasznára vált volna (pl. az *Aetas* 1995. tanulmányai). Ugyancsak illett volna ismerni a kiadvány kiadástörténeti értékelését is, főleg azért, mert Balogh F. András a *Türckenbüchlein* szerzői köre után nyomozva eljut Valentin Curio bázeli nyomdász ismeretéig, azt azonban már nem tudja, hogy a kiadvány nyomdatörténeti meghatározását több évtizede SOLTÉSZ Zoltánné végezte el és publikálta (*Magyar vonatkozású rölapok eddig ismeretlen nyomdászai*. = MKSz 1976. 321–332.). Az *Unterrede* előzményei után nyomozva Balogh F. András foglalkozik a *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* (Róma, 1480) c. kiadvánnyal, azonban a szerzőre, a Georgius de Hungaria-ra vonatkozó szakirodalmat ismét csak német nyelvrületről idézi, holott illene megemlíteni, hogy a *Tractatus* magyar fordításban is megjelent FÜGEDI Erik szakirodalmat összegző tanulmányá-

val (*Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a XV–XVI. századi oszmán fogságról*. Magyarországi György barát értekezése a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról. Gyurgyevics Bertalan: Kis könyvecske a török rabok és a törökök uralma alatt élő adófizetők keresztények gyötrelmeiről. Bp. 1976). Mint Balogh F. András bevezető tanulmányában (de már Apponyinál is!) olvashatjuk, az *Unterrede* ugyan 1527-ben jelent meg Wittenbergben, azonban a szöveg az 1522-es *Türckenbüchlein* változatlan kiadása, tehát nem Mohácsról szól, mint a fiktív cím sugallja, hanem Mohács után adták ki újra, egy 16 soros kíséroverssellel bővítve. A szakirodalom is úgy tartja nyilván, mint amely kiadvány ugyan „a mohácsi csatavesztés közvetett okaira is felhívja a figyelmet”, azonban „már nem Magyarország, hanem Ausztria érdekében készült, amint azt a címlapmetszeten a »Wach auff Oesterreich. Virtus vivit post mortem« jelmondat tanúsítja” (SOLTÉSNÉ: *i. m.* 322.) Ezt a címlapváltozatot az előszó említetlenül hagyja, a szövegközlés pedig téves olvasatot produkál, a latin mondást „Virtus vin[c]it post mortem”-re írja át, a magyar fordításból pedig egyszerűen kifelejteti. Ugyancsak rosszul jár a kötetet záró latin nyelvű bibliai idézet is, amely a német szöveg végén, sőt a jegyzetben németül is olvasható, a magyar fordítás végén már csak latinul szerepel és magyar fordítását csak a kötet utószavából ismerjük meg.

A kötet német nyelvű előszava és magyar utószava egymástól függetlenül (hadd ne feltételezzük, hogy egymás nem ismeretében!) jött létre. Olvashatunk benne teljesen azonos összefoglalást és a kötet jegyzetanyagától eltérő tényeket is.

Néhány példa a jegyzetelés és a fordítás problémáira: Mint az előszóban olvashattuk, a német és a magyar szöveg jegyzetei szándékosan különböznek egymástól, figyelembe véve a német és magyar anyanyelvű olvasó tudásszintjét. Ennek fényében nem teljesen érthető, hogy a magyar olvasó számára miért nem kell X. Leo pápa életrajzi adatait megadni, amikor németül napra pontos születési és halálozási dátuma és eredeti neve is szerepel. Ugyanígy magyarázatra

szorul a németek számára „Maximilian etwan Römischer Keiser” is, magyarul viszont minden adat nélkül elégnék találatik „Miksa úr, a bölcs hős és dicső emlékü Római Császár”. Barbarossa Frigyes kicsit jobban járt, halálának dátuma megegyezik, de a németül olvasó azt is megtudhatja, hogy a császár a Staufer házból származik és 1122 után születhetett. Nekünk magyaroknak ez már felesleges információ lenne! „Károly császár”-ról a magyar olvasó semmit nem tudhat meg, a német szövegben pontos életrajzi adatok olvashatók, Konrád császárról azonban egyik szövegnél sincsen magyarázat. A német szövegben a „wie wol ein gelarter Behem” kifejezéshez jegyzet fűződik, amely elárulja hogy „Jan Hus, 1371–1415” rejtőzik az idézett megfogalmazás mögött. A magyar fordításban mindenféle magyarázó jegyzet nélkül annyit olvasunk, hogy „egy tudós cseh”. A sort még folytathatnánk más történeti személyiségekkel és földrajzi nevekkkel is, ahol a magyarázatok tekintetében teljes összevisszaság uralkodik. Aristotelész idézésekor a német olvasó megtudhatja, melyik műre gondol a szerző, a magyar fordítás nem tartalmaz utalást. A „Thomas Cardinal zu Caiet des Bepstlichen geschickten... Oration” szöveg a német változatban nem kap jegyzetet, a magyar fordításnál azt olvashatjuk: „Tamás caieto-i [!] bíboros pápai küldött (Kardinal Cajetan/Thomas de Vio Caietanus/Tommaso de Vio Gaietano) beszédéről nincsenek adatok”. Ismét csak meg kell jegyeznünk, hogy ha a szöveg közreadója forgatja Apponyi Sándor bibliográfiáját, akkor megtalálja benne Richardus Bartholinus: *Responsio Principum Germaniae* (S.l. 1518) c. művét, amelyben a szerző összefoglalja Thomas de Vio Caietano követi beszédét (App.H.1631). A német szöveg az olvasó figyelmébe ajánlja „herrn Jacobs Lochers Philomuse Poetischen geticht”-jét, a magyar fordítás viszont nem veszi észre, hogy a „Philomusus” Jacob Locher nevének tartozéka, ezért aztán a magyar fordításban azt olvashatjuk: „Jacob Locher úr Philomusa című költői műve”. Ugyanígy olvashatjuk „Der gleichen aus der Hungerischen Botschafft zirlichen rede, gegen dem Römischen Reiche

zu Wormbs iüngst geübet ” („a magyar követ-ség a római birodalomhoz intézett, nemrég Wormsban tartott ékes beszédéből”) vett hivatkozást. A magyar fordításhoz a kiadó nem fűz jegyzetet, a német jegyzetek között megállapítja, hogy a beszéd nem azonosítható. A magyar nyelvű utószóban viszont Radek Tünde azt írja: „Itt nyilvánvalóan Balbi Jeromos királyi titkár és Werböczy István vezette 1521. évi áprilisi magyar követjárásról van szó”. Ha ez az utószó számára nyilvánvaló, akkor talán meg lehetett volna nézni az Országos Széchényi Könyvtár antiqua-katalógusában a jelzett szerzőt is. Itt ugyanis megtalálható Girolamo Balbi: *Oratio habita in imperiali conventu Wormacien. Die 3. Apr. 1521 c. beszéde, még pedig egy augsburgi és egy bécsi kiadásban* (RMK III. 246/1 és RMK III. 239). Megérte volna a kutatást az a lapszéli jegyzet is, amely Luther művének olvasására szólít fel: „Lis D. L. ym büchlin von kriegsleuten”. A magyar fordítás nem pontos, Sára Balázs magyarításában az idézett szöveg: „Olvasd Luther könyvét a háborúról”. Feltételezésünk szerint nem a háborúról, hanem a harcosokról van szó, amint ez Luther *Ob Kriegsleute auch ynn seligem Stande sein künden* c. művében olvasható (OSzK Ant. 2738/2).

Ugyancsak szabadon bánik a fordító azonos szavak azonos oldalon történő fordításával. A „Die Rodiser Creutzbrüder” kifejezést a szövegben „A rodoszi kereszties barátok”-nak, mellette a lapszélen „A rodoszi kereszties lovagok”-nak fordítja. Ugyancsak „stilizálja” a fordító az „Engelländer” kifejezést, amely ugyanazon az oldalon „angolok” és „Albion” fordításban is szerepel.

Miután a kétnyelvű kiadás az eredeti, bethív szöveget és magyarító jegyzeteit valamint a magyar fordítást és jegyzeteit nem az összehasonlíthatást megkönnyítendő párhuzamos szedésben, hanem egymást követően hozza, aki véletlenül mindkét nyelven tud, az is csak nehezként lapozgatások után jut az összes közreadott információ birtokába. A fordítás ellenőrzése pedig méginkább kilátástalanná válik.

Sajnálatos, hogy a kiadás számtalan hibája elvonja a figyelmet „az interkulturális kommu-

nikáció egyik legkorábbi dokumentumának” poétikai értékelésétől, amely a szakirodalom kellő feldolgozása után még jó is lehet.

NÉMETH S. KATALIN

[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. – Livres strasbourgeois dans le fonds patrimonial de la Bibliothèque „A. D. Xenopol” d’Arad. Catalogue XVe–XVIIIe siècles. [Catalogue par Florin Didilescu.] Arad, 2003. Editions Nigredo, 130 l.

Az elmúlt tíz évben örvendetesen megélenkült romániai könyvtörténeti kutatások eredményeként számos katalógus, bibliográfia és tanulmánykötet látott napvilágot (vö.: MONOK István: *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998)*. = Magyar Könyvszemle 1999. 120–130.) Nagyon fontos ez a magyarországi kutatások számára is, hiszen azok a könyvtárak, amelyeket ma a román kulturális politika patrimoniumként őriz és mutat be szer-te a világban, a magyar kulturális örökség részeként keletkeztek, létrejöttükhöz az állami és intézményi kereteket Magyarország adta. Azt is el kell mondanunk, hogy a román állam ezeket a gyűjteményeket nagyobb arányban őrizte meg, mint ahogy a régi könyvek a mai Magyarországon területén túléltek a második világháborút követő államosítási időszakot. A történeti könyvtárak Romániában is csonkultak persze a háborút követő közel fél évszázadban, de a könyvek jelentős része ma is megtalálható a bukaresti központi könyvtárakban. A Bukarestben létrehozandó „történeti” gyűjtemények célja a román kultúra Nyugat-Európához kötődésének bizonyítása lett volna. Az ilyen „bizonyítás” azonban legfeljebb a politikusokat tudja meggyőzni. A román, a magyar, vagy a nyugat-európai könyvtörténeti szakemberek, vagy a történészek ugyanakkor erről a történetről, csak mint felesleges manipulációról tudnak. A román kultúra ugyanis sok szálon kö-

tődik mint a nyugati, mint a keleti kereszténységhez, és nincsen szüksége az ilyen jellegű hamisításokra. A ma Románia területén őrzött régi gyűjtemények feltárása, katalógusaik szakszerű kiadása úgyszólván történeti valóságot mutatja. A Román Nemzeti Könyvtár ősnymtatványai jegyzékének (SCHATZ, Elena-Maria: *Catalogul colectiei de incunabule*. Bucuresti, Biblioteca Natională a României, 1995.) proveniencia mutatója akkor is árulkodik a könyvek származásáról, ha egy politikus azt hiszi (vagy azt akarja sugallni), hogy azok a könyvek már a 15. században Bukarestben voltak.

A 130 most leírt strasbourgi kiadványt az Arad Megyei Könyvtár többféle forrásból szerezte be. A gyarapítás idejére és módjára nézve a könyvek bejegyzései, a régebbi tulajdonosokat jelző pecsétek adnak felvilágosítást. Az egyes kötetek bibliográfiái leírása jó, a nemzetközileg használt azonosító számok is szerepelnek. A könyvek szerzőit, a közreadásukban közreműködő személyeket a katalógus összeállítója külön jegyzetben mutatja be. Azt hiszem, hogy a francia, illetve a nemzetközi szakmai közönségnek fontosabb lenne a könyvbejegyzésekben szereplő személyek és testületek bemutatása. Feltehetően nem tudják Strasbourghoz, hogy ki volt Benyák Bernát, Josef Grensperger, a faradi Vörös család, vagy éppen az Aradi Kőlcsey Egyesület. Arról nem is beszélve, hogy ez utóbbi mögött lehet, hogy éppen a felvidéki Csáky család áll, mert az ő könyveik részben ezen egyesületi könyvtáron keresztül kerültek mai őrzési helyükre.

Az Arad Megyei Könyvtár ugyanis több nagyon fontos történeti könyvtárat őrzött meg számunkra. A francia eszmék befogadás-története szempontjából a legfontosabb könyvtári egység az, amelyet az Aradi Múzeum az 1820-as évek után több közvetítőn keresztül vásárolt a Csáky-család hononai könyvtárából. Ekkor került ide több mint 5000 könyv Felső-Magyarországról, köztük közel 3000 francia nyelvű. Csak kérdezni tudom, hogy ezek közül egyik sem strasbourgi kiadású? Ugyanis Csáky István, vagy felesége Erdődy Júlia neve – akik a francia kultúra nagy szerelmesei voltak a 18. század második felében – nem szerepel a most leírt könyvek bejegyzéseiben.

A legnagyobb hiányérzetet tehát a történeti bevezetés elmaradása okozza a recenzensben. Könyvtártörténeti szempontból vitatható ugyanis egyetlen város nyomdatermésének jelenlétéről számot adni (ez esetben Strasbourg). Gyakorlati szempontok alapján természetesen megérthető: a két testvér-város könyvtárait ez esetben ez a könyvtári egység érdekelte. A történeti bevezetés azonban jó alkalom lett volna annak bemutatására, hogy hogyan jött létre ez a könyvtár. Mi a viszonya a mai Megyei Könyvtárnak (Biblioteca Județeană), az egykori Arad Megyei Múzeum, az Aradi Királyi Főgimnázium Orczy-Vásárhelyi Könyvtára (Orczy Lőrinc és fia László, illetve Vásárhelyi János) gyűjteményeihez. Ugyanígy fontos lett volna tudni, hogy Vörös Ferencnek, Arad város egykori polgármesterének (illetve a faradi Vörös család) gyűjteménye milyen úton került a megyei könyvtárba. Az aradi ferences rendház alapításáról, könyvtárának sorsáról sem tudunk meg semmit a bevezetőből. A most bemutatott strasbourgi nyomtatványok főként éppen e három utóbbi (Orczy-Vásárhelyi, Vörös, ferences) könyvtárból származnak. A szakszerű bevezetés lehetőséget adott volna a könyvtár történeti szakirodalmának számbavételére és értékelésére is. ECKHARDT Sándor külön tanulmányban (előadás volt az Aradi Kőlcsey Egyesületben) is foglalkozott a könyvtárral (*Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, 1917; ugyanez megjelent kétszer franciául is: *Les livres françaises d'une bibliothèque privée*. = *Revue des études hongroises* 1923/3–4. 145–157; Uő.: *De Sicambria à Sans Souci*. Paris, 1943, PUF – a Szontágh család illésfalvi könyvtáráról (Sans Souci) szóló fejezet, 265–281.), de legújabbán GRANASZTÓI Olga is értékes tanulmányt közölt az aradi francia könyvekkel kapcsolatban (*A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*. = *Magyar Könyvszemle* 2000. 43–69.)

Amennyire szakszerű tehát az egyes könyvek leírása, dicsérendő, hogy a könyvbejegyzéseket is közlik, annyira hiányosnak látom a történeti háttér megírását. A kötet szerkesztésével

kapcsolatban meg kell fogalmaznom azt a kritikát, hogy a katalógus összeállítójának a neve a könyvből magából nem derült ki számomra, azt személyes érdeklődésem után tudtam meg.

MONOK ISTVÁN

Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Näitus ja kataloog (Ausstellung und Katalog) Lea KÕIV, Mare LUUK, Larissa PETINA, Tiit REIMO, Urve SILDRE. **Näituse ja kataloogi kujundus (Ausstellungs- und Kataloggestaltung)** Rene HALJASMÄE, Tulvi-Hanneli TURO. Tallinn, 2000. 232 l.

1991. augusztus 20-án az észtek nép újra maga kezébe vehette sorsának alakítását, felszabadult a szovjet megszállás alól. Történelmük során nagyon kevésszer adatott meg ez az észteknek. A dán, majd a 14. századtól a 17. század elejéig tartó német (Hansa) fennhatóság után egy évszázad svéd korszak következett, majd 1710-ben Oroszország csatolta magához ezt a területet. 1918-tól, 1940-ig tartott az első Észt Köztársaság, és következett a náci német megszállás, amelyet szovjet követett.

Az észtek ez idő alatt észtek maradtak, mert mindig volt amibe kapaszkodhattak: az észtek nyelv és az észtek kultúra. A felszabadulás utáni első évben a nemzeti könyvtár azonnal egy háromnyelvű színvonalas albummal jelentkezett: *Eesti Rahvusraamatukogu ja tema raamatud. – National Library of Estonia and its Books. – Estnische Nationalbibliothek und ihre Bücher.* Koostanud (Compiled by, Zusammenstellung von) Anne AINZ, Ene KENKMAA. Tallinn, 1992. 159 l. Az 1918. december 21-én alapított nemzeti könyvtár az észtek könyvtörténet kiemelkedő darabjait mutatja be ebben az albumban. 2000-ben megjelent egy rövid angol nyelvű észtek könyvtörténeti füzet (LOTT, Mare–MÖLDRE, Aile: *A brief history of the Estonian book.* Tallinn, 2000. National Library of Estonia. 62 l.), amely már kronologikus rendben az első, Lübeckben nyomtatott észtek könyvtől (1525) napjainkig a legfontosabb észtek nyelvű

kiadványokat mutatja be röviden. Ebben az évben rendezte az Észt Tudományos Akadémia, a Nemzeti Könyvtár és a tallinni Városi Levéltár azt a nagyszabású kiállítást, amelynek katalógusát most ismertetjük. 2002 őszén már megrendezték az első nemzetközi konferenciát, amely a könyvek tulajdonjegyeinek történetét vizsgálta. Ennek a konferenciának ma még csak az előadás kiadvonatai vehetők kézbe (*Omanikumärgid vanaraamatus: Ajalugu, kirjeldamine, atribueerimine.* Rahvusvaheline teaduskonverents Eesti Rahvusraamatukogus 12–13. 09. 2002. Ettekanete teesid. – *Marks of ownership in old books: History, description, attribution.* International Scientific Conference, National Library of Estonia, 12–13. 09. 2002. Abstracts. Koostanud (Compiled by) Larissa PETINA. Tallinn, 2002. 58 l.) Magyar vonatkozása a konferenciának, hogy Karina Dmitrijeva a Kismartonból Moszkvába hurcolt Esterházy-könyvekről tartott előadást (*Ownership mark in the destiny of the princes Esterházy book collection*).

A most kézben tartott kiállítás katalógus a nemzetközi normák szerint három alapvető, az észtek könyvkiadás történetét taglaló tanulmányt is tartalmaz. A kiállításon az első észtek könyvet megelőző korszakból hat kézirat is szerepelt, köztük az első észtek nyelvemlék, a 13. század elejéről fennmaradt Codes Zamoscianus (a Lengyel Nemzeti Könyvtár tulajdona). Ezt követi egy dán adóösszeírás (1241) észtek helynevekkel (*Liber Census Daniae*), majd ősnymotványokban fennmaradt észtek nyelvű bejegyzések. A legmodernebb kötet a kiállításon egy 1825-ben észtek hetilap volt, összesen 125 nyomtatvány szakszerű leírása szerepel a katalógusban. Mára a kiállítás kilenc szekcióra oszlott:

(1) Az észtek nyelv kézíratos emlékei a 13–16. században

(2) Az első észtek nyomtatványok (16. század)

(3) Levéltári források a tallinni észtek nyelvű kiadványok létezésére a 16–17. század fordulóján

(4) A tallinni gimnáziumi nyomda megalapítása (1631)

(5) A 17. századi tallinni nyomdászat emlékei

(6) 17. századi rigai és tartui nyomtatványok a tallinni gyűjteményekben

(7) Tallinni nyomdászat a 18. században

(8) Tallinni kiadványok a 18–19. század fordulójáról

(9) Hallei, rigai, pöltsamaa-i, pernai és tartui kiadványok a tallinni gyűjteményekben (18–19. század fordulója)

Jüri Kivimäe alapos tanulmányt szentel annak az 1958-ban felfedezett levéltári dokumentumnak (Actus capitulares, vagyis a káptalan jegyzőkönyve), amely szerint Lübeckben, 1525-ben egy lutheránus szellemű észti könyvet adtak volna ki. Ennek a nyomtatványnak a mai napig nem ismert példánya, a szerző teljes terjedelmében latinul, észtül és németül is közli valamennyi vonatkozó dokumentumot is. A szerző feltételezi, hogy egy olyan kiadványról lehet szó, amely a lutheránus istentisztelet rendjét szabályozta, és a lív, illetve észt területek számára készült. Valószínű, hogy Martin Luther: *Formula missae* (1523) című munkájának fordítása lehetett.

Kaja Altof-Telschow tanulmányában az első fenn is maradt észt nyomtatványt, annak keletkezési körülményeit elemzi. A reformáció tanait Tallinnban már 1523-ban kezdték hirdetni. Simon Wanradt 1525-től 1529-ig protestáns szellemben prédikált Tartuban, ahonnan a Tartu város ösztöndíjával Wittenbergbe ment tanulni. Hazatérte után is kapcsolatban maradt Martin Lutherrel, és aktívan szervezte az új egyházat Tallinnban és Tartuban. Ő hívta Johann Koellt is Németországból Tallinnba, és közösen készítették elő, és valószínűleg meg az 1535-ben Wittenbergben megjelent észt katekizmust.

Tiiu Reimo összefoglaló nagy tanulmánya már a 17–18. századi tallinni könyvkiadás- és kereskedelem történetét foglalja össze. A 16. században a közvetlen német befolyás, a kapcsolatok napi jellege miatt a terület könyvolvasó lakosságát latin és német nyelvű könyvekkel a német területekről látták el. Gusztáv Adolf svéd király, azonban 1632-ben megalapította a tallinni gimnáziumot, illetve a tartui egyetemet. 1633-ban már el is kezdte működését a neustadti származású Christoph Reusner (1575–1639). Ettől kezdve folyamatos a nyomda működése Reusner öz-

vegye (Catharina Garlieb), majd ennek új férje (Heinrich Westphal) vezetésével. Ez utóbbi műhelyéből 144 nyomtatvány ismert. A 17. század közepétől a könyvkereskedelem is fellendült, főként a Hansa városok, köztük is Lübeck kereskedői voltak aktívak. Westphal özvegye (Elisabeth) Adolph Simonnal házasodott össze másodszor, így a nyomda megszakítás nélkül működhetett, szolgálhatta ki a gimnáziumi tanárok, illetve a helyi előkelőségek alkalmi kiadvány szükségletét. Simon utódja, a nyomdát 1710-ig működtető Christoph Brendeken élete végén kiadta az első észtszágai német nyelvű folyóiratot is (*Revalsche Post-Zeitung*). Észtszágban a tallinnin kívül nyomda működött még a 17. században a tartui egyetem mellett, illetve Narvában. A tartui felszerelést az orosz csapatok elől Svédországba szállították és az ottani Abo egyetemének nyomdájával egyesítették. A narvai nyomdát az oroszok 1704-ben Moszkvába szállították. Így Észtszágban csak Tallinnban maradt nyomda egészen 1766-ig. Ekkor kezdte meg működését a nyomdaüzem Pöltsamaaban. A tallinni nyomdát a Narvából elmenekült nyomdász, Johann Köhler (1662–1736) vette át, és egyre több észt nyelvű kiadványt jelentetett meg (87 féle kiadvány észtül). Halála után a munkát unokája, Axel Heinrich Lindfors (1757–1784) folytatta. Az ő idején már 118 észt kiadvány jelent meg. Annak ellenére, hogy az orosz állami rendelkezések megszigorították a nyomdák alapítását, bevezették az előzetes cenzúrát (1783), a század végére több kisebb nyomda is alakult Tallinnban.

A könyvkiadás a 18. században a mai Észtszország területén alapvetően továbbra is német befolyás alatt maradt, igaz egyre inkább a helyi németek vették át az addig a Német Birodalomból érkezettek szerepét. A kiadványok jelentős része német nyelvű maradt (az évszázad átlagában 60%), de egyre több észt nyelvű jelent meg (30%). A tudományos kiadványok egy része latin volt, de számos svéd, majd orosz nyelvű munka is napvilágot látott.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 12,51 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Ugrai János</i> : Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában	273
<i>Köszegfalvi Ferenc</i> : A Csongrád Megyei Könyvtár hódmezővásárhelyi évei	289
<i>Pogány György</i> : A „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet története és kiadványai 1945–1949	304

KÖZLEMÉNYEK

<i>Monok István</i> : Philipp Melanchthon bejegyzése az Országos Széchényi Könyvtár egyik Lucia-nus-kötetében	325
<i>Zlinszky János</i> : Recepciós törekvések a 15–16. századi Magyarországon	327
<i>Fekete Csaba</i> : Szenci Molnár Albert zsolttárkiadásának mintája	330
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás	349
<i>Fehér Katalin</i> : Az Egyházi Tár történetéhez	356
<i>Nemes Balázs</i> : Adalékok az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Germ. 38 jelzetű kéziratának újkori provenienciájához	366
<i>Rózsa Mária</i> : Az Oesterreichisch-ungarische Revue. Egy Monarchia-folyóirat magyar szemmel	375
<i>Stoll Béla</i> : József Attila és a Mondolat	379

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Borsa Gedeon köszöntése	382
<i>Buzinkay Géza</i> : Újságok és újságolvasók Ferenc József korában	383
<i>Lipták Dorottya</i> : Válasz Buzinkay Gézának	388
<i>Gyáni Gábor</i> : Észrevételek Buzinkay Géza bírálatához	398

SZEMLE

Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. [Emlékkönyv.] Szerk. Rozsondai Marianne. Bp. 2002. (<i>Kulcsár Péter</i>)	402
Eine Unterredung gegen die Türken. Traktátus Mohácsról. Közread. Balogh F. András. Bp. 2003. (<i>Németh S. Katalin</i>)	404
[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. Arad, 2003. (<i>Monok István</i>)	407
Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval). Tallinn, 2000. (<i>Monok István</i>)	409

SOMMAIRE

<i>Ugrai, János</i> : L'Autriche et la Hongrie dans les manuels scolaires de Sárospatak au 19 ^e siècle	273
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : Les années de Hódmezővásárhely de la Bibliothèque du Département Csongrád	289
<i>Pogány, György</i> : L'histoire et les publications de l'Institut de Littérature, d'Art et de Sciences „Budapest” entre 1945–1949	304

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Monok, István</i> : Note autographe de Philipp Melanchthon dans un codex de Lucianus de la Bibliothèque Nationale Széchényi	325
<i>Zlinszky, János</i> : Efforts de réception en Hongrie aux 15–16 ^e siècles	327
<i>Fekete, Csaba</i> : Le modèle de l'édition de psautier de Albert Molnár Szenci	330
<i>Hubert, Gabriella, H.</i> : Albert Molnár Szenci et l'édition de livre de cantiques par les assemblées au 17 ^e siècle	349
<i>Fehér, Katalin</i> : Contributions à l'histoire de 'Egyházi Tár' (Bulletin Ecclésiastique)	356
<i>Nemes, Balázs</i> : Contributions à la provenance moderne du manuscrit Cod. Germ. 38 de la Bibliothèque Nationale Széchényi	366
<i>Rózsa, Mária</i> : La 'Oesterreichisch-ungarische Revue'. Un magazine de la Monarchie de point de vue hongrois	375
<i>Stoll, Béla</i> : Attila József et le 'Mondolat'	379

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Hommage à Gedeon Borsa	382
<i>Buzinkay, Géza</i> : Journaux et leurs lecteurs à l'époque de François-Joseph	383
<i>Lipták, Dorottya</i> : Réponse à Géza Buzinkay	388
<i>Gyáni, Gábor</i> : Remarques à la critique de Géza Buzinkay	398

REVUE

Bouquet jubilaire à l'hommage de Csaba Csapodi. [Mélanges.] Réd. Rozsondai, Marianne. Bp. 2002. (<i>Kulcsár, Péter</i>)	402
Eine Unterredung gegen die Türken. Traité sur Mohács. Publ. par Balogh, F. András. Bp. 2003. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	404
[Didilescu, Florin]: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. Arad, 2003. (<i>Monok, István</i>)	407
Eesti vanimad raamatud Tallinnas. – Die ältesten estnische Bücher in Tallin (Reval). Tallinn, 2000. (<i>Monok, István</i>)	409